

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

на правах рукопису

Чирук Святослав Володимирович

УДК 94:314.1(=112.2)](477.7)"175/190"(043.3)

ЛЮТЕРАНСЬКІ КОЛОНІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

спеціальність: 07.00.01 – історія України

дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Святець Юрій Анатолійович

Дніпро – 2016

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
Розділ 1. Стан розробки теми, джерельна база та методологія.....	10
1.1. Історіографія питання.....	10
1.2. Джерельна база дослідження	28
1.3. Теоретичні та методологічні засади.....	40
Висновки до першого розділу.....	54
Розділ 2. Влада та адміністративний вплив на демографічну поведінку колоністів	56
2.1. Заснування лютеранських колоній на Півдні України.....	56
2.2 Світське та духовне управління лютеранськими колоніями.....	67
2.3 Вплив влади на демографічну поведінку лютеранських колоністів	74
2.3.1 Контроль над шлюбністю	74
2.3.2 Адміністративний вплив на народжуваність	87
2.3.3 Стимування смертності	94
Висновки до другого розділу.....	102
Розділ 3. Статевовікова структура та шлюбна поведінка лютеранських колоністів	104
3.1 Статевовікова структура населення	104
3.2. Характеристика шлюбності та шлюбної структури	115
3.3. Приналежність до східно та західноєвропейського типів шлюбності	126
3.4. Вплив статевовікової структури на шлюбність	131
Висновки до третього розділу.....	138

Розділ 4. Природний рух населення в лютеранських колоніях Південної України.....	140
4.1 Динаміка народжуваності та смертності	140
4.2. Рівні народжуваності, смертності та природного приросту.....	150
4.3. Середня тривалість життя та спеціальні коефіцієнти народжуваності	156
4.4. Причини смерті та фактори смертності	162
Висновки до четвертого розділу.....	175
ВИСНОВКИ	177
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ.....	183
Список використаних джерел та літератури.....	191
Додатки.....	246

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

РДІА	Російський державний історичний архів
ПЗЗРІ	Повне зібрання законів Російської імперії
ПКІК	Піклувальний комітет іноземних колоністів
ЄЛЦРІ	Євангелічно-лютеранська Церква Російської імперії
ДАДО	Державний архів Дніпропетровської області
ДАОО	Державний архів Одеської області
ДАХО	Державний архів Херсонської області

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Для комплексного розуміння історичної дійсності у випадку складних полікультурних регіонів, до яких відноситься і Південна Україна кінця XVIII – початку XX ст., існує потреба в залученні емпіричних даних усіх складових частин місцевого соціуму. Такий підхід дає змогу не тільки детальніше зануритися у проблемні питання окремих мікрогруп та їх взаємодії, але і створює можливості для порівняння їх реакції на соціальні, культурні, економічні та інші виклики. При цьому важливо, щоби елементи суспільної системи були виокремлені на основі значимих для тогочасного суспільства ознак, які могли породжувати відмінності, зокрема – конфесійної та соціальної приналежності. Серед таких суспільно-конфесійних груп Південної України можна виділити лютеранських колоністів, історична демографія яких розглянута достатньо слабо через домінування у дослідницькому середовищі етнічного підходу до стратифікації населення. Оскільки наприкінці XVIII – на початку XX ст. лютерани представляли собою найбільшу конфесійну групу в південноукраїнських селах після домінуючого православного населення, це робить їх потенційно найцікавішими для регіональної історичної компаративістики цього періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконувалась в межах науково-дослідної теми історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. О. Гончара «Соціокультурні процеси в Наддніпрянській Україні: питання теорії та методології історії», (державний реєстраційний номер 0116U003311).

Об'єкт дослідження становить населення лютеранських колоній Південної України.

Предметом є трансформація демографічної поведінки та складу населення лютеранських колоністів Південної України від кінця XVIII до початку XX ст.

В основу дослідження покладено *гіпотезу*, згідно з якою лютеранським колоністам Південної України була притаманна специфічна демографічна поведінка, яка динамічно змінювалась від кінця XVIII до початку XX ст.

Мета дослідження – з'ясувати основні тенденції демографічного розвитку колоністів-лютеран Південноукраїнського регіону кінця XVIII – початку XX ст.

Для досягнення мети визначені такі **завдання**:

- вивчити стан наукової розробки теми;
- окреслити потенційну та виявити реальну джерельну базу історико-демографічного дослідження;
- локалізувати місця компактного проживання лютеранських колоністів;
- дослідити можливості світської і церковної адміністрації здійснювати вплив на демографічну поведінку колоністів;
- проаналізувати статевовікову структуру населення лютеранських колоній;
- встановити особливості шлюбної поведінки лютеранських колоністів;
- виявити особливості природного руху лютеранського населення колоній;
- з'ясувати тип демографічного та модель епідеміологічного переходів серед лютеранських колоністів Південної України;
- визначити середню тривалість життя колоністів;
- окреслити подальші перспективи досліджень.

Методи дослідження. У дисертації дотримано онтологічні принципи дослідження – історизму, істинності, об'єктивності та системності. Реалізація поставлених завдань забезпечена врахуванням міждисциплінарної специфіки дослідження. Для досягнення мети використані загальнонаукові, спеціально-історичні та демографічні методи. Із загальнонаукових застосовано методи аналізу, синтезу, індукції, а також порівняльний, логіко-лінгвістичний, описовий, кількісний, статистичний методи. Специфіка джерельної бази обумовила також використання спеціально-історичних методів, зокрема – внутрішньої та зовнішньої критики історичних джерел, історіографічної критики, методу історичної періодизації, хронологічного та генетичного методів. Історико-демографічна спрямованість

дослідження зробила необхідним використання демографічних та історико-демографічних методів. Серед них такі методи: агрегація даних, відновлення історії сімей (ВІС), компонент (метод зсуву за статтю та віком), коротких таблиць смертності, побудови демографічних діаграм, реального та умовного поколінь, повздовжнього та поперечного аналізу даних.

Хронологічні межі обумовлені часом існування лютеранських колоній на території сучасної України у складі Російської імперії. Нижня межа (1782 р.) визначена часом появи першої лютеранської колонії на теренах Південної України. В якості верхньої межі (1917 р.) визначено революційні події в Російській імперії, що спричинило зміни економічних, соціальних, а отже і демографічних умов життя.

Територіальна локалізація дослідження представляє собою дворівневу структуру, що зумовлено застосуванням вибіркового методу та характером розселення лютеранських колоністів (анклавами). Зовнішні межі для 1782–1795 рр. прив'язані до Азовської та частини Новоросійської (за винятком Полтавської провінції) губерній та території Кримського ханства (1782 р.), (з 1783 р. – Катеринославського намісництва та Таврійської області). Для періоду після 1802 р. враховані території утворених Катеринославської, Таврійської та Миколаївської (з 15 травня 1803 р. – Херсонської) губерній. Внутрішні межі представлені місцями безпосереднього проживання лютеранських колоністів: колоніями та парафіями Гросслібентальського (Одеський повіт Херсонської губ.) та Маріупольського (Маріупольський повіт Катеринославської губ.) колоністських округів, а також окремими колоніями т. зв. «Катеринославського оселення» з населенням лютеранського віросповідання (Херсонський повіт Херсонської губ., Катеринославський повіт Катеринославської губ.).

Наукова новизна дослідження полягає у висвітленні демографічної динаміки лютеранських колоністів Південної України як окремої соціально-конфесійної групи, з'ясуванні статевовікової структури населення окремих лютеранських колоній, а також закономірностей природного руху, шлюбності, визначенні середньої тривалості життя. Співвіднесено динаміку народжуваності досліджуваної групи із населенням Європейської частини Російської імперії та протестантським

населенням Південної України. На прикладі колонії Грунау продемонстровано хронологію та напрямки внутрішніх міграцій. Поглиблено розуміння впливу церковної та світської влади на демографічну поведінку лютеранських колоністів, взаємодії церковної та світської влади в питаннях укладання шлюбів лютеранських колоністів, ідентифікації причин смертності від різних типів захворювань. Уточнено рівні народжуваності та смертності лютеранських колоністів регіону і приналежність лютеранських колоністів до східно-та західноєвропейського типів шлюбів.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані при підготовці навчальних курсів з історії України, історичної демографії, кліометрики, релігійної демографії, соціальної історії, а також узагальнюючих монографій з історії Південної України, історії лютеран та німецьких колоністів Російської імперії.

Особистий внесок автора полягає у самостійній постановці теми, мети та задач дисертації, визначенні методів дослідження, архівній та бібліотечній евристиці, створенні баз даних, таблиць та діаграм. Повною мірою розроблено всі складові дисертаційного дослідження, зроблено узагальнення та висновки.

Апробація результатів здійснена в ході обговорення дисертації на засіданнях кафедри історії України, міжкафедральному науковому семінарі історичного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, а також у доповідях на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, серед яких: 65 міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 2012), XIII конференція Асоціації «Історія і комп'ютер» «Інноваційні підходи в історичних дослідженнях: інформаційні технології, моделі та методи» (Москва, 2012), «Теоретико-прикладні аспекти соціально-економічного і політичного розвитку країн центральної Азії та СНД» (Алмати, 2013), «Науковий діалог «Схід–Захід» (Бахчисарай, 2013), «Міжнародний форум студентів, аспірантів і молодих учених» (Дніпропетровськ, 2013), 66 міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)» (Харків, 2013), VI міжнародна наукова конференція молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2013), III

міжнародна наукова конференція «Комп'ютерні технології і математичні методи в історичних дослідженнях» (Петрозаводськ, 2013), «III Міжнародний форум студентів, аспірантів і молодих учених» (Дніпропетровськ, 2015).

Публікація результатів дослідження була здійснена у 7 статтях в українських фахових виданнях та 1 статті в закордонному фаховому виданні, окремі результати роботи додатково представлені в 1-й статті в українському нефарховому виданні, а також 10 матеріалах наукових конференцій.

Структура роботи визначена метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, 14 підрозділів, 3 підпунктів, висновків, списку джерел та літератури (622 найменування), 12 додатків. Текст дисертації містить 17 таблиць та 9 рисунків. Обсяг дисертації становить 376 сторінок, з них основного тексту – 182.

РОЗДІЛ 1. СТАН РОЗРОБКИ ТЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Історіографія питання

Аналіз історіографії є важливою складовою історичного дослідження, оскільки, окреслює явище, дозволяє виявити лакуни у дослідженні проблематики та допомагає критично оцінити зроблені авторами висновки.

Питання заселення Південної України з кін. XVIII ст. *іноземними колоністами**, зокрема – німецькими (більшість яких належала до лютеранського віросповідання), порушувалися у синтетичних нарисах історії України Д. Дорошенка [85], Н. Полонської-Василенко [430], М. Славінського [467], Я. Грицака [72] та ін. Значну роль колонізації Південної України для її подальшої історії також відзначав І. Крип'якевич [128].

При цьому дослідники завжди відмічали вагомий внесок у процес колонізації саме німецьких колоністів, значна частина яких дотримувалась лютеранського віросповідання. Так, Д. Дорошенко писав, що: *«Потьомкін відкрив широкий доступ до краю чужоземним колоністам, передовсім німцям <...> пізніша Катеринославщина, Таврія й Херсонщина вкрилися сіткою німецьких колоній. У 1845 р. число німецьких колоністів досягло вже 100 000»* [85, с. 239]. За словами М. Славінського, після знищення Запорізької Січі до степів *«широкою водою полилась й інша чужонаціональна колонізація <...> цигани, греки, вірмени, тощо, але найбільше було німців, що пляново розселені були в Катеринославщині, Херсонщині та в Таврії»* [467, с. 136].

Я. Грицак вже звертав увагу не тільки на етнічний, але й на конфесійний склад німецьких колоністів на Півдні України, зазначаючи, що розселені невеликими «острівками» по всіх трьох південноукраїнських губерніях, вони *«ділилися за конфесійним принципом на общини лютеранців-євангелістів, католиків і менонітів»* [72, с. 11].

Попри те, що у загальному курсі історії України, іноземну колонізацію вважають негативним явищем, спрямованим на руйнацію традиційного

українського ладу [85; 430], українські дослідники не звинувачували в цьому самих колоністів, розуміючи, що і вони були жертвами складних історичних обставин. Як відзначав І. Крип'якевич, *«держави давала цим переселенцям деяку допомогу, але недостатню, так що багато з них гинуло з злиднів та голоду»* [128, с. 254].

Це вказує на те, що колонізація Південної України, а отже й демографічний чинник в історії краю, сприймається українськими істориками важливою складовою частиною історії України із далекосяжними наслідками. Дослідники відзначали велику роль німців (значну кількість яких становили представники лютеранського віросповідання), у цьому процесі та намагались зрозуміти всіх учасників колонізації, що засвідчує їх об'єктивний підхід до даного явища.

Праць безпосередньо присвячених історичній демографії лютеранських колоністів досі не існує. Тим не менш, окремі аспекти історичної демографії даної конфесійної групи порушувалися у дослідженнях з історії колонізації Південної України та німецької колонізації краю.

Історико-демографічні питання лютеранських колоністів в різний час висвітлювались українськими, російськими та німецькими дослідниками. Відштовхуючись від зміни поглядів на історичну демографію та ускладнення методів обробки даних, в історіографії питання ми виділяємо кілька періодів: 1) 1820-ті–1840-ві рр.; 2) 1850-ті–1880-ті рр.; 3) 1890–1910-ті; 4) 1920–1940-ві; 5) 1950–1980-ті; 6) 1990-ті та до сьогодні. Виокремлюючи їх, ми звертали увагу на те, на скільки історико-демографічні питання перебували у центрі уваги дослідників, чи містили вони аналіз даних, наскільки якісним він був, чи висували автори якісь гіпотези щодо історико-демографічних питань тощо. Не претендуючи на досконалість цієї періодизації ми все ж вважаємо, що вона може дати уявлення про розвиток історіографії питання та розкрити її проблемні моменти.

Перший період відзначався появою праць, які містили історико-демографічні дані щодо лютеранських колоністів Південної України. Йому притаманне поєднання аналітичних робіт із працями хронікального характеру, які можна віднести як до історіографії, так і до історичних джерел.

Історико-демографічне дослідження лютеранських *колоній** започаткувала серія статей члена ПКІК А. М. Фадеева [147, с. 20] «Опис колоній Південної Росії» (Описание колоний Южной России) в журналі «Північний архів» (Северный архив) у 1824 р. [519; 520; 521; 522; 523]. У статтях автор наводив фактичний матеріал щодо кількісного складу родин, чоловіків, жінок та населення в цілому в окремо взятих колоніях. Окрім того наявні кількісні дані про народжених, померлих та природний приріст за період з 1808 р. по 1817 р. в цілому [520; с. 132–133]. Починаючи з 1832 р., відповідно до прийнятого Статуту ЄЛЦРІ, пастори лютеранських парафій почали укладати т. зв. «парафіяльні хроніки» [405]. В якості вагомих подій у житті парафій пастори часто зазначали відомості про кількість населення, народжених та померлих, а також прибулих до парафії колоністів [613]. Інформацію про кількісний склад колоністів, у т. ч. – в лютеранських колоніях також містили короткі нариси історії окремих колоній [546, с. 109], які вибірково публікували у «Розважальній газеті для німецьких колоністів Південної Росії» (Unterhaltungsblatt für deutsche Ansiedler im südlichen Russland) [556; 590; 591].

В цей же період почала зароджуватися і німецька історіографія питання. В 1847 р. побачила світ праця німецького дослідника Августа фон Гакстгаузена (Haxthausen-Abbenburg), яка була своєрідним поєднанням дослідження селянського устрою і подорожніх нотаток. Автор розглядав німецьку колонізацію Південної України як частину загальної історії колонізації Росії – козацької колонізації, підкорення Сибіру тощо¹. Наводив кількість колоністів відповідно до їх віросповідання, зокрема оцінював кількість протестантів (яких розглядав окремо від меннонітів) у 181 тис. осіб. А. Гакстгаузен зауважував, що протягом 1840-х рр. російська влада не робила жодних кроків для того, щоби збільшувати чисельність колоністів в регіоні, але вважав, що чисельність німецьких колоністів всеодно могла зрости (головно за рахунок меннонітів) приблизно на 100 тис. осіб, акцентуючи увагу, переважно, на механічному, а не природному прирості [581, р. 114–203].

¹ Глави про колонізацію не увійшли до російськомовного видання його книги.

В цілому, праці першого періоду повідомляли лише фактичний матеріал щодо кількості колоністів та природного руху серед них і практично не містили інтерпретації даних.

Початок другого періоду можна пов'язати з появою праць А. О. Скальковського, які містили окремі елементи історико-демографічного аналізу. Особливої уваги заслуговує його стаття «Населення Новоросійського краю і Бессарабії у 1851 році» (Население Новороссийского края и Бессарабии в 1851 году) [463]. У ній, зокрема, робилась спроба проаналізувати вікову смертність населення краю на прикладі 1851 р. Хоча такий аналіз робився виключно для православного населення, автор висловлював переконання, що *«і інші віросповідання слідуєть у цьому випадку таким самим законам вірогідності [померти]»* [463, с. 7]. Серед інших помічених автором демографічних тенденцій – аномально висока смертність немовлят від кору і скарлатини у 1849–1850-х роках [463, с. 10] та зростання населення регіону протягом 1846–1849 рр. попри від'ємний природний приріст через смертність від холери та цинги у 1847–1849 рр. [463, с. 3]. Із цього слідує висновок, що населення Південної України зростало, переважно, завдяки механічному руху. Утім, період аналізу для таких узагальнень було обрано вкрай невдало, оскільки це був час низького природного приросту в регіоні (Див. Дод. М). Слід також зазначити, що у випадку із аналізом вікової смертності, А. О. Скальковський некритично поставився до усних та церковних джерел, через що найвищим порогом смертності вважав вікову групу 125–130 років [463, с. 9].

В іншому дослідженні – «Дослід статистичного опису Новоросійського краю» (Опыт статистического описания Новороссийского края) А. О. Скальковський проаналізував динаміку окремих демографічних показників (у тому числі – для окремих губерній): шлюбності, тривалості життя (яку він розумів як чисельність 100-річних людей і називав «довговічність»), кількості міського населення та ін. Проте ці дані проаналізовані сукупно для всіх конфесій, або винятково для православних (наприклад – «довговічність»). Актуальними залишаються підкріплені цифровими даними висновки автора про те, що серед неправославних найчисленнішими в регіоні були протестанти [464, 329]. Далекоглядність і

самокритика А. О. Скальковського підштовхнули його до усвідомлення, що відмінності у походженні, релігії і національності, а «*відповідно, штибу життя і звичок, не кажучи вже про кліматичні властивості оселених ними [представниками різних націй і віросповідань] місцевостей*» можуть впливати на тривалість життя [464, с. 352]. Цей висновок і досі може слугувати аргументом наукової актуальності історико-демографічних досліджень за конфесійною ознакою, зокрема – даної дисертації. У той же час відсутність компаративних даних та неправильний з точки зору сучасної демографії спосіб визначення тривалості життя змушує сумніватися в окремих висновках автора².

Серед інших робіт цього періоду можна назвати такі видання, як: «Опис Катеринославської губернії і Новоросійського краю в цілому» (Описании Екатеринославской губернии и Новороссийского края вообще) І. Ф. Штукенберга [547]; «Пам'ятна книжка Таврійської губернії» (Памятная книжка Таврической губернии) за редакцією К. А. Вернера [411] та ін. Проте, уважне ознайомлення із працею І. Ф. Штукенберга дає підстави для висновку, що більшість демографічних даних автор запозичив у А. О. Скальковського [547, с. 34]. У той же час праця К. А. Вернера повідомляє багато фактичного матеріалу щодо розміщення колоністів у Таврійській губ., проте не містить самостійних історико-демографічних висновків [411].

Окремі міркування щодо історико-демографічного розвитку лютеранських колоній Південної України містяться у дослідженні А. Клауса «Наши колонии». В цілому, книга мала на меті продемонструвати економічні успіхи німецьких колоністів, проте автор час від часу звертався і до демографічних аспектів. Найбільш важливим для даної дисертації ми вважаємо висновок А. Клауса про зв'язок між чисельністю родин (*людністю**) та спадковим законодавством, а саме – земельний голод у колоніях, спровокований поєднанням високого природного приросту із забороною подрібнення земельних наділів [119, с. 144]. Цей висновок

² Зокрема, не підкріплено аргументами тезу про те, що «моральність населення краю була вищою, ніж гадали до того», а також твердження, що довговічність була доволі високою, попри клімат.

дає змогу пов'язати подальший демографічний розвиток лютеранських колоністів із реформами 1861 та 1871 рр., які вносили зміни до землеволодіння колоністів.

В цілому, історіографії другої пол. XIX ст. притаманні зародки аналізу демографічних даних, спроби генералізації матеріалів для значних територій (окремі губернії чи Південь України загалом).

До **третього історіографічного періоду** відносяться праці А. А. Веліцина³ [50], Г. Писаревського [418], Д. І. Багалія [11], О. П. Ліпранді [138], Я. Штаха [546; 613], С. П. Шелухіна [543], К. Е. Ліндемана [137] та ін. Важливою рисою даного періоду є поява демографічних гіпотез, пов'язаних із німецькими, у т. ч. лютеранськими колоністами, причиною виникнення яких було загострення міжнаціональних антагонізмів.

А. А. Веліцин виступав з критикою німців і державної політики щодо них особливо у земельному питанні [50]. О. П. Ліпранді дотримувався ідеї, що німецькі колоністи навмисно оселялися в Російській імперії для того, аби загарбати її територію [138, с. 12]. Хоча і з менш радикальними, проте суголосними із О. П. Ліпранді заявами виступав і С. П. Шелухін, який був схильний бачити тільки негативні прояви життя німецьких колоністів, зокрема, натякаючи на велику кількість позашлюбних дітей [543, с. 57] у їхньому середовищі, погану санітарію, яка викликала хвороби і смертність [543, с. 53–54]. Праці даних авторів відзначаються тенденційністю та вибіркоким добором фактів, але допомагають глибше зрозуміти події поч. XX ст.

Я. Штах та К. Е. Ліндеман виступали на захист німецького населення. Бажаючи продемонструвати вірність німецьких колоністів російській монархії, Я. Штах акцентував увагу на демографічних втратах серед німецького населення Південної України у часи Кримської війни [546, с. 77–83]. Утім, цей аргумент підкріплено лише вибілковими даними.

Зі своєю гіпотезою виступив і Д. І. Багалій, який, відштовхуючись від праць А. О. Скальковського, вперше висунув ідею про незначну частку іноземних колоністів (серед яких були й лютеранські) та можливість колонізувати землі

³ Псевдонім О. О. Палтова.

Південної України власними силами українців [11, с. 97]. Тим не менш, він не критикував прибулих іноземців, зазначав велике значення німецької колонізації [11, с. 85] і звертав увагу на те, що попри даровані колоністам пільги, у перші роки після їх переселення в них був низький природний приріст, що автор пояснював несприятливими кліматичними умовами [11, с. 90].

На відміну від згаданих вище авторів, Г. Писаревський не висував власної гіпотези щодо колонізації чи демографічного розвитку колоній, натомість показав підготовку до колонізації російської влади та сам процес переселення [418]. Такий підхід не дає можливості оцінити кількісні характеристики колонізації, проте наочно демонструє вплив інституційного фактору на сам процес переселення іноземних колоністів.

Хоча чимало праць даного періоду носили упереджений характер, авторам вдалось сформулювати цілу низку гіпотез щодо німецької колонізації, ввести до наукового обігу значну кількість фактичних матеріалів. Негативним є те, що деякі з висунутих у цей час гіпотез були політично вмотивовані і слабо підкріплені фактами. На наш погляд, саме національні антагонізми цього періоду спровокували те, що історична демографія колоністів почала розглядатися не за конфесійною, а за національною ознакою.

Четвертий період відзначався зниженням зацікавленості проблематикою в російській та українській історіографіях. Причиною для цього стала еміграція та виселення німців із Півдня України [15], а також ідеологічна конфронтація з нацистською Німеччиною. В цей період історико-демографічні питання лютеранських колоністів лише у край побіжно висвітлювались радянським лінгвістом В. Жирмунським у книзі «Німецькі колонії в Україні: історія, діалекти, народні пісні, фольклор» (*Die deutschen Kolonien in der Ukraine: Geschichte, Mundarten, Volkslied, Volkskunde*), поява якої в 1928 р. стала можливою завдяки короткочасному періоду політики коренізації в Радянському Союзі. Присвячена, головним чином, фольклору німецьких колоністів, вона у тому числі торкалась питань їх історичної долі, зокрема – демографії. Розглядаючи колоністів за національною, а не за конфесійною ознакою, дослідник виділяв причини їх

переселення, зокрема – у Чорноморський регіон (Південь України), який, з поміж інших ареалів проживання німецьких колоністів в Радянському Союзі вважав найбільшим [612, р. 10]. Серед них він наводив причини прийняття колоністів імперською владою (потреба у внутрішній колонізації, опертя на економічні теорії, що сповідували примноження населення) та їхньої еміграції з німецьких земель (голод, війни та високі податки). Автор виділяв три періоди заселення Причорномор'я німецькими колоністами: 1) 1803–1806; 2) 1811; 3) 1814–1823 та звертав увагу на значні демографічні втрати серед колоністів після переїзду. Окрім того він також звертав увагу на те, що з другої пол. XIX ст. німецькі колоністи змушені були створювати т.зв. «дочірні колонії» чи емігрувати у Сибір. В цілому його дослідження не містило самостійних історико-демографічних висновків, а наведені в роботі демографічні факти носили фоновий характер.

Дещо активніше питання історії та історичної демографії німецьких (у тому числі лютеранських) колоністів Російської імперії в цей час розглядали в Німеччині. Це стало наслідком розвитку історіографії емігрантів – вихідців із колоністського середовища. В 1928 р. побачила світ книга іншого емігранта – Й. А. Малиновського (J. A. Malinowskiy) «Планір колонії на Азовському морі» (*Die Planer kolonien am Asowischen meere*) [596]. Демографічний аспект в його праці залишався другорядним. Серед історико-демографічних спостережень Й. А. Малиновського можна назвати: спроби визначення хронологічних меж міграції німців до Південної України [596, р. 25–26]; висновок про п'ять хвиль німецької міграції на узбережжя Азовського моря [596, р. 29–30]; окреслення чисельності населення перших німецьких колоній Азовського моря (від 26 до 32 родин) [596, р. 35] зауваження про велику дітність в родинях колоністів [596, р. 48–49] визначення кількості мешканців німецьких колоній (у т. ч. – лютеранських) на 1859 р., 1910 [596, р. 88–89; 92] та 1912 рр. [596, р. 90–91]. Окрім того, дослідник розкривав чимало дотичних до історичної демографії аспектів, зокрема, намагався визначити місця походження колоністів окремих поселень Маріупольського округу на основі їх діалектів [596, р. 27–28] звертав увагу на «моральний розклад» початку XX ст., який охоплював різні сфери життя [596, р. 50], а також можливості контролю за моральною поведінкою

світської [596, р. 56] та церковної влади [596, р. 57–58]. Хоча історико-демографічні свідчення Й. А. Малиновського носили спорадичний характер, вони цінні тим, що базуються на основі власного досвіду, спостережень або переказів.

Схожий характер носила і праця Я. Штаха⁴ – «Грунау і Маріупольські колонії» (Grunau und die Mariupoler Kolonien) [613], в якій на основі церковної хроніки, автор наводив кількість населення, а також народжених та померлих за різні роки ХІХ ст. [613, р. 1–39], список господарів колонії [613, р. 44–45] та інші ексклюзивні матеріали із демографічних питань, до яких мав доступ як пастор парафії. Утім, як і попередня робота, вона не містила узагальнення наведених фактів.

Можна зауважити, що протягом даного періоду спостерігалась деградація теоретико-методологічного рівня історико-демографічних розробок щодо лютеранських колоністів Південної України. Про це свідчить відсутність гіпотез, безсистемність наведення фактів, їх пряме запозичення із джерел, позбавлене спроб обрахувати демографічні показники. Цьому сприяли обмеженість джерельної бази в емігрантському середовищі та несприятлива соціально-політична кон'юнктура для розробки теми у випадку українських та російських істориків. У той же час використання дослідниками цього часу усних та рідкісних, неархівних джерел, актуалізує праці даного періоду для сучасних дослідників.

Серед представників **п'ятого періоду** можна назвати: О. І. Дружиніну [87; 88], Т. Ейсенбрауна [557], А. Мюллера [600], Г. Лейбрандта [594], Я. Утаса [617] та ін. Найбільш дотичними до історико-демографічних проблем були праці К. Штумппа [615; 616], В. М. Кабузана [107], Л. В. Малиновського [147] та О. Лойта [142].

У праці «Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.)» В. М. Кабузан перевіряв на репрезентативному масиві даних (ревізійний облік) гіпотезу, сформувану ще А. О. Скальковським та Д. І. Багалієм, про те, що німецькі колоністи становили невеликий відсоток населення, а основний потік колонізації складався з українських селян [107, с. 252, 82, 100, 161, 267]. Хоча він показав, що у складі населення Південної України німці (у т. ч. – лютерани) становили незначний відсоток (до 5 %),

⁴ Також емігранта з України.

тим не менш, мусив визнати, що у першій пол. XIX ст. їх частка серед новоселів складала близько 20 % [107, с. 261].

Досліднику вдалось виявити цілу низку важливих тенденцій демографічного розвитку Південної України, які стосувалися, в тому числі, і лютеранських колоністів. Так, він звертав увагу на те, що з 1830-х рр. чисельність населення Південної України переважно зростала за рахунок природного, а не *механічного приросту**, причому найбільші показники спостерігалися серед купців, іноземних поселенців і державних селян [107, с. 220]. На думку автора у 1830–1840-х рр. населення краю у демографічному плані відчувало суттєву залежність від «*сил природи*», особливо – неврожаїв [107, с. 231]. Найбільш катастрофічним в історико-демографічному аспекті роком для Південної України першої пол. XIX ст. він вважав 1848 р., коли велика епідемія холери співпала із посухою та неврожаєм [107, с. 231–234]. З огляду на рівень урбанізації, В. М. Кабузан звертав увагу на значно нижчу кількість міського населення Катеринославської губ. порівняно з Херсонською [107, с. 245–246].

Поряд із тим, що В. М. Кабузану вдалось виявити значну кількість раніше невідомих фактів історико-демографічного розвитку Південної України, обраний ним спосіб поперечного аналізу не дав змоги дослідити процеси природного руху населення. Це, зокрема, підштовхнуло до хибного висновку, що найбільш катастрофічні наслідки у демографії регіону спостерігались протягом першої пол. XIX ст. від епідемії холери 1848 р. У цілому, робота В. М. Кабузана має вагоме значення як перше ґрунтовне історико-демографічне дослідження Південної України, що розкривало особливості демографічного розвитку регіону у першій пол. XIX ст.

Німецький дослідник українського походження К. Штумпп (K. Stumpp) ретельно проаналізував хід та умови еміграції німців до Російської імперії, починаючи з XVIII ст. Великою заслугою К. Штумппа є створення переліку колоній із датами їх заснування та походженням їх мешканців у Німеччині [615]. Це, зокрема, дозволило йому визначити місця походження основної частини причорноморських німців (переважно Південно-Західна Німеччина: Вюртемберг,

Баден, Пфальц, Ельзас, Гессен, а також Данциг) [616, р. 15–16], але причини такого географічного розподілу пояснені не були.

Праці К. Штумппа базувались на широкому джерельному матеріалі, відзначались увагою до деталей. Це дозволило виявити нові факти з історичної демографії німецьких (у т. ч. – лютеранських) колоністів Південної України, але не всі з них отримали пояснення.

Вагоме значення для висвітлення історичної демографії лютеранських колоністів Південної України має праця Л. В. Малиновського «Соціальна і господарча історія німецьких колоністів у південній Росії (1762 – 1917)» (Социальная и хозяйственная история немецких колонистов в южной России (1762 – 1917)) [147]. Хоча головна увага в роботі зверталася саме на економічний фактор, автор порушив чимало історико-демографічних питань, чому допоміг глибокий аналіз матеріалу. У той же час робота містить чимало протиріч, поява яких, значною мірою, була наслідком марксистсько-ленінської ідеології.

В ході дослідження Л. В. Малиновський звертав увагу на високу смертність під час знаходження у карантинах [147, с. 39–40] та демографічні втрати у перші роки після переселення [147, с. 41], початок зростання населення за рахунок природного приросту протягом 1820–1840-х рр., та зменшення кількості захворювань в цей період [147, с. 62], стійкий природний приріст у німецьких колоніях «Півдня» (під яким розумів переважно Південну Україну) протягом решти ХІХ ст. [147, с. 63], міграції німецьких колоністів на Дон, Кавказ та до Сибіру через нестачу землі [147, с. 179; 191].

Важливим для історичної демографії лютеранських колоністів Південної України є аналіз Л. В. Малиновським наслідків реформ 1861 та 1871 рр.⁵. Дослідник відзначав, що реформа 1861 р. знизила ціну на землю, а реформа 1871 р. дозволила колоністам розділяти наділи та віддалятися без паспортів на значні відстані від поселення [147, с. 125]. Він звертав увагу на стрімке зростання купівлі землі колоністами після 1871 р. та суттєве збільшення т. зв. «дочірніх» колоній протягом

⁵ Земельне питання та наслідки реформ є важливими для історичної демографії лютеранських колоністів, оскільки міцно пов'язані із багатьма демографічними аспектами (народжуваністю, міграціями, статевіковою структурою населення).

1860–1890-х рр. порівняно із 1850-ми [147, с. 110]. На фоні продемонстрованих фактів дещо дивно виглядає висновок, про те, що реформа *«не справила великого враження ані на колоністів, ані на широку громадскість»* [147, с. 125], не мала *«глибокого значення»*, бо *«не вирішувала <...> земельного питання»* [147, с. 126]. Автор вважав, що стрімке збільшення землеволодіння колоністів в цей період було викликано не стільки зовнішніми факторами (по суті – результатами реформи), скільки *«внутрішніми протиріччями у самому німецькому селі»* [147, с. 114], тобто тим, що можна було визначити як «класову боротьбу».

Хоча дослідження Л. В. Малиновського містило суперечливі висновки, що було зроблено під тиском домінуючої ідеології, воно здійснено на дуже високому аналітичному рівні із застосуванням широкого комплексу джерел. Наведені автором дані суттєво допомагають в аналізі історико-демографічного розвитку лютеранських колоній Південної України.

Стаття О. Лойта *«Переселення шведів з Естонії до України наприкінці XVIII сторіччя»* (Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века) стосувалася лише невеликої групи шведських колоністів [142]. Тим не менш, вона має велике значення з огляду на історичну демографію, оскільки присвячена виключно історико-демографічним питанням. Незважаючи на те, що окремі підібрані автором джерела свідчать про авторський намір завищити кількість демографічних втрат серед переселенців [142, с. 108–109], спостереження О. Лойта щодо статевовікової структури смертності, народжуваності та шлюбності у Старошведській колонії [142, с. 110–114], як і методологічне виконання статті не втратили своєї актуальності.

Таким чином, п'ятий історіографічний період відзначався глибоким рівнем аналізу історико-демографічних даних, зростанням інтересу до історико-демографічних питань та розумінням тісного зв'язку демографічного та економічного факторів. Протягом цього періоду було здійснено низку важливих історико-демографічних спостережень, хоча в окремих аспектах мала місце ідеологічна заангажованість дослідників, що вимагає критичного ставлення до зроблених висновків.

Після розпаду Радянського Союзу вивчення історії німецьких (у т. ч. – лютеранських) колоністів значно поживалося – українські архіви стали більш доступними для іноземних дослідників, а в самій Україні підвищилась зацікавленість до національних меншин. Це сприяло появі цілої низки монографічних та дисертаційних досліджень. Серед дослідників **шостого історіографічного періоду**, чиї праці стосувалися демографії лютеранських колоністів регіону, можна виокремити І. М. Кулінича [130; 131; 132], С. Й. Бобилеву [21; 23; 408], М. А. Ісмайлова [105], В. Дізендорфа [82; 84], Д. Брандеса [28; 29], К. С. Лях [144], Л. М. Хрящевську [526], Д. Ю. Мешкова [373; 601; 602] та ін. Продовжував свої дослідження і В. М. Кабузан [108; 109]. Окрім того, питання історичної демографії німецьких (у т. ч. – лютеранських) колоністів порушувалися у численних статтях [17; 37; 39; 57; 93; 146; 149; 150; 156; 462]. Побачили світ і джерелознавчі студії, які розглядали джерела з історичної демографії німецьких та зокрема – лютеранських колоністів [19; 36; 120; 374].

В українській історіографії цього періоду велике значення відіграла Дніпропетровська історична школа. Зокрема захищались дисертації [102; 105; 151], які частково торкаються демографічних питань німецьких, у тому числі – лютеранських колоністів Південної України. Дисертація М. А. Ісмайлова, стала першою дисертацією в незалежній Україні, присвяченій німецьким колоністам. Велике значення у ній приділялося питанням переселення колоністів та причинам їх міграцій [105].

Частковий стосунок до теми нашого дослідження має колективна монографія дніпропетровських дослідників «Нариси історії німців і меннонітів Півдня України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» (Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.)). У ній звертається увага на проекти іноземної колонізації, доповнивши перелік Г. Писаревського, з поглибленим аналізом міжнародної ситуації розглянуто причини міграції німців [408, 16–51].

Вагаме значення для розвитку української історіографії питання носить наукова збірка «Питання німецької історії» [428], на сторінках якої мається чимало

статей, присвячених німецьким, у тому числі – лютеранським колоністам Південної України дотичних до історичної демографії. Серед них статті С. Й. Бобильової [22], А. С. Зав'ялова [92], Т. М. Чернової [531], які торкалися питань міграції німецьких колоністів та темпів їхнього зростання в регіоні. Значний інтерес у зв'язку із тематикою нашого дослідження викликає стаття С. М. Плохія, в якій автор на конкретних прикладах розглянув питання змішаних шлюбів між меннонітами та лютеранами [422].

В російській історіографії вагомий внесок в розробку історико-демографічних питань в цей час було зроблено В. Дізендорфом. Праці даного дослідника, переважно, спираються на вторинні джерела і мають на меті впорядкувати наявні історико-демографічні дані з німецької колонізації Російської імперії, зокрема – Південній Україні [82, с. 16–19; 84, с. 6–8]. В. Дізендорфу вдалось відстежити динаміку німецької колонізації Південної України, згідно з якою можна побачити, що найбільш інтенсивна колонізація відбувалася у 1816–1817 рр. [82, с. 16–17; 84, с. 6]. Розглянути розміщення німців у Південній Україні в різні періоди. Недоліком праць В. Дізендорфа є повна відсутність висновків, що частково пояснюється їх аматорським характером.

Іншим дослідником, що активно продовжував досліджувати демографічних питань був В. М. Кабузан. Історична демографія лютеранських колоністів частково висвітлювалась ним у працях «Німецькомовне населення в Російській імперії і СРСР у XVIII – XX сторіччях (1719–1989 рр.)» (Немецкоязычное население в Российской империи и СССР в XVIII – XX веках (1719–1989 гг.) [108] та «Розповсюдження православ'я та інших конфесій у Росії у XVIII – початку XX ст. (1719–1917 рр.)» (Распространение православия и других конфессий в России в XVIII – начале XX в. (1719–1917 гг.) [109]. Досліджуючи, переважно, розміщення лютеран та німців, він зауважив, що навіть протягом першої пол. XIX ст., коли спостерігалась значна міграція, природний приріст серед німецьких колоністів Південної України перевищував механічний [108, с. 40]. Автору вдалось ввести в науковий обіг нові дані щодо стратифікації населення, але питання природного

приросту залишилися практично не дослідженими, що викликано як методологічною, так і джерельною базою даних праць.

Серед німецьких авторів, які побіжно торкались демографічних питань можна назвати Д. Нойтатца (Neutatz) [387] та Д. Брандеса (Brandes) [28; 29]. Найсуттєвіший внесок в розробку історичної демографії лютеранських колоністів зроблено німецьким вченим українського походження Д. Ю. Мешковим [373; 601; 602]. Застосувавши метод відновлення історії родин [373, с. 249], він проаналізував історико-демографічні дані двох колоній поблизу Одеси – католицької Кляйн-Лібенталь та лютеранської – Александгільф [373; 601]. Значну увагу автор приділив показникам народжуваності, смертності, природного приросту та їх динаміці [373, с. 254–257]. Д. Ю. Мешков вивчав розмір (людність) родин в різних населених пунктах, статевовікову структуру колоній, середній вік укладання шлюбів, втручання у шлюбні стосунки *колоністського начальства** [373, с. 250–254] та ін. демографічні аспекти. Автор дійшов висновку, що вік, в якому колоністи одружувалися, знизився після їх прибуття до Південної України [373, с. 250–252]. Автор поставив під сумнів висновок Б. М. Міронова про те, що показники народжуваності та смертності серед колоністів лютеранського віросповідання були нижчими, аніж у католиків [373, с. 256]. У монографії «Німці Причорномор'я та їх середовище 1781–1871» (Die Schwarzmeerdeutschen und ihre Welten 1781–1871) [602] історико-демографічні дані проаналізовані детальніше. Зокрема, автор з'ясував причини смерті, збільшив кількість досліджуваних населених пунктів [602, с. 129–186], проте в монографії взято за основу національну ознаку колоністів (німці).

Сучасним працям, які торкаються історико-демографічних питань німецьких колоністів, притаманне все більше розуміння ролі конфесійного фактору та необхідності дослідження демографічних подій в динаміці. Тим не менше, обидва аспекти і досі слабо представлені в історико-демографічних дослідженнях.

Тематика дослідження також спонукала до залучення демографічних посібників та праць зі схожою спрямованістю для уточнення теорії та методології. З теоретичних аспектів слід відзначити праці американського дослідника К. Голдшейдера (C. Goldscheider) [561], який проаналізував західноєвропейську та

північноамериканську історіографію з питань впливу релігії на народжуваність, вказавши, спираючись на емпіричний матеріал, на її помилки. Зокрема, наголошував на неправомірності застосування доктринального підходу. Заслуговують на значну увагу стаття дослідницької групи Ф. ван Поппеля (F. W. A. van Poppel) щодо ролі малої релігійної групи як своєрідного карантину [606]. К. Маккуїланн (K. McQuillan) [597; 598; 599], А. Кемкес-Гроттенталер (A. Kemkes-Grottentaler) [587; 588; 589], Г. Лічбінська (G. Liczbinska) [595] продемонстрували важливість використання компаративного підходу, розглядаючи демографічну поведінку представників різних конфесій. При цьому Г. Лічбінська (G. Liczbinska) на емпіричному матеріалі показала наявність впливу урбаністичного фактору на демографічну поведінку представників однієї конфесії, що спонукає до розгляду саме окремих соціально-конфесійних груп [595].

Частина історико-демографічних праць цікавила нас через методологічні аспекти. Так, Д. М. Антонов [8; 9] та Х. Е. Паллі [410] ретельно описали метод відновлення історії сімей (ВІС), елементи якого використовувались нами у дисертації. Вони не тільки описали всі його стадії, але також вказали на проблеми, пов'язані із його застосуванням. У той же час Д. Еверслі (D. E. C. Eversley) [558] продемонстрував переваги застосування в історичній демографії агрегованих даних, котрі, переважно, використовувались нами у дослідженні. Окрім того, праці Х. Е. Паллі, Ю. В. Волошина та І. О. Сердюка стали важливим прикладом представлення історико-демографічних даних та способу їх поєднання з іншими історичними джерелами. Ми також запозичили із них окремі важливі нюанси, пов'язані із обробкою матеріалу. Зокрема – використання порівняння часток населення, що округляло свій вік як елементу верифікації джерел [460, с. 79–81] та обчислення співвідношення статей для оцінки статевого балансу [60, с. 116–117; 460, с. 89–91]. У Л. Анрі та А. Блюма ми запозичили методику розрахунку середнього віку укладання шлюбу (за формулою Дж. Хайнала) та можливість визначення віку укладання шлюбу як різниці між віком шлюбних партнерів та сумою віку їх старшої дитини + 1 рік [6]. Важливу роль мало визначення Б. М. Міроновим показника смертності немовлят у 300 ‰ в якості «норми» у

Європейській частині Російської імперії XVIII ст. [377, с. 119] (що також використовувалось і Ю. В. Волошиним [60, с. 127–128]). Це стало підставою для використання показника смертності немовлят у 300 ‰ в якості верхньої межі «норми» у даній дисертації, для того, аби мати можливість визначити кризові роки, коли смертність перевищувала цю відмітку. Пошук історично обумовленої межі «нормальності» смертності немовлят поставали в якості нагальної проблеми, оскільки використання сучасних критеріїв «нормальності» до минулого у даному випадку було неправомірним через відчутне зниження цього показника (сьогодні смертність немовлят у 50 ‰ вважається дуже високою).

Тим не менш, найбільшу кількість методів було запозичено із демографічних підручників та посібників (В. О. Борисов [26], С. Г. Стеценко [509], В. М. Медков [155]). Серед них – метод компонентів, обчислення загальних та *спеціальних демографічних показників**, способи графічного представлення даних тощо.

Зважаючи на роль інституційного впливу на демографічну поведінку церковної та світської влади, ми також залучали праці з історії їх взаємодії (О. В. Курило [133], О. А. Ліценбергер [139; 140; 141], П. Верт [51], М. А. Рейснер [447], О. В. Безносова [16; 17] та ін.). В якості фонові літератури виступили праці О. Е. Дружиніної [86; 87; 88], Б. М. Міронова [375; 377], М. Л. Баччі [13], С. Г. Рашина [443] та ін., з яких у т. ч. нами залучалися компаративні дані.

Проаналізувати стан розробки історико-демографічної проблематики, краще за все можна за допомогою класифікації радянського історика-демографа Я. Є. Водарського. На його думку, історики-демографи ставлять (або мають ставити) завданням вивчення 3-х груп питань: 1) чисельність, розміщення та склад населення; 2) відтворення населення; і 3) взаємозв'язок із іншими аспектами історичного процесу [56, с. 91]. Попри існуючий в історіографії погляд, що *«історична демографія Південної України є добре розробленою»* [107, с. 5–24; 410, с. 6; 107], ми маємо визнати, що у випадку лютеранських колоністів Південної України добре досліджена лише перша група питань⁶, тоді як другу групу розкрито лише пунктирно [373; 602]. У свою чергу без

⁶ Більшість досліджень торкається історико-демографічних питань лише побіжно, зосереджуючись на: 1) з'ясуванні причин та висвітлення перебігу еміграції; 2) визначенні абсолютної* або відносної кількості німців в Південній Україні у певні періоди; 3) географічному розподілі кількості колоністів; 4) евристиці історико-демографічних даних.

її результатів неможливо перейти до питань третьої групи, які найкраще розкривають зв'язки історичної демографії із суспільно-історичними подіями. Зауважимо, що на хибність уявлення про вивченість історико-демографічних питань Південної України ще в 1990-ті рр. звертав увагу запорізький дослідник А. В. Бойко, який закликав до її форсованого дослідження із застосуванням машинної обробки даних [25, с. 101–102]. Можна констатувати, що з цього часу історіографічна ситуація з історичною демографією німецьких, у т. ч. – лютеранських колоністів регіону не надто просунулась у даному напрямку.

Висновки: Поява німецьких (у т. ч. – лютеранських) колоністів у Південній Україні усвідомлюється українськими істориками як частина власної української історії. Попри відсутність спеціальної історіографії з історичної демографії лютеранських колоністів Південної України, дослідникам колонізації вдалось досягти консенсусу щодо низки історико-демографічних аспектів. Тим не менш безсистемність та фрагментарність спостережень, їх другорядний по відношенню до більшості робіт характер, політична заангажованість окремих авторів обумовлюють потребу у верифікації їх висновків. Окрім того, з історіографічного аналізу випливає ціла низка раніше не досліджених аспектів – слабо розроблено питання конфесійної демографії, природного руху населення в динаміці, з історико-демографічної точки зору практично не досліджено період з 1871 по 1916 рр. (окрім результатів перепису 1897 р.). Це змушує констатувати, що історико-демографічні аспекти лютеранських колоністів Південної України вивчені недостатньо глибоко. Часткова розробленість проблематики не дає змоги виявити глибинні зв'язки демографічної історії лютеранських колоністів із загальноісторичним контекстом, а отже існує необхідність ретельного дослідження демографічної поведінки даної групи колоністів з акцентом на динаміці природного руху.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження представляє собою складну систему, яка містить інформацію про демографічну поведінку лютеранських колоністів Південної України. Погоджуючись із думкою В. В. Підгаєцького, що тільки таке інформаційне наповнення сукупності носіїв інформації, яке відображає структуру і функції досліджуваної соціальної системи, може відповідати визначенню «джерельна база» [420, с. 279], формуючи джерельну базу дослідження, ми обирали документи відповідно до їх інформаційного наповнення та релевантності. Головним критерієм відбору джерел була наявність даних про демографічні події (народжуваність, смертність*, шлюбність*). Такий підхід дозволив забезпечити інформаційним наповненням основні структурні компоненти предмету дослідження⁷, а отже й відповідність джерельної бази меті дослідження. До уваги також було взято ставлення до цих процесів церковної і світської влади та *стратегії людської поведінки**, як такі, що допомагають зрозуміти особливості **функціонування** демографічної системи. Обсяг добутої із джерел інформації збільшувався за рахунок їх інтенсивного опрацювання.

У **структурному аналізі** джерельної бази ми спираємось на поділ джерел за інформаційно-цільовим призначенням. Такий підхід було обрано остільки, оскільки ми пристаємо до думки Ю. А. Святця про порушення принципів класифікації під час традиційного поділу документів [457, с. 23] та вважаємо, що обраний підхід дасть змогу подолати цю проблему.

Структура джерельної бази. Згідно із обраною класифікацією ми виділяємо наступні роди джерел відповідно до їх інформаційного наповнення: офіційні (документи управління суспільством), виробничі (функціонування виробництва), довідкові документи (довідкова інформація), історіографічні, побутові, літературно-мистецькі, хронікальні (цілеспрямовано створені для фіксації та викладу

⁷ Предметом дослідження є трансформація демографічної поведінки та складу населення лютеранських колоністів Південної України протягом визначених хронологічних меж. У свою чергу, демографічна поведінка являє собою «систему взаємопов'язаних дій або вчинків, спрямованих на зміну або збереження демографічного стану спільності людей» [440]. В якості структурних елементів даної системи у вузькому значенні виступають народжуваність, смертність та шлюбність, а в широкому ще й міграційна поведінка та соціальна мобільність [476].

послідовності історичних подій) та особові (документи фіксації особистої чи сімейної пам'яті, а також особистої комунікації) джерела.

Залучення до джерельної бази **нормативно-правових** документів (вид офіційних) обумовлене тим, що функціонування демографічних процесів здійснюється у законодавчо окреслених межах, свідомо (демографічна політика) чи несвідомо (опосередкований вплив) спрямованих на формування певної демографічної системи. Цей вид офіційних документів представлений у джерельній базі наступними підвидами: імператорськими маніфестами, наказами, Статутом ЄЛЦРІ, нормами цивільного та кримінального права.

Основу джерельної бази становить такий вид офіційної документації як **облікові документи**, представлені метричними книгами парафій Йозефсталь Катеринославської губернії (суч. Дніпропетровська обл.) [160–167; 243–293], Грунау Катеринославської губернії (суч. Запорізька обл.) [192–242], Фрейденталь Херсонської губернії (суч. Одеська обл.) [304–348] та Старошведської парафії Катеринославської / Херсонської губернії (сучасна Херсонська обл.) [560; 157–159; 243–268; 168–191]. Окрім того, для з'ясування окремих питань в дослідженні залучались метричні книги парафій Гросслібенталь (суч. Одеська обл.) [562–579] та Цюріхталь (суч. Золоте Поле, Кіровського р-ну, АР Крим) [349–372]. Метричні книги велись пасторами у 2-х екземплярах – парафіяльному та консисторському. Перший із них зберігався у церковному архіві, а другий – надсилався до Генерельної євангелічно-лютеранської Консисторії, що обумовило різне місцезнаходження комплексів даного підвиду джерел.

За часом створення та з урахуванням місць зберігання більшість метричних книг (окрім с. Старошведського) можна поділити на два періоди. Метричні книги першого періоду (1833–1885 рр.) зберігаються у РДІА у м. Санкт-Петербурзі Російської Федерації, фонд 828 «Метричні книги Санкт-Петербурзького консисторіального округу*» опис 14. Другого періоду (1899–1917 рр.) – в обласних архівах України. Місця зберігання метричних книг наводяться у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1.

Місця зберігання залучених у дослідженні метричних книг.

Парафія	Архів	Фонд		
		№	Опис	Назва
Йозефсталь	Державний архів Одеської області	894	1	Євангелічно-лютеранські парафії м. Одеси, німецьких поселень Херсонської, Бессарабської, Катеринославської та Таврійської губерній; Євангелічно-реформатські парафії м. Одеси, с. Нейдорф Тираспільського повіту.
Фрейденталь	Там само	Там само	Там само	Там само
Грунау	Державний архів Запорізької області	5593	2; 3	Колекція метричних книг та книг реєстрації актів цивільного стану по Запорізькій області.
Старошведська	Державний архів Херсонської області	323	1	Лютеранські церкви Херсонської і Таврійської губерній.

Така географія зберігання обумовлена тим, що у РДІА знаходяться консисторські екземпляри метричних книг, які не зазнали суттєвих втрат під час суспільних криз. В обласних архівах України знаходяться парафіяльні екземпляри метричних книг, які після відокремлення держави від Церкви були передані у місцеві відділи РАГС, звідки й потрапили до обласних архівів. Актова значимість метричних книг початку ХХ ст. допомогла уникнути їх втраті (метричні книги більш ранніх періодів могли знищуватися свідомо) [10, с. 207–208]. У випадку Старошведської колонії також зберіглась метрична книга кінця ХVІІІ ст. [535]. Це єдина відома нині метрична книга ХVІІІ ст. *колоністів германської групи** Півдня України.

Комплекси метричних книг, розглянутих у дисертації парафій, у фондах РДІА збережені не однаково. Для більшості громад відсутні метричні книги за 1849 та 1870 роки. Найбільших втрат зазнав комплекс метричних книг Фрейденталю. Фонду цієї парафії бракує метричних книг за 1842; 1844; 1849; 1865; 1866; 1872; 1873; 1880 рр. Із них для 1842 р. наявні тільки статистичні узагальнення [333]. У фондах РДІА

наявна 51 метрична книга парафії Йозефсталь та 45 книг парафії Фрейденталь. Оскільки Старошведське на початку XIX ст. не мало власного пастора, селище та колонії округу були включені до складу Йозефстальської парафії. Відтак, у 1833–1860 рр. їх матеріали вписували до метричних книг Йозефстально. З 1861 р. виокремлено Старошведську парафію, а отже запроваджено її самостійне справочинство. Фонди РДІА налічують 24 метричні книги Старошведської парафії, а сукупно із записами в книгах парафії Йозефсталь, її документи також покривають період у 51 рік [535].

В обласних архівах України комплекси метричних книг представлені починаючи з 1899 р. з лакунами за 1900–1902 рр. Останні книги парафіяльних комплексів датовані різними роками. Так, по парафії Йозефсталь (з 1903 р. – Йосипівка) наявні документи з 1899 по 1916 роки з лакунами за 1900, 1901, 1902, 1908, 1909 роки [160–167]. По парафії Фрейденталь метричні книги охоплюють період від 1899 до 1913 рр. з лакунами за 1900; 1901; 1903 рр. [294–302]⁸. Для Старошведської парафії наявні документи з 1899 до 1914 рр. за винятком 1900, 1901 та 1903 рр. [157–159]. Для парафії Грунау (Олександро-Невське) збереглися лише перші частини метричних книг (записи про народження) за 1906–1908 рр.

Отже, метричні книги в обласних архівах України охоплюють по парафії Йозефсталь – 13 років; Фрейденталь – 12 років; Старошведській – 13 років, Грунау – 3 роки (частково).

В якості підвиду облікового виду офіційної документації можна розглядати і ревізійні списки (ми спирались на списки колоній Грунау [444] та Фрейденталь [559]). Вони збиралися губернськими казенними палатами з метою контролю над оподаткуванням населення. Іншим підвидом документів цього виду є персональні книги (Personalbuch). Такі документи містять інформацію про статевовіковий розподіл населення та склад родин (залучено книги Фрейденталь [480; 486], Петерсталь [480; 485] та Старошведської парафій [560; 592; 593]).

Тісно поєднані між собою **директивний** та **звітний** види офіційних документів. Наприкінці XVIII – на поч. XIX ст., значна частина директивних

⁸ Книги за 1906 та 1911 рр. не доступні користувачам через стан документів.

документів була представлена у формі листування окремих посадових осіб. Питання переселення та облаштування колоністів в Південній Україні протягом початкового етапу заснування лютеранських колоній (кін. XVIII ст.) відображені в ордерах князя Г. О. Потьомкіна та його кореспонденції [95–100; 136]. Різноманітну інформацію про економічний стан та особливості життя колоній, реакцію влади на поведінку колоністів можна дізнатись з опублікованих документів Головного судді Контори новоросійських іноземних поселенців, а згодом – екстраординарного члена ПКІК Самуїла Християновича Контеніуса [451], а також листів до нього герцога Армана Емануїла де Рішельє [419]. Проте, найбільший масив директивної документації надходив від місцевих органів виконавчої влади, головним чином – Контори опіки та ПКІК. Вони надсилали розпорядження, інструкції, форми звітної документації та ін..

Нормативно-правові та директивні документи фіксували те, якими *мали* бути демографічна поведінка та демографічний стан. Те ж, якими вони *були* відображала **звітна документація**.

Основні підвиди звітної документації, задіяні у дослідженні – це рапорти *наглядачів колоній** та відомості (про народжених, померлих та одружених; про кількість населення у колоніях і т. п.). Рапорти наглядачів колоній мали довільну форму і розкривали широкий спектр питань – внутрішні розслідування правопорушень⁹ та суперечок, дозволи на шлюби та розлучення, пропозиції по облаштуванню господарчого життя колоній та ін. Вони часто містили інформацію про демографічні події. У щорічних та щоквартальних відомостях наявні дані про кількість народжень, смертей та шлюбів [41–46; 48; 49]. Припускаємо, що саме на їх основі ПКІК формував зведену статистику для колоній Південної України, відображену у «Відомостях про народонаселення в колоніях Новоросійського краю» [47; 388; 391]. На жаль, такі матеріали про кількість населення в окремих колоніях збережені вибірково, тому встановити на їх основі вичерпну картину складу і руху населення неможливо, проте їх дані можуть бути використані в якості допоміжних

⁹ Навіть якщо злочин був кримінальним і не підлягав юрисдикції «колоністського начальства», наглядачі колоній проводили власне розслідування перед тим, як передати цю справу компетентним органам, слідкували за подальшим вирішенням таких справ.

матеріалів. У дослідженні ми зосередили увагу на рапортах наглядачів колоній щодо одружень, розлучень та інших аспектів демографічної та сексуальної поведінки (спроби суїциду, інфантициду, зґвалтувань та ін.), що допомагає зберігати баланс між макро і мікрорівнем, а отже – більш об'єктивно оцінювати поведінкові стратегії.

Значну частину документів Контори опіки та ПКІК складає **виробнича документація**. Колоністське начальство розглядало колонії, в першу чергу, як господарства для виготовлення сільськогосподарської продукції. Це обумовило той факт, що велика кількість статистичних відомостей стосувались саме сільськогосподарських аспектів життя колоній. Джерела цього роду важливі для історико-демографічного дослідження через те, що включають **облікову документацію**, представлену, переважно, посімейними списками або списками господарств. Вони використовувались для контролю за виробництвом по окремим господарствам, оцінки можливостей сплачувати борги та податки, а також ін. питань. Такі списки укладалися частіше за ревізії та близькі до них за своєю внутрішньою структурою, а отже містять багато інформації історико-демографічного характеру. Ми користувалися списками Старошведської колонії [41; 43–46; 560; 615], а також колоній Йозефсталь [615] та Гросслібенталь [615].

До **довідкового роду** джерел можна віднести «Списки населених місць» (Списки населенных мест) [478; 479; 482–484], які видавали Губернські статистичні комітети. У них оприлюднювали дані про кількість мешканців населеного пункту з розподілом за статтю та панівною конфесією, а також відомості про основні діючі заклади.

Історіографічні джерела у даному дослідженні становили допоміжний характер. Вони представлені матеріалами Центрального статистичного комітету, місцевих земств, підрахунками інших дослідників. Серед підвидів таких джерел можна назвати: періодичні видання Центрального статистичного комітету (головним чином – «Часопис Статистичного комітету МВС» (Временник Статистического комитета МВД) [494–507] та «Статистика Російської імперії» (Статистика Российской империи) [488–493]), «Лікарсько-санітарна хроніка» (Врачебно-санитарная хроника) [68; 110; 514], статистична частина праць

К. А. Вернера [411], В. М. Кабузана [107; 108; 109], А. Г. Рашина [443], Б. М. Міронова [377], М. Л. Баччі [13] та ін. дослідників.

З метою з'ясування репрезентативності, повноти, автентичності, достовірності та адекватності джерел, значну увагу було приділено **критичному аналізу джерел**, який здійснювався як **синтез зовнішньої та внутрішньої критики**. При цьому важливе значення має окреслення **актуалізованої та потенційної** частин генеральної сукупності збережених джерел, що є одним із елементів зовнішньої критики (допомагає оцінити репрезентативність та адекватність обраної джерельної бази, намітити перспективи подальших досліджень).

Поповнення **актуалізованої джерельної бази** відбувається кількома способами – публікацією, цитуванням та посиланнями. Під актуалізованими джерелами ми розуміємо джерела не тільки оприлюднені методом друку (опубліковані), але і розміщені в Інтернеті. При цьому документи опубліковані в Інтернеті, можна поділити на аналоги першоджерел (фотокопії або скановані зображення, оцифровані відео й аудіофайли) та опубліковані шляхом набору тексту. Ступінь актуалізації офіційних документів відрізняється в залежності від їх видової приналежності.

Усі роди використаних джерел актуалізовані. Нормативно-правові документи публікувалися у спеціалізованих виданнях (ПЗЗРІ, Зводи законів) [429; 453–455]. Директивні документи широко представлені у збірках документів, підготовлених Інститутом культури і історії німців Північно-Східної Європи та Інститутом германських та східноєвропейських досліджень спільно з українськими архівами [419; 451]. Значна кількість директивних матеріалів наявна у публікаціях «Записок Одеського імператорського товариства історії і древностей» (Записки Одесского императорского общества истории и древностей) [96; 99], а також «Літописі Катеринославської архівної вченої комісії» (Летопись Екатеринославской архивной ученой комиссии) [136]. Збірки облікових документів офіційного та виробничого родів активно публікуються емігрантськими дослідницькими центрами [559; 560; 615]. Характер наукових документів сам по собі свідчить про їх залучення до наукового обігу. Утім, слід уточнити, що підвиди наукових документів містили

різну інформацію. Видання Центрального статистичного комітету містили кількісні дані про народжених, померлих та одружених, у т. ч. за віросповіданням за період з 1867 по 1917 рр. [488–493]. Переважно (окрім Першого суцільного перепису населення 1897 р.) вони обчислювалися шляхом інтеграції даних ревізійного обліку, поліції, колоністського начальства та церковної статистики [385]. Матеріали земств значною мірою представлені санітарною статистикою (переважно – з поч. ХХ ст.) [68; 110; 514; 468]. Публікації А. Г. Рашина [422], Б. М. Міронова [443], М. Л. Баччі [13] та ін. дослідників, які повідомляють дані про природний рух населення (народжуваність, смертність, шлюбність) у вигляді демографічних показників, обчислених на основі офіційної державної статистики. Така інформація містить агреговані дані для різних суспільних станів та конфесій, а отже може використовуватися лише як допоміжне джерело з компаративною метою.

Довідкові матеріали, зокрема – «Списки населенх місць» (Списки населенных мест) від початку ставили на меті інформування широкого кола громадськості про основні статистичні показники населених пунктів, що передбачало публікацію матеріалів.

Завдяки діяльності міжнародних генеалогічних товариств останнім часом спостерігається суттєве розширення бази актуалізованих актових джерел. Значно краще збережені та актуалізовані такі **облікові документи**, як метричні книги. Через свій значний обсяг вони переважно опубліковані шляхом розміщення сканованих мікрофільмів (фотокопій). Таким чином опубліковано весь комплекс метричних книг лютеранських парафій Південної України за період з 1833–1885 рр. з фондів РДІА. Публікацію здійснено Церквою Ісуса Христа святих останніх днів (т. зв. «мормони») і розміщено на сайті <https://familysearch.org/>.

Метричні книги окремих лютеранських парафій Південної України (серед них: парафія Петерсталь, Гросслібенталь, Фрейденталь, Рорбах, Нейзац) з фондів РДІА були також опубліковані в Інтернеті шляхом друкованого набору html-сторінок Товариством спадщини російських німців (Germans from Russia heritage society, далі – GRHS) на сайті <http://odessa3.org/> (Odessa. GRHS library). У 1959 р. традиційним друкованим способом (у збірці документів «Gammalsvenskbydokument») [560] була

опублікована перша метрична книга Старошведської колонії. При цьому використані нами метричні книги поч. ХХ ст. з обласних архівів України неопубліковані, а отже менш доступні дослідникам. Актуалізації цих актових джерел сприяє публікація архівних путівників та оприлюднення описів фондів в Інтернеті [81].

Значно менш актуалізовані персональні книги, місця зберігання яких, переважно, невідомі. Тим не менше, персональні книги Старошведського [560; 592; 593], а також парафій Петерсталь та Фрейденталь¹⁰ опубліковані.

Звітна документація Контори опіки та ПКІК із фондів Державного архіву Дніпропетровської області (Ф. № 134) та Державного архіву Одеської області (Ф. № 6) переважно неопубліковані. Тим не менше, вони активно використовуються дослідниками. Актуалізації даних джерел суттєво посприяла публікація анотованих описів фондів – «Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців. 1781–1857 рр.» (Контора опекунов новороссийских иностранных поселенцев. 1781–1857 гг.) (Державний архів Дніпропетровської обл.) [123] та «Піклувальний комітет над іноземними поселенцями Південного краю Росії. 1799–1876 рр.» (Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799–1876 гг.) (Державний архів Одеської обл.) [431–437]. Фотокопії описів ПКІК представлені також на сайті Державного архіву Одеської області¹¹.

Окрім зазначених родів документів актуалізована частина реальної джерельної бази також включає **хронікальні, літературно-мистецькі, особові, побутові** та ін. види джерел, які так чи інакше можуть містити дотичну до історичної демографії чи сприйняття демографічних подій інформацію. Такі документи, переважно, зберігаються в етнографічних колекціях музеїв Південної України [18; 473], публікуються малим накладом або викладається на сайтах дослідницьких організацій¹². Великий пісенний архів (близько 4000 записів) німців регіону знаходиться у фондах Санкт-Петербурзького відділу Архіву Академії наук [442, с. 153–154].

¹⁰ Інформація з <http://www.grhs.org/store/liebental-census-p.html>

¹¹ http://archive.odessa.gov.ua/ru/el_arh/

¹² Наприклад <http://www.gammalsvenskby.se/> та http://library.ndsu.edu/grhc/history_culture/index.html

Потенційну джерельну базу можна окреслити лише у загальних рисах. На сьогоднішній день не виявлено місце зберігання метричних книг (**офіційні документи облікового характеру**) лютеранських парафій Південної України після 1885 р. Вірогідність виявлення цих джерел можна оцінити як достатньо високу. Оскільки документи виготовлялися у двох екземплярах (парафіяльному та консисторському) – це збільшує шанси знайдення хоча б одного з них за період з 1885 по 1899 рр. Той факт, що всі метричні книги лютеранських парафій Південної України закінчуються 1885 р. наводить на думку, що зникнення документів після цього періоду викликано специфікою фондоутворення, а не фізичною втратою.

Через значний обсяг інформації, що зберігається в центральних російських архівах, вони володіють значним потенціалом для архівної евристики. Перш за все, це стосується матеріалів зведеної статистики.

Варто звернути увагу також на те, що фонди Контори опіки та ПКІК (**офіційні документи директивного та звітнього характеру**) актуалізовані неповністю. Через те, що Анотований опис було зроблено тільки для першої частини фонду № 134 Державного архіву Дніпропетровської обл., документи другої частини фонду дослідниками використовуються рідше. Частина фондів ПКІК державного архіву Одеської області не описана¹³.

Високий потенціал виявлення та актуалізації **особових джерел**: листів, фотографій, щоденників. Проте, найбільшим є потенціал джерел мемуарного характеру, особливо – усних спогадів. Існує також незначна вірогідність виявлення персональних книг у приватних колекціях чи сімейних архівах.

Таким чином, можна припустити, що більшість документів із теми дослідження вже було введено (чи активно вводиться) до наукового обігу, що сприяє інтенсивному способу примноження інформації. Джерельна база (як актуалізована, так і потенційна) переважно представлена офіційними документами. Більшість джерел, які не увійшли до джерельної бази дослідження, потенційно містять інформацію допоміжного характеру, що підтверджує репрезентативність обраних джерел.

¹³ Цю інформацію в приватній розмові повідомив О. І. Безносів.

Важливе значення для дослідження має адекватність, точність та повнота джерел. У цьому зв'язку вважаємо за потрібне навести елементи **внутрішньої критики** основних підвидів документів, включених до джерельної бази.

Оскільки вік окремих осіб в облікових документах вказувався зі слів респондентів, точність такого важливого для історико-демографічних досліджень показника могла варіюватися через схильність людей округляти свій вік. В якості прийому внутрішньої критики джерел такого типу І. Сердюк запропонував проаналізувати частку людей у десятирічних групах, вік яких є круглим числом (20, 30, 40 років тощо). Вважається, що за нормального розподілу частка таких людей не має перевищувати 9 % [460, с. 79]. У Фрейденталі частка «ювілярів» становила 9,4 % [559], у Старошведському – 7,5 % [560; 592; 593], і тільки у Грунау норма була трохи перевищеною – 11,5 % [444], що було близьким до норми і значно нижчим, ніж у «Румянцевському описі» (30,9 %, 34,5 %, 42,4 %) [460, с. 80].

Схильними округляти свій вік були, переважно, п'ятдесятирічні та шістдесятирічні люди (20 %). Трохи вищим за норму цей показник був і в групі сорокарічних (12-15 %). Тобто, у старших вікових групах люди іноді фіксували свій вік приблизно. Тим не менше, це суттєво не вплинуло на загальний рівень точності документів (вік людей підлягав верифікації після запровадження метричних книг). В цілому, точність фіксації віку у посімейних списках та ревізіях була високою.

Дані посімейних списків та матеріали ревізій разом із персональними книгами інтегруються з даними метричних книг [9, с. 31]. У 1833 та 1834 рр. метричні книги містили багато відмінностей через повноту внесення даних. Мали місце випадки сумарного зазначення кількості народжених або одружених без зазначення осіб. Проте, через людський фактор навіть утвердження спільного формуляру не змогло повністю уніфікувати дані метричних книг різних парафій. У розділі про народжених та охрещених більшості метричних книг мешканці різних населених пунктів вказувались у хронологічному порядку (за датою хрещення) без розбивки за місцем проживання (мішано). Виключення становить парафія Йозефсталь, в метричних книгах якої до 1859 р. демографічні події різних населених пунктів вносили до окремих груп [243–270]. У парафії Грунау парафіян (окрім Таганрогу) не

розподіляли по групах за місцем проживання, натомість у списках народжених для батьків ставили позначку про належність до певної громади [192–242], що робить ці книги не менш інформативними.

В інших випадках доводиться виходити із припущення про те, що місце хрещення співпадало із місцем проживання. Втім, проаналізувавши кількість охрещених у парафії Йозефсталь до та після того, як пастор припинив розподіляти народжених та охрещених з різних населених пунктів по окремим групам (з 1868 р.), ми помітили, що кількість хрещень в Йозефсталі значно зросла [278–293]. Якщо раніше у цьому селищі в середньому хрестили близько 40–45 осіб [278–293], то після того як пастор припинив розподіляти парафіян за місцем проживання, кількість хрещень в Йозефсталі зросла до 90 (тобто вдвічі) та трималась на цьому рівні з року в рік [538; 278–293]. Хронологія такого зростання, а також суттєве зниження хрещень в інших населених пунктах парафії не дають змоги припустити, що воно було наслідком зростання населення. Імовірно, новонароджених приносили для хрещення в парафіяльний центр.

Таким чином, різний ступінь адекватності метричних книг та їх структурних частин провокував залучення або виключення даних метричних книг певних парафій під час розгляду окремих питань. Оскільки внутрішня та зовнішня критика джерел завжди прив'язана до конкретного запиту, далі за текстом (в межах важливих питань) ми повертатимемося до окремих аспектів їх критичного аналізу.

Висновки. Попри наявність лакун, джерельна база дослідження є достатньо повною та репрезентативною. Критичний аналіз джерел засвідчив достовірність їх інформаційного наповнення. Склад джерельної бази відповідає структурі досліджуваної системи та дозволяє розкрити досягти мети і реалізувати поставлені завдання. Основу джерельної бази складають офіційні документи облікового, звітнього, нормативно-правового та директивного видів. Такий розподіл джерел, на нашу думку, не заважає об'єктивному оцінюванню демографічних процесів та демографічної ситуації, оскільки документи були утворені різними гілками влади, переважно – для внутрішнього використання. Офіційні документи джерельної бази можна розподілити на дві групи: 1) правила демографічної поведінки; 2) реальна

демографічна поведінка. Таке протиставлення запобігає односторонньому висвітленню демографічних процесів, а наявність серед документів, що відображають реальну демографічну поведінку, джерел статистичного та описового характеру дозволяє змінювати фокус із масових явищ на конкретні приклади поведінки на мікрорівні (метод «кейсів»). Таким чином, структура наявної джерельної бази залишає простір для використання різних дослідницьких стратегій.

Включені до джерельної бази документи містять найбільш релевантну інформацію з досліджуваної теми і дозволяють реалізувати мету та завдання дослідження. Повнота та достовірність джерел є достатньо високою. Значна частина джерельної бази актуалізована, що спонукає до застосування інтенсивних методів обробки джерел.

1.3. Теоретичні та методологічні засади

Оскільки історична демографія в сучасній українській історіографії тільки починає набувати популярності, перед тим як перейти власне до теоретичних аспектів дослідження, вважаємо за потрібне звернути увагу на зв'язок демографії із історичною наукою.

Про поєднання і взаємодію історії та демографії неодноразово говорили як історики, так і демографи. Так, знаний французький історик Ф. Бродель писав, що: *«саме демографічна реальність <...> це немов реєстрація усіх сил, що вступали в суперечку з історією, швидкоплинних, вічних, крихких, міцних... Вона – це синтез, класифікація»*, схвально поставившись до слів П'єра Шоню про те, що: *«для історика демографічний показник – немов вимірювальний прилад, лінія життя, ватерлінія... Нема іншої історії, крім історії людей»* [30, с. 161]. Автор першого радянського підручника з історичної демографії – Д. К. Шелестов стверджував, що історична демографія досліджує населення в його демографічній історії [542, с. 90] та акцентував увагу на тому, що на тісний зв'язок історії та демографії звертали

увагу і самі демографи, за словами яких «у вивченні фактів <...> демографія виступає як історія» [542, с. 84]. Демографічний енциклопедичний словник зазначає, що «оскільки демографічна історія – частина загального суспільно-історичного процесу, історична демографія одночасно входить до історичної науки» [80]. На сьогодні існують різні погляди на визначення предмета історичної науки, які полягають у тому, чи вивчає вона «людські спільноти», чи «дії людей, що відбувалися в минулому» [549, с. 18]. І в тому, і в іншому разі історичну демографію можна розглядати як складову частину історичної науки, оскільки «населення» – це спільнота, а його «поведінка» – це дії. У Демографічному словнику ООН названо ще один вектор зв'язку історичної демографії та історії: у вузькому розумінні під історичною демографією «розуміють вивчення народонаселення тих часів, коли сучасні статистичні методи ще не були розроблені і облік населення здійснювався іншими способами»¹⁴. Отже, історична демографія пов'язана із історичною наукою не тільки своїм об'єктом, але і джерелами та способами їх обробки.

Одною зі сфер перететину історії та демографії є те, що демографічні події зазнають хронологічних змін. У цьому зв'язку слід наголосити, що розглядаючи поняття «демографічного розвитку», ми розуміємо його діалектично, як рух, оскільки на думку українського філософа В. О. Босенка «логіка руху і є тим, що називають у ньому розвитком, а такого моменту у русі, яке б не було охоплено цією «логікою» не існує» [27, с. 73]. Відповідно до діалектичної концепції в основу руху покладені якісні зміни – уповільнення чи прискорення процесу, а отже будь-який рух (прогрес чи регрес) завжди є розвитком [27, с. 74].

Зв'язок демографії із історичним процесом найкраще пояснює системний підхід. Оскільки світ системний, то й історичний процес можна розглядати як систему, в якій взаємодіють демографічний, економічний, культурний та ін. фактори [420, с. 91–98]. Послуговуючись різними гіпотезами щодо взаємозв'язку між демографічним та економічним факторами (Мальтус, Бозеруп, Кузнець та ін.), економісти та історики економіки успішно пояснюють зміни суспільно-економічних процесів [117, с. 19–28; 4]. Системний принцип (який включає взаємозв'язок

¹⁴ Енциклопедія діє як Вікі проект. Режим доступу: <http://ru-i.demopaedia.org/wiki/10>

демографії та економіки) став основою для вироблення концепцій загальної теорії економічного розвитку. «До її найважливіших тем», – зазначають автори «Кембриджської економічної історії Європи», – «відносяться демографія, вплив інститутів, людський капітал і культура, а також технології» [117, с. 20], а отже історики економіки показали, що з'ясування особливостей історичного розвитку відповідно до системних засад можна реалізувати й на демографічних даних.

Як і у випадку з економічною історією, системний підхід можна застосувати і до історичної демографії, зокрема – конфесійної демографії. Вироблення особливостей демографічного розвитку певної конфесійної групи можна уявити як результат роботи певної системи, що поєднує **внутрішні** та **зовнішні** фактори впливу на демографічну поведінку. Внутрішні фактори обумовлені церковною доктриною та рівнем релігійності громади. Ці аспекти погано піддаються дослідженню, оскільки дотримання церковної доктрини підпорядковане рівню релігійності¹⁵, який може видозмінюватися із часом та не підлягає вимірюванню (особливо – в минулому). Більш перспективним видається зосередження уваги на зовнішніх факторах впливу на демографічну поведінку, головними з яких можна назвати адміністративний та соціально-економічний¹⁶. Такий підхід до проблеми виправдовує регіональне дослідження, оскільки зовнішні фактори можуть мати регіональні відмінності [599].

Виходячи із мети дослідження, ми розглядаємо демографічну поведінку лютеранських колоністів Південної України, а фактори впливу використовуються для пояснення її елементів. Такі пояснення робляться нами на основі існуючих теорій та гіпотез щодо взаємодії цих факторів із демографічною доведінкою.

Адміністративний вплив на демографічну поведінку можна умовно розділити на світський та церковний. Світський вплив на демографічну поведінку здійснювався напряму за посередництвом законів, протиепідемічних заходів та ін. Дещо складнішим є питання впливу Церкви на демографічну поведінку, яка окрім

¹⁵ Власне, це стало основою ніщівної критики доктринального підходу.

¹⁶ Через недостатню кількість даних, вплив кліматичних факторів на демографічну поведінку лютеранських колоністів у дисертації не розглядається.

безпосереднього впливу через практики та відправлення релігійних обрядів, здійснювала також опосередкований вплив на демографію.

Слід відзначити, що більшість дослідників схильні розглядати вплив на демографічну поведінку не Церкви, а релігії. Таким чином, окремі гіпотези стосуються не зовнішніх, а внутрішніх факторів впливу. Обираючи підхід, який умовно можна назвати **інституційним**, ми виходимо із зауважень історика-демографа К. Маккуїллана (К. McQuillan) про «вбудованість» Церкви у життя простих людей через релігійні практики, контроль і наповнення релігійним змістом демографічних подій (народження, шлюбу і смерті), які відбувалися у супроводі релігійних церемоній [597, р. 11]. Окрім цього, К. Маккуїллан також звертав увагу на те, що розмір та структура сільських громад спрощували контроль над ними священників і чиновників, які *«не соромилися використовувати свою владу для того, щоби дисциплінувати порушників»* [597, р. 11]. На нашу думку, інституційний підхід до впливу релігійного фактору на демографічну поведінку є найбільш виправданим для вивчення конфесійної демографії саме в Російській імперії, де всі офіційно визнані конфесії були так чи інакше включені до державного апарату [16, с. 72–89; 51, с. 143–175], а відтак – наділені значним адміністративним впливом.

Оскільки релігія і Церква завжди представляють якусь окрему конфесію, окрім **інституційного підходу** у релігійній демографії застосовується також **конфесійний підхід**. Його використання викликано кількома обставинами. По-перше, відмінність у демографічних показниках різних конфесійних груп доведено емпірично. Зокрема, на таку відмінність ще на поч. ХХ ст. звертав увагу відомий соціолог П. О. Сорокін [474, с. 103–104]. По-друге, Г. Харрач (G. Harrach) у 2013 з'ясував, що відмінності коефіцієнтів народжуваності є навіть більшими при розподілі населення за віросповіданням, аніж за етнонаціональною ознакою [580, с. 284]. По-третє, низка дослідників, які вивчали життя німецьких колоністів Південної України, також відзначали, що саме релігія, а не національність, слугувала для них основним маркером ідентичності¹⁷. Так, наприклад, лінгвіст В. М. Жирмунський зазначав, що *«шлюби між католицькими і євангелічними родинами укладаються*

¹⁷ Цієї ж думки дотримуються і інші дослідники (К. С. Лях [144, с. 74], Л. В. Малиновський [147, с. 27]).

дуже рідко. Можна навіть говорити про «католицький» та «євангелічний» діалекти: вислів «*katolische*» або «*lutherische Sproch*» прийнятий також і серед колоністів» [442, с. 148]. Оскільки більшість німецьких колоністів становили саме лютерани, вивчення демографічних показників цієї конфесійної групи є найбільш актуальним.

Теоретичні аспекти. У дисертації дотримано онтологічних принципів дослідження – історизму, істинності, об'єктивності, системності, опертя на історичні джерела та історіографічної традиції. Зважаючи на емпіричний характер дослідження, теоретична частина дисертації слугує для окреслення вихідних положень щодо функціонування демографічної системи та її зв'язків із іншими елементами суспільного розвитку.

Так як на сьогоднішній день не вироблено інтегральної теорії щодо впливу релігії на демографічну поведінку, існує лише низка гіпотез, які пояснюють такий вплив на окремі аспекти демографічної поведінки: народжуваність, смертність та міграції. Від обрання підходів до впливу релігії на демографію залежить і те, якими гіпотезами послуговуватися для з'ясування механізмів такого впливу.

З наявних гіпотез, що пояснюють вплив релігії на народжуваність ми спираємось на гіпотезу «**соціалізації**»¹⁸, згідно з якою релігійні інститути є основним джерелом соціологізації і члени релігійної громади орієнтуються на поведінку (кількість народжених дітей) одне одного (у т. ч. – священиків) [618, р. 235].

Вплив релігії на смертність пояснює «**карантинно-виховна**» гіпотеза групи голандських дослідників на чолі з Ф. Поппелем (F. W. A. van Roppel). Згідно з гіпотезою групи Ф. Поппеля (F. W. A. van Roppel), релігійні громади, що мешкають поряд із представниками інших конфесій мають, переважно, внутрішньоконфесійні контакти. Така поведінка часто відіграє роль своєрідного «карантину» в разі епідемій, що стримує показники смертності у межах релігійної громади. Окрім того, науковці вважають, що на зниження дитячої смертності серед протестантів в Європі протягом Нового часу, насамперед, впливало поширення брошур із рекомендаціями

¹⁸ Назви гіпотез ми дали самостійно, з огляду на їх зміст.

щодо гігієни вагітних жінок (у т. ч. – заклики до годування грудьми та користування послугами професійних акушерок) [606].

Вплив релігії на міграції у зв'язку з інституційним підходом пояснює гіпотеза «переслідування» Л. Бургарт, котра відмітила адміністративний тиск з боку панівної релігії, як такий, що чинить посилений вплив на міграції [33, с. 69–71].

Вивчаючи вплив релігії на шлюбність, відсутня можливість для застосування сучасних гіпотез, що пояснюють такий зв'язок (стосуються розлучуваності та відмови від офіційної реєстрації шлюбів). Ми виходимо із того, що такий вплив здійснювався безпосередньо (законодавчі норми, відмова у реєстрації), або під тиском соціально-економічних обставин, а отже, переважно, залежав не від церковної, а від світської влади.

Соціально-економічний вплив на демографічну поведінку можна пояснити відмінністю соціально-економічних умов на окремих територіях, а також різницею умов життя представників різних конфесій (що, частково, може бути наслідком адміністративного впливу). Слід також враховувати, що окрім адміністративного тиску на демографічну поведінку лютеранських колоністів Південної України, на них впливали загальні модернізаційні процеси континентального та загальносвітового масштабу, які мали значний ефект протягом досліджуваного періоду. Зокрема, – економічне зростання внаслідок індустріалізації, що, згідно з концепцією С. Престона (S. H. Preston), тягне за собою зниження смертності [607]. До демографічних теорій, які в цілому пояснюють демографічний розвиток різних популяцій (і, частково, – їх зв'язок із економікою), можна віднести теорію демографічного переходу А. Ландрі (A. Landry) [409; 509, с. 15–19] та теорію епідеміологічного переходу А. Омрана (A. Omran). На наявність зв'язку між типами шлюбів та соціально-економічними умовами також вказує теорія Дж. Хайнала (J. Hajnal) щодо існування східно- та західноєвропейської моделей шлюбу [525].

За основу теорії Дж. Хайнала (J. Hajnal) взято специфічну шлюбну стратегію, спричинену глибокими відмінностями у культурних і поведінкових стереотипах (викликаних релігією або економікою). Умовний географічний кордон цих моделей шлюбу проведено по лінії Санкт-Петербург – Трієст. Західноєвропейську модель

характеризують: пізніший вступ до першого шлюбу (пізніше 25 років) та відсутність загальної шлюбності (до кінця репродуктивного періоду залишалися самотніми від 10 до 20% чоловіків і жінок) [525, с. 18]. Зв'язок даної теорії з соціально-економічним чинником пояснюється тим, що *«шлюбний союз у цілому (за визначенням) потребує встановлення економічної основи для життя подружньої пари і їх дітей. Сукупність дій необхідних у тому чи іншому конкретному суспільстві для встановлення такої основи, мала бути погодженою з типом шлюбності»* [525, с. 61].

Слід зауважити, що у даній дисертації ми застосовуємо теорію Дж. Хайнала (J. Hajnal) (яку не було спростовано), проте не послуговуємось похідною від неї гіпотезою П. Леслетта (P. Laslett), яка виділяла східно- та західноєвропейську структурні моделі родини, так як гіпотеза П. Леслетта (P. Laslett) зазнала значної критики через невідповідність емпіричним даним [610; 611].

В основу **теорії демографічного переходу** А. Ландрі (A. Landry) покладено ідею про те, що різним періодам притаманні різні *режими відтворення населення**: 1) примітивний тип характеризується високою народжуваністю та смертністю; 2) традиційний тип, якому теж притаманні висока народжуваність та смертність (а разом із тим – швидка зміна поколінь та коротка тривалість життя), але, окрім цього – зниження народжуваності шляхом відкладених шлюбів; 3) сучасний (раціональний) тип відзначається низькою народжуваністю та смертністю, повільною зміною поколінь та довгою тривалістю життя [409; 509, с. 15]. В окремих регіонах хронологічні межі історичних типів відтворення можуть істотно різнитися. Кінець XIX – поч. XX ст. в Європі характеризувався зміною традиційного типу відтворення на сучасний, що відбувалось нерівномірно в різних частинах континенту, сільських та міських соціумах. Окрім того виділяють декілька типів демографічного переходу: 1) англійський; 2) французький; 3) японо-мексиканський, які відрізняються різними темпами зниження народжуваності і смертності [509, с. 19]. Теорія демографічного переходу дає змогу зрозуміти (на основі демографічних даних) чи відповідав окремий соціум загальному тренду *суспільного розвитку**.

У тісному зв'язку з нею знаходиться теорія **епідеміологічного переходу** А. Омрана, яка, за визначенням автора, відштовхується від того, що саме *«смертність є фундаментальним фактором в динаміці популяцій»*. Одним із найважливіших елементів теорії епідеміологічного переходу є частка смертей, спричинених зовнішніми (екзогенними) і внутрішніми (ендогенними) *факторами смертності**. До початку епідеміологічного переходу домінували екзогенні фактори, серед яких головне місце посідали епідеміологічні захворювання. В кінці епідеміологічного переходу домінують ендогенні фактори (генетичні, серцевосудинні захворювання, пухлини та ін.) [603, р. 738–740]. Епідеміологічний перехід відбувався не одномоментно, а включав декілька стадій: 1) зниження смертності від пандемічних захворювань (чума, холера, віспа) та голоду; 2) падіння смертності від найбільш поширених екзогенних захворювань (наприклад – туберкульозу); 3) покращення особистої гігієни, зменшення виробничої смертності; 4) прогрес у лікуванні захворювань, профілактика хвороб. У Західній Європі епідеміологічний перехід розпочався у XVIII ст. і завершився у XX ст., проте у багатьох країнах світу він досі триває [603].

Виділяють три моделі епідеміологічного переходу: 1) класичну (західну), яка характеризується поступовим переходом від високої до низької смертності на фоні модернізації суспільства; 2) прискорену (японську), якій притаманний дуже короткий період між першою і третьою стадіями переходу; 3) сучасну (запізнену), в якій перехід від стадії до стадії відбувається дуже повільно (досі триває) [603, р. 753–754].

Теорія епідеміологічного переходу дозволяє пояснити окремі аспекти демографічного переходу, зокрема, – через співвідношення моделі епідеміологічного та типу демографічного переходів, оскільки модель епідеміологічного переходу (а відповідно – *структура смертності**) частково обумовлює вироблення типу демографічного переходу (через темпи зниження смертності). Обидві теорії відзначають важливий вплив соціо-економічних факторів на демографічну поведінку.

Таким чином, теоретичною основою дослідження виступає не одна, а кілька системно пов'язаних між собою теорій і гіпотез, які пояснюють різні аспекти вироблення демографічної поведінки. В цілому, їх можна розділити на дві групи: 1) гіпотези щодо впливу на демографію церковної інституції та 2) теорії, що пояснюють закономірності демографічного розвитку популяцій і вплив на нього соціально-економічного фактору. При цьому, розглядаючи адміністративний вплив на демографічну поведінку, ми розрізняємо вплив церковної і світської влади, а вплив церковної влади розглядаємо з позицій інституційного та конфесійного підходів.

Аналіз історіографії питання, а також наявних теорій демографічного розвитку населення та впливу релігійного фактора на демографічну поведінку дозволив сформулювати *робочу гіпотезу дослідження*. Згідно із нею, з огляду на історіографію питання, 1) лютеранським колоністам мали бути притаманні високі порівняно із представниками інших конфесій та регіонів рівні народжуваності та смертності, східноєвропейська модель шлюбу та значні сплески смертності від епідемії скарлатини 1841 р., холери 1848 р. та тифу за часів Кримської війни. При чому, з огляду на праці В. М. Кабузана, найбільший сплеск смертності мав настати у 1848 р. 2) Відштовхуючись від теорій демографічного та епідеміологічного переходів та враховуючи вплив на умови життя модернізаційних процесів, що мали місце в Європі у XIX – на початку XX ст., можна припустити, що їх вплив на демографічну поведінку лютеранських колоністів Південної України мав аналогічні Західній Європі наслідки. Їх складовими елементами були: зниження смертності (переважно, за рахунок повітряно-крапельних або кишкових інфекцій) та народжуваності з другої половини XIX ст., зростання середньої тривалості життя.

Методологічні аспекти. У дослідженні застосовані загально- і спеціально-наукові методи. До першої групи ми відносимо: метод індукції, аналіз, описовий, кількісний, статистичний та структурний методи пізнання. До другої – історичні методи, а також методи демографії та статистики. Серед історичних нами застосовані: історико-системний, історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний та хронологічний методи.

Відповідно до **історико-системного методу** ми розглядаємо суспільний розвиток як складну систему, утворену з таких підсистем, як культура та демографія. Структурними компонентами культури вважаємо законодавчу культуру та культуру управління. Демографічний розвиток, законодавча культура та культура управління відповідно є підсистемами суспільного розвитку. Оскільки поняття «суспільний розвиток» надто широке, у дослідженні ми виходили з позицій адміністративного та демографічного детермінізму. Дослідження демографічних процесів в динаміці з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків здійснено із застосуванням **історико-генетичного методу**.

Зіставлення демографічних показників конфесійних груп уможлиблює застосування **історико-порівняльного методу**. Підставою для такого співставлення є об'єктивний характер демографічних законів. Наявність відмінностей свідчить про неоднаковий вплив соціальних, культурних чи санітарних чинників. Необхідність класифікації населення за поколіннями, сімейним станом та ін. визначила використання **історико-типологічного методу**.

Хронологічний метод уможливив періодизацію іноземного колонізаційного руху на Півдні України та історичного розвитку окремих лютеранських колоній.

Особливості історико-демографічних досліджень викликані необхідністю послуговуватися також і спеціально демографічними та історико-демографічними методами дослідження. Ще з 1960-х рр. історики-демографи розділилися на два табори – прихильників **методу агрегації даних** та **методу персоналізованих даних***. Агреговані дані – це демографічні показники без прив'язки до конкретної особи (загальна сума). Персоналізовані дані обчислюють на основі записів про конкретних людей та їх демографічну поведінку, отримані методом відновлення історії сімей (далі – ВІС).

Окремі дослідники схильні пов'язувати виникнення історичної демографії із винаходом методу ВІС, а отже – практично їх ототожнювати [8, с. 107]. Персоналізовані дані унаочнюють історико-демографічні процеси, дають змогу побачити їх на конкретних прикладах. Проте Д. М. Антонов та ін. дослідники вказують і на вади методу ВІС.

По-перше, не для всіх парафій збережено повний комплекс джерел для реалізації методу ВІС [410, с. 37]. По-друге, ВІС пов'язаний із тривалою обробкою метричних записів (до кількох років). На думку британського історика-демографа Д. Е. К. Еверслі (D. E. C. Eversley): *«мається велика необхідність в аналізі руху населення у великій кількості різних регіонів так швидко, наскільки це можливо»*, що найкраще можна реалізувати методом агрегації [558, р. 44]. По-третє, через міграції членів родин, втрату даних та ін. причини *«відсоток родин, які повністю відповідають вимогам методики [ВІС], виявляється досить незначним і складає іноді лише 10 %»* [9, с. 136].

Чимало дослідників вважало, що майбутнє історичної демографії пов'язано із поверненням до методу агрегації даних або паралельним проведенням історико-демографічних досліджень за допомогою методів агрегованих та номінативних даних [9, с. 139–140; 558, р. 44–45]. На нашу думку, останній варіант є найкращим, оскільки дозволяє уникнути недоліків методу ВІС та використати його переваги у тих випадках, коли для цього маються джерельні можливості. На думку Д. Е. К. Еверслі (D. E. C. Eversley), *«агрегація, фактично, може передувати реконструкції [ВІС], для цієї порівняно швидкої системи аналізу існує можливість зосередити увагу на тих регіонах і періодах демографічної історії, де відбувались найбільш різкі зміни, до яких згодом можна буде повернутися у вигляді більш детального дослідження»* [558, р. 44–45].

На наш погляд, історико-демографічні методи (номінативний та агрегованих даних) тісно пов'язані зі спеціально-демографічними методами аналізу даних – *умовного** та *реального покоління**. За **методом реального покоління** досліджують демографічні події людей, народжених протягом певного періоду, переважно – року [26, с. 95]. За **методом умовного покоління** все населення на конкретний момент часу розглядають як представників одного покоління, не зважаючи на рік народження [26, с. 96]. Під час обробки даних цей метод, на відміну від методу реального покоління, уможливорює аналіз без урахування вікових характеристик [26, с. 96].

У дисертації, переважно, використовувалися метод агрегованих даних та умовного покоління. Такий вибір зумовлений тим, що аналіз демографічної поведінки лютеранських колоністів Південної України доцільно здійснювати на даних декількох населених пунктів. У даному дослідженні аналізуються *загальні коефіцієнти народжуваності та смертності** для всього населення колоній без урахування віку, застосовано елементи ВІС та метод реального покоління. За допомогою ВІС у дисертації вивчалися внутрішні міграції безземельних селян колонії Грунау. Для з'ясування переміщення осіб в колоніях на основі джерел нами спроектовано базу даних про народжених та офіційно приписаних до колонії мешканців. Засобами перехресних запитів програми MS Access створено *«метричний список»** народжених по окремим сімейним парам. До списку включені сімейні пари та їх діти із зазначенням дати та їх фактичного місця народження (Дод. А). На основі даних про зміну місця проживання родини можна встановити хронологію та маршрут переміщення родини. На відміну від результатів методу ВІС, в укладеному нами *«метричному списку»* наявні лише дані про народження.

На основі реальної джерельної бази досліджено демографічний розвиток лише окремих лютеранських колоній регіону із застосуванням **вибіркового методу**. Репрезентативність даних забезпечено випадковим відбором [456, с. 118]. Для з'ясування демографічних особливостей за географічним розподілом Південну Україну було поділено на чотири умовні регіони – північ, захід, південь і схід. У кожному регіоні було рандомізовано обрано по одній лютеранській колонії (показники були обчислені на даних й інших колоній). Визначені демографічні показники природного руху було екстрапольовано на все лютеранське населення регіону. Генеральну сукупність даних представлено відомостями про розселення лютеранських колоністів на основі матеріалів Першого загальноросійського перепису.

Дані про природний рух населення в лютеранських колоніях найповніше репрезентовані у метричних книгах. Проте, структура метричних книг у Російській імперії унеможлиблює обчислення демографічних показників через брак інформації про кількість населення та його статевовікову структуру. Щоби отримати її,

необхідно проводити контамінацію даних із різних джерел – як поперечних зрізів (посімейні списки та ін. матеріали), так і повздовжніх рядів даних метричних книг. При цьому необхідно, щоби вони пересікалися між собою. Це дає змогу обчислити дані статевовікового складу населення і його чисельність за інші роки за допомогою **методу компонентів**.

Розроблений американським демографом П. К. Велптоном (P. K. Welpton), **метод компонентів** (метод зсуву за статтю та віком) застосовують, в основному, для прогнозування майбутньої статевовікової структури населення, тому він не привертав достатньої уваги істориків. Він полягає в тому, що з вихідної чисельності населення кожного віку віднімають число померлих, а тих, хто залишилися в живих, вважають на рік старшими. Процедура повторюють для кожного року прогнозного періоду. У такий спосіб *«визначається чисельність населення кожного віку і статі, загальна чисельність населення. <...> Кількість населення обох статей і його вікова структура виходить простим підсумовуванням кількості жіночого і чоловічого населення»* [155, с. 332–336] (Дод. Б).

Аналогічний метод обчислення статевовікової структури використовували статистики Російської імперії, які поєднували дані ревізійного і церковного обліку населення. Можливість його використання в історичній демографії допуслав і англійський історик-демограф Д. Е. К. Еверслі (D. E. C. Eversley) [558].

Щорічну кількість населення для періоду, що відповідає наявним метричним книгам, можна обчислити у схожий спосіб: пересуванням даних природного руху населення у зіставленні з загальною чисельністю населення певного року, що співпадає з масивом метричних книг. Отримані за таким методом дані не тільки самоцінні, а й потрібні для з'ясування середньої майбутньої тривалості життя на основі таблиць смертності.

Типові таблиці смертності формують, переважно, методом умовного покоління на основі даних поточного обліку населення. Відповідно до моделі вимирання населення обчислюють низку показників таблиці на основі співвідношень. Найчастіше таблиці обраховують на основі вікового показника смертності – «mx» [509, с. 236–237]. Таблиці смертності бувають повними та

короткими. У повних таблицях порядок вимірювання населення обчислюють за однорічними віковими інтервалами. Для нечисленного контингенту населення застосовують короткі таблиці смертності, які обчислюють для п'яти або десятирічних вікових інтервалів. Окрім того, якщо кількість населення є незначною, доцільно збільшувати період, за який проводяться обрахунки. Таблиці обчислюються як для всього населення, так і з розподілом за статтю.

У дисертації використано короткі таблиці смертності за десятирічними віковими інтервалами (окрім немовлят). Для окремих колоній таблиці обраховувались за період 25 років. Зведені дані обраховувались за періоди у 10 років. Таблиці побудовано на основі показника «mx» (віковий показник смертності).

Висновки: Досліджуючи демографічну поведінку ми виходимо з інституційного та конфесійного підходів. Відповідно до них у дослідженні застосоване синтетичне поєднання теорій та гіпотез що пояснюють закономірності демографічного розвитку та вплив релігії на демографічну поведінку. У поєднанні з основними тезами історіографії, вони дали змогу сформулювати робочу гіпотезу дослідження, основними положеннями якої є: припущення про високі показники народжуваності і смертності серед лютеранських колоністів регіону та зниження народжуваності і смертності наприкінці періоду. Для того, аби реалізувати дослідницькі завдання та перевірити гіпотезу, разом із загальнонауковими методами та методами історичного дослідження, нами також використовуватимуться спеціально-демографічні методи та методи історичної демографії. При цьому перевага надається агрегованим, а не номінативним даним.

Висновки до першого розділу

Аналіз історіографії дозволив виявити, що процеси іноземної колонізації (у т. ч. – лютеранськими колоністами) розглядаються українськими істориками як складова частина історії України. Незважаючи на відсутність окремих досліджень з історичної демографії лютеранських колоністів Південної України, окремі історико-демографічні аспекти розкрито в працях з колонізації Південної України (зокрема – німецької). Дослідникам вдалося виявити низку історико-демографічних тенденцій (окреслити причини міграції, встановити факт домінування протестантів серед німецьких колоністів регіону, зауважити на відмінностях демографічного розвитку серед представників різних конфесій, помітити вплив на демографічний розвиток землеволодіння, виявити переважання природного приросту серед колоністів з 1840-х рр., уточнити розміщення колоністів на Півдні України, зафіксувати підсилення внутрішніх міграцій протягом 1860–1880-х рр. внаслідок земельного голоду тощо). У той же час окремі висновки можна вважати спірними (наприклад, наслідки реформ).

Джерельна база з історичної демографії лютеранських колоністів Південної України є широкою і, переважно, актуалізованою, що спонукає до інтенсивних методів обробки даних. В основі її структури лежить офіційна та виробнича документація. Утім, такий склад джерел не зменшив їх об'єктивність, оскільки вони створювались для внутрішнього використання.

У теоретичній частині ми виходимо з того, що демографічний чинник є частиною загального історичного процесу та спираємось на інституційний та конфесійний підходи як такі, що найкраще розкривають історико-демографічний розвиток лютеранських колоністів. При цьому ми спираємось на комплекс гіпотез щодо впливу Церкви на демографічну поведінку, а також на загальні теорії демографічного розвитку.

Для розкриття проблематики дослідження обрано низку загальнонаукових, історичних та спеціальнодемографічних методів. Ми віддаємо перевагу агрегації

даних, що допомагає подолати методологічні проблеми та прискорює отримання результатів.

В цілому, можна підсумувати, що історична демографія лютеранських колоністів Південної України потребує більш глибокого вивчення. Наявні джерела і обрані теоретичні та методологічні засади дають змогу досягти мети дослідження та розкрити поставлені завдання, а отже – розширити обсяг знань з історичної демографії обраної соціо-конфесійної групи, і німецьких колоністів та Південної України загалом.

РОЗДІЛ 2. ВЛАДА ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ ВПЛИВ НА ДЕМОГРАФІЧНУ ПОВЕДІНКУ КОЛОНІСТІВ

2.1. Заснування лютеранських колоній на Півдні України

Причини міграції німецьких, у тому числі – лютеранських колоністів відрізнялися в залежності від місця виходу та року переїзду. Відштовхуючись від цього, та потребуючи здійснення узагальнень щодо міграції німецького населення до Південної України як цілісного явища, дослідники, переважно, ведуть мову про «комплекс» причин, які до цього призвели [144, с. 53–54; 408, с. 39–49; 526, с. 49; 530, с. 17–18]. Складові цього «комплексу» в історіографії достатньо розмиті. Одні з них повторюються у різних працях, інші зустрічаються спорадично. В цілому, серед *причин міграції** називають: 1) пільги, надані колоністам російською владою; 2) зростання населення у Західній Європі, в тому числі – в німецьких землях; 3) низку голодних років та епідемій [530, с. 17–19; 408, с. 46]; 4) бідність колоністів, у т. ч. – нестачу землі [147, с. 8–20]; 5) вторинне закріпачення селян [408, с. 47]; 6) наполеонівські війни та французьку окупацію [408, с. 47]; 7) стягнення високих податків [616, р. 12]; 8) рекрутські набори та примусові роботи [408, с. 49; 616, р. 12]; 9) відсутність заборони на еміграцію у певних германських князівствах; 10) суворе та несправедливе управління; реформи у церковній сфері (Вюртемберг) [616, р. 12].

Не заперечуючи значимість для виникнення міграційного потоку вищеперерахованих обставин, вважаємо за потрібне класифікувати їх на *фактори та причини (міграції)**, які, в свою чергу поділяються на фактори і причини еміграції та імміграції.

Під факторами еміграції слід розуміти обставини, що опосередковано сприяли еміграції: зростання населення; війни; вторинне закріпачення селян; сприятлива еміграційна політика. Натомість причинами еміграції слід вважати конкретні події, що призвели до переїзду: відсутність можливості придбати власне господарство;

втрата господарства; нерентабельність ведення господарства; голод; потреба у захисті життя тощо.

На наш погляд, більш перспективним є зосередження уваги саме на факторах, оскільки причини були дуже варіативними, а отже визначити їх складніше.

У цьому зв'язку слід вказати на неповноту переліку факторів еміграції. Так, чимало дослідників вказували на неврожаї та голод (особливо, по відношенню до 1816 р.) як причину підвищення еміграції з німецьких земель [130 с. 18; 147, с. 18; 408, с. 39, с. 46; 530, с. 17–19], проте або не називали причини [530, с. 17–19], або вважали неврожаї наслідком військових дій [131, с. 18]. У той же час наявні дослідження з історії клімату дають змогу вважати голод наслідком саме кліматичних змін. Надзвичайно холодний 1816 р. добре вивчений у західноєвропейській та американській історіографії клімату, в якій отримав назву *«рік без літа»* [554; 604; 605; 621]. Контент-аналіз національної преси, проведений групою швейцарських дослідників, показав, що повідомлення про погоду (35 %) у 1816–1817 рр. фігурували так само часто, як і про соціально-економічні питання (36 %), і навіть перевищували кількість повідомлень на політичні теми (29 %), частка яких зазвичай є найбільшою [554, р. 579]. Порівняно з попередніми роками спостерігалось неабияке зростання уваги до погоди. При цьому в повідомленнях зазначали, що в інших регіонах Європи клімат був теплішим, а як приклад наводили Російську імперію та Швецію [554, р. 579] (Див. Дод. В, Рис. В.1).

Таким чином, перелік факторів еміграції з німецьких земель можна доповнити кліматичним чинником. Окрім того, розглядаючи виникнення міграційного потоку як наслідку роботи певної системи (стимул – реакція), можемо зауважити на неефективність чи відсутність адміністративних заходів, спрямованих на подолання наслідків стимулу (неефективність системи соціального захисту населення), що також можна віднести до факторів еміграції.

Натомість, причини імміграції німців (у т. ч. – лютеран) до Російської імперії часто обмежувалися сприятливим імміграційним законодавством [40, с. 84–85; 418, с. 2–44]. Проте, цей перелік може бути доповнений висновками американської дослідниці Л. Ріхтер (L. Richter), яка зауважила, що висока вартість переїзду через

Атлантику, обмаль кораблів, острах перед морськими подорожами спонукали європейців на поч. XIX ст. до еміграції суходолом [608, р. 29–30]. Наслідком цього стало те, що, за твердженням Т. М. Чернової-Деке в 1817 р. до Америки виїхало 35 % емігрантів з Німеччини, тоді як до Російської імперії (Південна Україна і Кавказ) – понад 54 % [530, с. 19].

Отже, до факторів імміграції німців (зокрема – лютеранського віросповідання), можна віднести: 1) сприятливу імміграційну політику; 2) кращі кліматичні умови; 3) недосконалість трансатлантичного транспортного сполучення; 4) високі ціни на морські подорожі та 5) острах перед морськими перевезеннями.

Формування лютеранських колоній у Південній Україні розпочалося наприкінці XVIII ст. У цей період воно не набуло масового характеру і проводилось, переважно, завдяки адміністративним заходам із використанням ситуативної соціальної та політичної кон'юнктури. Наприкінці XVIII ст. на Півдні України було засновано лише 3 лютеранські колонії – Старошведська, Данцизька та Йозефстальська [131; 132; 408, с. 41].

Старошведська колонія стала першим лютеранським поселенням у Південній Україні, та першою іноземною колонією в межах Херсонського повіту Новоросійської губернії. Колонія була утворена у 1782 р. шведськими переселенцями з о. Дагьо в Естляндії неподалік від колишньої турецької фортеці Кизи-кермен (суч. м. Берислав, Херсонська обл.). Відповідно до домовленостей із князем Г. О. Потьомкіним до України мала прибути значна (близько тис. осіб) партія колоністів, для яких на місці прибуття мали облаштувати будинки та лютеранську церкву. Передбачалося запросити до поселення й лютеранського пастора [132; 418, с. 221–226]. Власне переселення також було якоюсь мірою спровоковане представниками лютеранської Церкви. Під час конфлікту з поміщиком [145; 582, s. 26–37; 617, s. 21–23], на острів відправили лютеранського священика, який за платню (200 руб.) мав переконати місцевих жителів переселитися до Південної України [48, арк. 5]. Протягом переходу колоністи потерпали від хвороб. Чимало з них померло [48]. Навесні, після зимівлі в с. Решетилівці на Полтавщині шведи в супроводі капітана Єгора Макаретова

вирушили до місця поселення [48; 617, s. 29–30]. Із Санкт-Петербурга до колонії разом із дружиною прибув лютеранський пастор шведського походження Іоганн Адольф Європеус, який започаткував ведення метричних книг [142; 418, с. 225; 617, s. 40]. Утім, на місці поселення смертність продовжувалася. Вже після поселення у колонії хвороби забрали життя 63 % населення [142; 48]. Загалом же, епідемія серед цієї групи колоністів під час переходу та перших років в поселенні вбила близько 80 % населення. На нашу думку, висока смертність стала наслідком епідемії чуми. Приблизно в цей же час (1783–1784 рр.) мала місце епідемія чуми в Херсоні [38, с. 156–159].

У 1790 р. влада робила спроби відновити чисельність населення в колонії за рахунок шведських військовополонених часів російсько-шведської війни 1787–1790 рр. Спочатку полонених шведів збиралися використати в якості матросів на російських кораблях, але через недовіру до них, плани змінилися [99, с. 215]. Отримавши внаслідок Кючук-Кайнарджийського мирного договору з Османською імперією фактичний вихід до Чорного моря та уникнувши прямої заборони на побудову торговельного та військового флоту, влада Російської імперії мала плани блаштувати судноверфі у Херсоні [86, с. 289]. Про необхідність направлення до Херсону і його околиць фахівців з будівництва кораблів неодноразово згадував князь Г. О. Потьомкін [96, с. 324–377]. З листів його канцелярії випливає і те, що особливу увагу при доборі кадрів приділяли різноманітним ремісникам, особливо – теслям [477, арк. 28].

Шведських військовополонених відряджали з різних міст Російської імперії (Могильов, Твер, Новгород, Курськ, Тула, Вологда, Володимир, Санкт-Петербург) невеликими групами, спочатку (1789 р.) через Кременчук та Катеринослав, згодом (1790 р.) – із зупинкою на зимні квартири у Бахмуті. Наявні відомості підтверджують переміщення 936 осіб [392; 477]. Враховуючи російське законодавство щодо військовополонених, розроблене ще в часи Північної війни [541, с. 54–63], навряд чи російські чиновники планували зробити із полонених шведів колоністів, оскільки по закінченні воєнних дій, їм було дозволено повернутися на Батьківщину [541, с. 147–162]. Водночас законодавство обмежувало

у такому праві полонених в разі одруження або прийняття православ'я. Практика показала, що ще під час Північної війни російська влада намагалася сприяти цьому процесу в місцях розташування військовополонених, зокрема – в Тобольську [541, с. 126–146]. Схожою була ситуація і в Південній Україні наприкінці XVIII ст. Полоненим запропонували оселитися у Старошведському, населення якого етнічно та релігійно було ідентичним. Додатковим аргументом для влади була близькість до Херсону і можливість залучати осілих тут теслярів до робіт у місті. Найпевніше, що спроба оселити шведів у Старошведському мала на меті «прив'язати» бранців до місця проживання через шлюби [536]. 31 військовополонений зголосилися оселитися в шведській колонії. Проте, спроба оселити цих людей на землі загалом виявилася невдалою [464, с. 264–265]. А. Клаус, спираючись на матеріали С. Х. Контеніуса, зазначав, що до ревізії головного судді Контори опіки *«з них на місці залишилося не більше двох родин; інші або вимерли, або пішли»* [119, с. 141–142]. Ймовірно полонені не змогли одружитися та повернутися до Шведського королівства. 27 жовтня 1790 р. Г. О. Потьомкін підписав ордер про звільнення шведських військовополонених і доправлення їх із Катеринославської губ. до Петербургу, а звідти – на Батьківщину, *«за виключенням тих, які добровільно бажають залишитися в Росії і обрати спосіб життя чи служби на основі державних законів»* [136, с. 65].

Після епідемії у Старошведській колонії звільнилась значна кількість будинків [418, с. 257]. Через це влада постійно намагалася збільшити чисельність поселенців у колонії за рахунок новоприбулих італійців [418, с. 256–258] та німців, у т. ч. – з Данцига [119, с. 142; 418, с. 289].

Наприкінці XVIII ст. більшість лютеран потрапила до Південної України із Данцига завдяки місії повіреного князя Г. О. Потьомкіна – Траппе. Після подолання дипломатичних перепон, Траппе зміг відправити через Ригу та Кременчук до Південної України 910 осіб. Дорогою понад 70 осіб втекли, а 755 – розмістили в Південній Україні, а саме: 14 сімей направлено до Старошведської колонії, 21 родина утворила колонію Альт-Данциг [418, с. 289], 60 сімей поблизу Катеринослава заснували колонію Йозефсталь, а ще 30 – Фішесдорф [21, с. 146]. Із

поселених у Старошведському данцизьких колоністів 10 осіб згодом повернулися до Данцига, 1 переїхав до Риги, четверо отримали міщанство в Херсоні та Одесі, двоє загубилися, інші – померли [402, арк. 2]. Власне із Данцига в колонії залишилася тільки одна лютеранська родина – Карла Германа [481]. У документах також названі ще чотири родини, які також могли прибути до України з місією Траппе, проте походили з інших міст та належали до католицької Церкви [481].

В перші роки існування колонії Альт-Данциг, заснованої в 1787 р., в ній було поселено 29 родин. Більшість колоністів згодом полишила колонію, в якій за різними даними, залишилось від 10-ти до 19-ти родин. У 1803 р. за рішенням генерального судді Катеринославської контори опіки – С. Х. Контеніуса населення Альт-Данцигу збільшилося за рахунок 10-ти родин переселенців із околиць м. Битова в Померанії (Польща). Новоприбулі колоністи звели додаткові будинки та каплицю для проведення богослужінь [552, с. 163–165].

Інша колонія данцизьких колоністів – Йозефсталь була заснована у 1789 р. за ініціативи дійсного статського радника Йосипа Каховського [21, с. 146]. У 1801 р. її населення доповнили переселенці з Вюртемберга, згодом – п'ять сімей переселенців із Польщі. У 1780 р. тут осіли «орельські колоністи» з м. Торн, які працювали в поміщика на р. Оріль, після чого отримали колоністський статус [21, с. 147]. У 1789 р., було утворено і Йозефстальську лютеранську парафію [21, с. 161–162].

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Йозефстальська парафія була центральною і на деякий час – єдиною лютеранською парафією Південної України. У 1788 р. пастор Іоганн Адольф Європеус зі Старошведської колонії вирушив до Фінляндії [582, s. 41–42; 617, s. 49]. Старошведська колонія втратила пастора і перейшла у підпорядкування Йозефстальської парафії (до 1860 р.) [535]. Таким чином, на межі століть, Йозефстальська парафія обслуговувала колонії Йозефсталь, Фішесдорф, Альт-Данциг, Старошведське, а також (з 1804 р.) – Мюльхаузендорф та Шлангендорф, міста Катеринослав та Олександрівськ та інші населені пункти з лютеранським населенням [21, с. 162]. Отже, населення лютеранських колоній Південної України наприкінці XVIII – в перші роки XIX ст. та Старошведського попри значні відстані було тісно пов'язане спільною історією переселення

(квартируванням частини данцизьких колоністів у Старошведському), місцем походження та однією церковною парафією. Це сформувало тісні (у тому числі – родинні) зв'язки між названими населеними пунктами. Наприклад (не дивлячись на значну відстань), із Йозефсталем пов'язані старошведські прізвища Альберш та Котц [533; 244].

Заснування лютеранських колоній у Південній Україні наприкінці XVIII ст. відбувалося відповідно до «Плану заселення Новоросійського краю» [39; 408, с. 29]. У XIX ст. колонізацію організували вже на інших засадах. 6 вересня 1800 р. імператор Павло I видав грамоту, в якій підтверджені привілеї всіх колоністів і гарантована свобода віросповідання. Проте, найбільше значення для появи переважної кількості лютеранських колоній у регіоні на початку XIX ст. мав дозвіл імператора Олександра I (1804 р.) на подальше проведення колонізації. Це поліпшило адміністративні умови переселення і згодом посприяло масовому переселенню німецьких, у тому числі – лютеранських колоністів до Південної України [130, с. 58; 408, с. 33–34].

В перші десятиліття XIX ст. в Південній Україні сформувалось кілька найбільших осередків німецької колонізації: Кучурганський, Гросслібентальський, Березанський, Хортицький, Молочанський та Маріупольський округи [147, с. 29]. Лютеранське населення було найбільше сконцентроване у Гросслібентальському та Маріупольському, а також Молочанському округах. В Березанському окрузі значне місце посідали реформісти та католики. Повністю католицьким був Кучурганський округ [382, с. 260–261]. У Хортицькому ж жили меноніти [147, с. 42–43] (Дод. Г).

Одним із перших, у 1805 р., поблизу м. Одеса виник Гросслібентальський колоністський округ. Населення більшості колоній округу дотримувалось лютеранського віросповідання. Серед колоній округу можна назвати: Грослібенталь, Люстдорф, Александергільф, Нейбург, Марієнталь, Петерсталь, Францфельд, Фрейденталь та Гільдендорф [382, с. 323–324; 408, с. 42].

Майже водночас із Гросслібентальським засновано і Молочанський колоністський округ з центром у колонії Пришиб, розташований неподалік від менонітських поселень, відокремлених р. Молочною. В перші роки після заснування

більшість колоній округу були лютеранськими, проте згодом з'явилися також і католицькі поселення. У 1804–1805 рр. в окрузі утворені лютеранські колонії Альт-Нассау, Альт-Монталь, Вассерау, Вейнау, Гофенталь, Нейдорф та Розенталь. У центрі округу – колонії Пришиб мешкало змішане лютерансько-католицьке населення. Суттєве зростання округу відбулось між 1810 та 1818 рр., коли була заснована більшість колоній, третина з яких – католицькі [83, с. 312].

У 1808–1809 рр. утворені перші колонії у Березанському окрузі, переважно – вихідцями з герцогства Варшавського [88, с. 128–129]. Більшість із них були католиками. Лютерани переважно мешкали в колоніях Вормс та Рорбах зі змішаним лютерансько-реформістським населенням, що походило з різних місцевостей [462, с. 198].

На території Тираспольського повіту в 1819 р. вихідці із Вюртембергу засновали колонію Гофнугсталь. В середині ХІХ ст. у цьому ж районі виникли інші лютеранські поселення [83, с. 127–128].

Лютеранське населення Південної України першої половини ХІХ ст. здебільшого мешкало в утвореному в 1823–1824 рр. Маріупольському колоністському окрузі, який згодом став одним із найбільших осередків колоністів-лютеран в регіоні. Засновниками округу виступили 500 родин –переселенців із Західної Пруссії, яких в 1818–1819 рр. оселили в Молочаському колоністському окрузі, а згодом наділили землями поблизу Маріуполя, запланованими у попередні періоди для поселення кримських греків. В окрузі німецькі колоністи утворили 11 лютеранських та 6 католицьких колоній. Лютерани мешкали в поселеннях: Віккерау, Грунау, Тігенхоф, Кампенау, Кіршвальд, Кронсдорф, Мірау, Рейхенберг, Розенберг, Розенгарт та Шенбам [408, с. 41; 613, с. 5–10].

На початку ХІХ ст. окремі лютеранські колонії засновували на Кримському півострові. Більшість із них складали німці, завербовані у Південно-Західній Німеччині, Ельзасі та Швейцарії. У 1804–1809 рр. ними засновані лютеранські колонії Нейзац, Фріденталь, Гейльбрун, Судак, Герценберг, Розенталь та Цюріхталь. Через географічну віддаленість одне від одного вони увійшли до двох окремих округів – Цюріхтальського та Нейзацького [93; 135, с. 13; 408, с. 43].

Після розпорядження про припинення видачі кредитів та допомоги вихідцям із-за кордону у 1810 р., колонізаційний рух послабнув. Проте з 1816 р. через неврожай у Німеччині надійшла нова хвиля мігрантів. У 1819 р. через нестачу коштів імператором Миколою I введено заборону на видачу паспортів, щоби загальмувати міграційний потік [39, с. 40]. Тим не менше, деякі колоністи продовжували оселятися в Південній Україні і пізніше. Протягом 1819–1833 рр. переселенцям із Вюртембергу дозволено оселитися в Мелітопольському та Бердянському повітах Таврійської губернії, а пруським колоністам і баденським підданам – в різних частинах Катеринославської губернії, вихідцям із Саксен-Ангальту – в Таврійській губернії [130, с. 52].

Достатньо складним питанням є розміщення лютеранських колоністів у південноукраїнських губерніях. Статистика щодо розміщення лютеранських колоністів фіксувалась лише в матеріалах Першого загального перепису Російської імперії 1897 р., проте географічний розподіл міг відрізнитися з плином часу. У даному разі вважаємо за доцільне задіяти дані щодо розміщення протестантського населення, які включали відомості щодо лютеран, а отже можуть дати хоча б приблизне уявлення про розміщення лютеранських колоністів у Південній Україні. Таким чином, вдалось визначити географічний розподіл протестантів за 1858, 1863 та 1870 рр. Він свідчить, що в цілому найбільше протестантів у Південній Україні мешкало в Херсонській, а найменше – у Катеринославській губерніях (Дод. Г). Це цілком відповідає даним по лютеранським колоністам за 1897 р. [412, с. 248–267]. Згідно з цими даними, питома вага лютеран Південної України становила 3,88 % від їх загальної кількості в межах імперії. В Південноукраїнських губерніях мешкало 138740 лютеран, тобто 2,2 % від загальної кількості мешканців Південної України. Найбільшу кількість представників цієї конфесії зареєстровано в Херсонській губернії – 56557 (2,06 % насел.), дещо менше – 42654 (2,95 % насел.) – у Таврійській. Найменше лютеран проживало в Катеринославській губернії – 39530 (1,87 % насел.).

Слід відзначити, що географічний розподіл набув такого вигляду тільки з 1860-х рр., тоді як ще у 1850-х рр. найменш заселеною протестантами (і, зокрема, –

лютеранами) була Таврійська губ. (Дод. Г). З урахуванням відсутності масової іміграції з-за кордону в цей період, логічно припустити, що географічний перерозподіл став результатом внутрішніх міграцій. І. М. Кулінич вважав, що такі внутрішні переміщення відбувалися шляхом утворення нових колоній і хуторів, до чого колоністи вдавалися через зростання населення і нестачу землі [130, с. 54–55]. Погоджуючись із цією думкою, ми також вважаємо слушними зауваження А. Клауса, що «нестача землі», в першу чергу, була спровокована і законодавчими нормами, за умовами яких, німецькі колоністи мали володіти наділами у 60 дес., і які неможна було розділяти між спадкоємцями¹⁹ [119, с. 240].

На основі довідника В. Дізендорфа [83], який містить найповнішу інформацію щодо німецьких колоній, у т. ч. – за віросповіданням, нам вдалось встановити динаміку утворення лютеранських колоній в Південній Україні²⁰.

Наприкінці XVIII ст. кількість лютеранських колоній в Південній Україні була мізерною (3 моноконфесійні та 2 колонії змішаного типу). Певний сплеск створення колоній відбувся на початку XIX ст., у 1800–1830-х рр. (50 лютеранських та 24 змішаних колоній). Після цього колонізація пішла на спад через припинення урядової підтримки. В цей час (1840–1850-ті рр.) було засновано лише 40 лютеранських та 13 змішаних колоній. У 1860-х рр. іноземну колонізацію зупинено, що не завадило заснуванню в цей період нових лютеранських поселень. Протягом 1860–1880 рр. утворено 83 лютеранські колонії та 28 змішаних [83]. Свого піку (160) кількість новозаснованих лютеранських колоній досягла у 1880–1900 рр. У цей же час зросла й кількість (52) новозаснованих колоній змішаного типу. Після 1900 р. темпи утворення колоній знизилися [83].

Відповідно до наших підрахунків, наприкінці XIX – на поч. XX ст. найбільше лютеранських та змішаних із лютеранами колоній малося у Таврійській губ., а найменше – у Катеринославській. При цьому, згідно із матеріалами перепису 1897 р., частка селян лютеранського віросповідання у Південній Україні була найвищою

¹⁹ А. Клаус вказує 65 дес., проте інші дослідники зазначають, що 65 дес. давали тільки менонітам, тоді як іншим німцям – до 60 дес.

²⁰ Підрахунки, зроблені на основі цих даних, відрізняються від наведених А. Веліциним, проте тенденції залишаються спільними. Дані В. Дізендорфа дозволяють дослідити процес утворення колоній глибше, оскільки А. Веліцин досліджував питання лише для невеликого проміжку часу.

у Катеринославській губ., а найменшою – в Херсонській [412, с. 248–267] (Дод. Г). Наслідком такої невідповідності кількості населення та населених пунктів у Катеринославській губ. була висока густота населення.

Про те, яку вагому роль відігравали лютерани серед німецьких колоністів Південної України, свідчить той факт, що станом на 1914 р. до протестантів (переважно – лютеран) належало 45 % причорноморських німців, тоді як католики склали 35,8 %, а меноніти – 19,2 % [133, с. 82]. У Петербурзькому консисторіальному окрузі, до якого належала і Південна Україна, понад половину віруючих налічували німці [133, с. 85]. Даний показник у окрузі був суттєво розмитий значною кількістю фіннів, шведів та латишів у північних регіонах Російської імперії, які також входили до округу. У Південній же Україні відсоток німців серед лютеран був значно вищим [133, с. 85].

Висновки: лютеранські колоністи почали селитися в Південній Україні наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. Після 1830-х рр. утворення нових лютеранських населених пунктів уповільнилось, що було спровоковано законодавчими обмеженнями колонізації. Починаючи з 1860-х рр. завдяки додатному природному приросту мешканців колоній, виникла нестача земельного фонду, яка спричинила масове утворення дочірніх колоній, а отже – потужні внутрішні міграції.

З 1860 рр. у порядку зменшення кількості лютеран можна назвати губернії в такій послідовності: 1) Херсонська; 2) Таврійська; 3) Катеринославська. При цьому частка сільського населення у губерніях (власне лютеранських колоністів) була прямо протилежною, найбільша – у Катеринославській, найменша – у Херсонській.

Наприкінці XIX ст. у колоніях Південної України мешкало 121 тис. лютеран, тобто 87,5 % від представників лютеранського віросповідання регіону або 2,4 % від загальної кількості сільського населення краю.

2.2 Світське та духовне управління лютеранськими колоніями

Світська влада у лютеранських колоністів була представлена як законодавчою, так виконавчою гілками. Законодавчу владу уособлювали імператор та Сенат. Вони запрошували колоністів до країни та визначали правові засади їх життя. Виконавча влада здійснювалася за посередництвом міністерств та їх структурних підрозділів. До 1871 р. всі іноземні колонії Південної України підпорядковувались власному колоністському начальству, а не місцевій адміністративній владі. Утім, суб'єкти колоністського управління змінювалися. На початку організації колоній (з 1797 по 1802 рр.) у Південній Україні керування ними забезпечувала підзвітна Сенату «Експедиція державного господарства, опіки іноземних і сільського домоводства» [431, с. 9]. З 1802 р. її перепідпорядковано до відомства Міністерства внутрішніх справ. З цього часу «Експедиція» більше не здійснювала безпосереднього контролю за іноземними колоніями в Південній Україні. Керівництво ними (з 1800 р.) доручалося новоутвореному структурному підрозділу – Конторі опіки новоросійськими іноземними поселенцями [431, с. 6]. На початку ХІХ ст. органи управління іноземними колоністами в Південній Україні тільки формувалися, тому деякі колонії поблизу Одеси (у т. ч. й лютеранські) підпорядковувались не Конторі, а відомству герцога А. Е. Рішельє. Для керування ними була створена спеціальна Одеська канцелярія. У 1804 р. Контору опіки новоросійськими іноземними поселенцями очолив герцог А. Е. Рішельє, тому Одеська канцелярія стала структурним підрозділом Контори [431, с. 7]. Значний вплив колоністів у 1816–1817 рр. спричинив створення нового адміністративного органу – Піклувального комітету над колоністами Південного краю Росії (утворений 22 березня 1818 р.). Контора опіки новоросійських іноземних поселенців стала підрозділом Піклувального комітету і була перейменована на Катеринославську контору іноземних поселенців [431, с. 15]. Одеську канцелярію, як і Катеринославську, перевели у ранг окремої Контори. Діяли також Бессарабська контора та Управління задунайських поселенців [433, с. 17]. Черговою реформою Контори опіки ліквідували. З 1834 р. Піклувальний комітет здійснював безпосереднє

управління колоніями [434, с. 9]. 1 січня 1838 р. Піклувальний комітет передано з підпорядкування Міністерства внутрішніх справ до Міністерства державного майна [435, с. 9], а в 1871 р. – ліквідовано. Керування колоніями перейшло до компетенції місцевих органів на загальних засадах положення про державних селян 1861 р. Особливості перепідпорядкування колоній були прописані у в Особливому додатку до XI Зводу законів Російської імперії [454].

Виконавчу владу (Контору опіки та Піклувальний комітет) на місцях уособлювали наглядачі колоній (колоністських округів). Діяли й виборні органи самоврядування. Колоністи обирали сільського голову (*шульца**) і членів сільського наказу (2 *бейзицерів** та по представнику від кожних 10 дворів) [431, с. 13], а також голів округів (*обер-шульців**) і членів окружних наказів (*бейзицерів**) [431, с. 14]. Їх діяльність регламентувалася наказами, розпорядженнями та інструкціями Контор опіки та Піклувального комітету.

Ліквідація Піклувального комітету у 1871 р. не надто відбилася на переформатуванні місцевої влади в колоніях. Сільські накази було замінено сільськими сходами, окружні накази – волосними сходами. Для колоністів була передбачена спеціальна примітка, що *«колоністські округи утворюють кожний окрему волость»*, а отже не змінюються адміністративні межі округу і склад населених пунктів, мешканці яких брали участь у виборі окружних / волосних наказів / сходів²¹. Межі колишнього округу могли змінити лише в окремих випадках, наприклад, якщо була завеликою відстань між колоніями або кількість населення недостатньою для формування волості [455, ст. 50]. Сільський староста мав виконувати беззаперечно всі законні вимоги земського дільничного начальника або мирного посередника, судового слідчого, місцевої поліції і *«будь-якої встановленої влади за предметами її відомства»* [455, ст. 78]. Отже, змінювались лише установи, яким були підпорядковані місцеві виборні органи влади. Згідно зі ст. 62 до компетенції сільського сходу належали, зокрема, питання: прийняття нових членів сільського товариства, зміна соцьких і десяцьких повітової поліції, залагодження сімейних конфліктів, призначення опікунів, клопотання про освіту та

²¹ Л. М. Хрящевська, втім, наводить приклади, коли волость не дорівнювала округу [526, с. 59].

інші громадські потреби, окремі питання військової повинності тощо. Обумовлювалося навіть підпорядкування місцевих лікарень сільському управлінню [455, ст. 56].

Церковна влада над лютеранськими колоністами оформлювалася протягом першої половини XIX ст. Спочатку справами церковного управління опікувалася Юстиц-колегія ліфляндських, естляндських і фінляндських справ, заснована 23 лютого 1734 р. [431, с. 9–17]. До 1810 р. колегія підпорядковувалася Сенату. В 1804 р. у складі Юстиц-колегії створили Генеральну суперінтендантуру, яку у 1810 р. перейменували в Головне управління духовних справ іноземних сповідань. В цей же час (1810 р.) управління вивели зі складу Юстиц-колегії з передачею повноважень останньої. З 1817 р. Головне управління перейшло у підпорядкування новоствореного Міністерства духовних справ і народної освіти (Міністерство народної освіти з 1824 р.) [17, с. 46]. За наказом Олександра I лютеранську і євангелічну церкви об'єднали в єдину Церкву на чолі з єпископом та Генеральною консисторією. Тим не менше, через спротив остзейського дворянства, єпископ та консисторія отримали владу лише над Санкт-Петербурзьким консисторіальним округом (до якого входили парафії Південної України) [90, с. 17]. Найбільші зміни відбулись у 1832 р. ЄЛЦРІ надано офіційний статус у Російській імперії. Було затверджено церковний Статут, а управління Церквою перейшло у юрисдикцію спеціально створеної Євангелічно-лютеранської консисторії, яка діяла в межах спеціального департаменту Міністерства внутрішніх справ (Департамент духовних справ іноземних сповідань). Лютеранські парафії Південної України і надалі входили до складу Санкт-Петербурзького консисторіального округу [17, с. 46]. Життєзабезпеченням лютеранських церков у Південній Україні мала займатися Контора опіки, а згодом – Піклувальний комітет іноземних колоністів Південного краю Росії [17, с. 45]. В Конторі діяли два столи. Питаннями переміщення й облаштування колоністів, а також розподілом пасторів у парафії та призначенням їм платні опікувався Перший стіл [123, с. 177–178].

Вищим органом управління ЄЛЦРІ був визначений Генеральний синод [90, с. 18]. На місцях щороку скликали місцеві синоди на чолі із *генерал-*

*суперінтендантом** або *пробстом**. З 1813 р. до 1833 рр. пастори парафій всіх губерній Південної України були підпорядковані Одеському суперінтенданту [432, с. 9–17]. В 1834 р. за наполяганням ПКІК, південні євангелічно-лютеранські парафії розподілили на два *пробства**, замість спільної суперінтендантури. Перше пробство охоплювало територію від Бессарабії до Дніпра, друге – від Дніпра до Дону [17, с. 46; 120, с. 60].

До компетенції Генеральної євангелічної консисторії входило: призначення та звільнення пасторів і пробстів, контроль за правильністю виконання богослужіння, використанням церковного майна, облік населення, розгляд скарг. Вона також мала повноваження духовного суду, особливо в шлюбних питаннях [90, с. 17]. Контролюючі функції на місцях виконували суперінтенданти та пробсти, які мали відвідувати парафії, а духовні і адміністративні обов'язки (облік населення) здійснювали безпосередньо пастори [90, с. 18].

Відокремлення церковної та світської влади було достатньо умовним, оскільки церква також представляла державну владу. Протягом 1797–1802 рр. і церковне управління, і колоністське начальство підпорядковувались Сенату. З 1802 р. колоністське начальство перейшло під начало Міністерства внутрішніх справ, а церковна влада і надалі (до 1810 р.) перебувала під наглядом Сенату, доки не перейшла у підпорядкування Міністерства духовних справ і народної освіти (з 1824 р. – просвіти). Отже, в цей час лютеранська Церква та колоністське начальство почали представляти різні гілки світської влади. У 1832 р. вони знову опинилися під контролем одного відомства – Міністерства внутрішніх справ. За 6 років церковні та світські органи управління лютеранськими колоніями розділили, передавши до компетенції різних відомств. Колоністське начальство стало структурою Міністерства державного майна, а церковну владу контролювало Міністерство внутрішніх справ. Для спрощення викладення матеріалу, ми вважаємо прийнятним називати їх в тексті церковною та світською владою. Правомірність такого розподілу впливає й з того, що колоністське начальство до 1861 р. мало повноваження здійснювати світський суд над колоністами (за винятком

кримінальних справ), а Генеральна євангелічно-лютеранська консисторія – духовний.

Вплив світських інституцій на демографію (у тому числі – лютеранських) колоністів полягав, насамперед, у цілеспрямованій демографічній політиці. Представники світської влади усвідомлювали, що можуть здійснювати вплив на демографію. Лакмусом того, на скільки велике значення приділяли питанням народонаселення та демографічним знанням, свідчить той факт, що протягом XVIII ст. (до середини 1760-х) в Російській імперії дані про «дворову кількість» та «кількість народу» вважали державною таємницею [414, с. 65]. Основним вектором цієї політики було примноження населення. Цей вектор чітко прослідковується в главі «Про розмноження народу в державі» «Наказу» Катерини II від 1767 р. На думку дослідників цього питання, текст «Наказу» підготувала група випускників Києво-Могилянської академії [414, с. 65] під впливом неопублікованого на той час трактату М. В. Ломоносова «Про розмноження і збереження російського народу» (1761 р.) [414, с. 65–66]. У трактаті, зокрема, були запропоновані заходи для збільшення народжуваності, зменшення дитячої смертності та еміграції [143]. Отже, демографічна політика держави полягала в підтримці не тільки механічного приросту населення, а й природного. Панівні економічні ідеї ставали передумовою для визначення державних пріоритетів у соціальній структурі населення.

Регулювання механічного приросту здійснювали відповідно до маніфестів та наказів [64; 147, с. 214–218, 223]. Визначений ними напрямок офіційно представляв державну політику щодо демографічного розвитку колоній. Іміграція до Південної України наприкінці XVIII ст. відбувалась за маніфестом Катерини II [408, с. 27]. Тим не менше, найактивніше переселення лютеран до Південної України відбувалось після маніфесту Олександра I від 20 лютого 1804 р. [408, с. 34]. У 1819 р. за Положенням Кабінету міністрів були припинені заходи з організації колонізації [429]. Але механічний приріст відбувався і надалі, хоча й повільними темпами. Втім, освоєння «вільних» територій за рахунок іміграції колоністів втратила статус основного напрямку демографічної політики Російської імперії. Від цього часу державна влада мала можливість впливати лише на природний рух. Він регулювався

внутрішнім цивільним правом, насамперед – шлюбним законодавством. На нижчому адміністративному рівні ухвалювали розпорядження та інструкції з шлюбних питань. Світська влада опікувалася й стримуванням смертності (наприклад – карантинними заходами), покращенням рівня медичного обслуговування тощо. Опосередкований вплив на демографічні процеси розглядатиметься у наступних розділах.

Свої стосунки світська влада в Російській імперії виробляла і з **лютеранською Церквою**. Дослідники з'ясували, що принцип взаємодії Євангелічно-лютеранської консисторії зі світською владою мав багато спільного із принципом взаємодії із державною владою священного Синоду [17, с. 46]. На думку окремих дослідників, підпорядкування Церкви державі, з одного боку, давало владі можливість компенсувати нестачу світських чиновників за рахунок церковних [51, с. 119–142; 75, с. 36]. З іншого боку – це наділяло Церкву певними адміністративними функціями та давало можливості світській владі втручатися у церковні справи. Ухвалення лютеранського Статуту, включення його до Повного зібрання законів Російської імперії (1825–1881 рр.) Т. 7, в імператорські накази № 5870 та 5871–5874 [64], і, відповідно, до 11-го тому офіційного Зводу законів Російської імперії [405] і поготів зближувало лютеранську Церкву і державу в Російській імперії. Більше того – мало місце втручання світського і церковного православного законодавства в Статут Євангельсько-лютеранської Церкви.

Підпорядкувавши собі Церкву, Російська держава все ж визнавала за нею право (у тому числі – за Церквою лютеранською) на певну автономію. Зокрема, під час ухвалення Статутів, з представниками Церкви радилися щодо узгодження окремих пунктів не тільки зі світським законодавством, а й з доктриною. **Церковній владі** було законодавчо надано право укладання шлюбів [1].

Виходячи із такого поділу повноважень, **вплив Церкви на демографічну поведінку** лютеранських колоністів порівняно зі світською владою був меншим. До церковної компетенції належали аспекти природного руху населення, головним чином – шляхом адміністративного контролю за укладанням шлюбів. Але Церква, яка змушена була прийняти певні норми світського законодавства, залежала як від

місцевої, так і від центральної світської влади. У демографічній політиці це торкнулося, в першу чергу, питання змішаних шлюбів. Так, лютеранська Церква в Російській імперії була змушена погодитися з заборonoю на укладання шлюбів із православними, збільшення пастви за рахунок проповідування свого віровчення. Залежність від світської влади також робила Церкву вразливою до адміністративного тиску влади у питаннях, в яких церква могла мати іншу позицію. В той же час злиття лютеранської Церкви зі світською владою відкривало перед Церквою можливості для здійснення адміністративного тиску на парафіян. В сфері демографічної поведінки це, перш за все, стосувалося питань т. зв. «моральної демографії» – позашлюбних стосунків і статусу позашлюбних дітей, як крайні заходи у випадку, коли морально-просвітницька робота не давала очікуваних результатів.

Висновки. Світська та духовна влада лютеранських колоністів Південної України були тісно пов'язаними між собою. Церковна влада була включена до світського управління. В окремі періоди суб'єкти світської і церковної влади представляли спільні органи виконавчої влади. Церковне та світське законодавство також було міцно поєднане.

В якості світської влади можна розглядати виборні органи місцевого самоврядування, колоністське начальство, яке згодом замінило адміністративне керівництво, та законодавчі органи. Духовну владу уособлювали пастори, пробсти, суперіндентант, Генеральна євангелічно-лютеранська консисторія, Юстиц-колегія та Головне управління духовних справ іноземних сповідань. Вплив Церкви на демографічну поведінку відбувався переважно засобами контролю за укладанням шлюбів та впливу на «моральну поведінку» парафіян. Світська влада контролювала механічний рух, формулювала законодавчі вимоги до природного руху та здійснювала адміністративний контроль над Церквою.

2.3 Вплив влади на демографічну поведінку лютеранських колоністів

2.3.1 Контроль над шлюбністю

Оскільки шлюб є запланованою подією, що укладається за згодою Церкви, владі було найлегше регламентувати та контролювати цей аспект демографічної поведінки. При цьому мали місце і деякі конфесійні особливості. Про високий рівень регламентації владою шлюбної поведінки, свідчить те, що питанням шлюбів в Статуті ЄЛЦРІ було відведено кілька розділів [405, с. 38–52]. Чимало норм шлюбного законодавства лютеран і православних збігалося (внаслідок узгодження Статуту з вимогами російського законодавства). Правовими нормами було введено: заборону одружуватись без дозволу батьків (ст. 201–202) [405, с. 40] (лют.) (ст. 6) [405, с. 2] (світськ. зак.); брати шлюб військовослужбовцям без дозволу керівництва (ст. 205) [405, с. 41] (лют.), (ст. 9) [405, с. 2] (світськ. зак.); забезпечення добровільного укладання шлюбу (ст. 200) [405, с. 40] (лют.) та (ст. 217–218) [518, с. 85] (правосл.), (ст. 12) [455, с. 2] (світськ. зак.); заборона на одруження божевільним (ст. 200) [405, с. 49] (лют.) та (ст. 217, п. А) [518, с. 85] (правосл.) та ін. Регламентувався і вік вступу до шлюбу, максимальний – 80, мінімальний 18 – для чоловіків та 16 – для жінок (ст. 199) та (ст. 217, п. Г; ст. 224–225) [518, с. 85, 88] (правосл.), (ст. 3–4) [405, с. 1–2] (світськ. зак.).

Правила лютеранської церкви містили й певні особливості. У зв'язку з виборністю проповідників у деяких протестантських деномінаціях в Статуті було прописано, що шлюб може бути визнаний законним лише за умови, якщо таїнство здійснював призначений проповідник (ст. 151) [405, с. 34]. У такий спосіб Євангельсько-лютеранська Церква намагалася зберегти контроль за освяченням шлюбів. Якщо у православних визначали рівень родинного зв'язку, до якого дозволяли шлюби між родичами (ст. 219–20) [518, с. 86], (ст. 23) [455, с. 5], то у лютеран така заборона не містила уточнень (заборона на шлюб в усіх ступенях рідства) (ст. 206) [405, с. 41]. Водночас, Генеральна консисторія могла дозволити шлюб чоловіка з рідною племінницею або вдовою рідного батька (для жінок – із

вдівцем матері) (ст. 207) [405, с. 42], як і шлюби з опікунами (ст. 208–209) [405, с. 42].

Існували відмінності й у питанні припинення шлюбу. Православним дозволяли розлучення у разі: 1) заслання одного з членів подружжя на каторжні роботи чи поселення; 2) зникнення безвісті; 3) позову про розлучення (ст. 230) [518, с. 89], (ст. 45) [455, с. 9]. Подавати на розлучення можна було за таких причин: а) через нездатність до шлюбного співмешкання чоловіка чи дружини; б) через образу святості шлюбу блудом (ст. 241) [518, с. 92], (ст. 45) [455, с. 9]. Лютерани мали більше юридичних підстав для розлучення: 1) порушення подружньої вірності; 2) навмисне полишення одного з членів подружжя; 3) довгострокова (понад 5 років) відсутність; 4) відраза або нездатність до співмешкання; 5) невиліковне заразне захворювання; 6) божевілля; 7) розпусне життя; 8) жорстоке і небезпечне для життя поведження, словесні й інші чутливі образи; 9) доведений у судовому порядку намір позбавити дружину життя або честі; 10) тяжкі злочини, в тому числі неприродні сексуальні схильності та збочення (ст. 251) [405, с. 48]. При вивченні справ про розлучення було помічено, що на практиці в якості аргументації розлучення часто вживали формулювання «взаємна неприязнь» [398], не передбачену законодавством. Можливо, вона відповідала пункту 8 статті Статуту. У православ'ї після розлучення через подружню зраду винній стороні безапеляційно забороняли укладання повторного шлюбу (ст. 217, п. Г) [518, с. 85]. В лютеранстві стороні, яка порушила подружню вірність, не дозволяли укладати шлюб з тією особою, з якою відбулась подружня зрада (ст. 214) [518, с. 43], але не забороняли укладати нові шлюби загалом (ст. 257) [405, с. 80]. Після розлучення винна сторона мала можливість просити спеціального дозволу на шлюб з іншою особою у Генеральній Консисторії (ст. 213) [405, с. 42]. З таким проханням можна було звертатися у разі, якщо постраждала сторона: а) померла або безвісті зникла; б) уклала повторний шлюб; в) виявила згоду на новий шлюб свого колишнього шлюбного партнера (ст. 213) [405, с. 42]. Лютеранське церковне право не обмежувало кількість повторних шлюбів [405], на відміну від православної традиції (не більше 3-х) (ст. 21) [455, с. 4]. Через меншу кількість релігійних свят та необов'язковість більшості постів, лютеранство

висувало менше сезонних обмежень на укладання шлюбів [2]. Шлюбний обряд в Євангельсько-Лютеранській Церкві не проводили протягом Страсного тижня, а також напередодні та під час святкування Різдва Христова (25 грудня), Великодня і Сходження Св. Духу (50-й день після Великодня) (ст. 186) [405, с. 38].

На відміну від православного, лютеранське церковне право в Російській імперії було гнучкішим та лояльнішим до цивільного співмешкання та позашлюбних стосунків, почасти регламентуючи навіть цю сферу життя. Статут лютеранської Церкви в Російській імперії, покладаючись на скаргу нареченої, вимагав укладання шлюбу, якщо *«заручені мали між собою зв'язок, дозволений лише одруженням»*. Якщо шлюб не уклали протягом 3-х місяців після надходження скарги, Церква самостійно визнавала таких наречених одруженими, і в такий спосіб надавала скривдженій дівчині можливість відстоювати свої права у світському суді (ст. 223) [405, с. 44]. Власне заручини не були обов'язковою вимогою для укладання законного шлюбу (укладанню шлюбу могли передувати заручини) (ст. 218) [405, с. 43], а лише звичаєм та способом отримати згоду батьків та вирішити фінансові питання. Проте, лютеранська Церква була готова прирівняти до законного шлюбу (і надати жінці права полищеної дружини) навіть співмешкання без заручин, лише на основі слів дівчини про те, що чоловік обіцяв із нею одружитися (ст. 226) [405, с. 45]. Утім, через слабку доказову базу дівчині могли відмовити у задоволенні клопотання. Церква відмовляла у тих випадках, якщо існувала доказова база співмешкання сторін понад рік, або того, що дівчина мала статеві стосунки з різними хлопцями в один і той самий період. У клопотанні також відмовляли вдовам або жінкам значно старшим за свого партнера, а особливо, якщо партнер був неповнолітнім (ст. 226) [405, с. 45]. Рішення про прирівняння чи відмову у прирівнянні до законного шлюбу незаконного співмешкання Консисторія ухвалювала за поданням місцевого пастора.

Зауважимо, що світська влада умисно внесла до Статуту окремі пункти, які давали їй можливість втручатися у невластиву їй сферу шлюбності та сімейного життя. Мова про вимогу до нареченого – чиновника або солдата – просити дозволу на шлюб у керівництва (ст. 205) [405, с. 41], а також вимогу до священників виявляти

послух по відношенню до свого начальства (у тому числі – світської влади) (ст. 324, 329, 365) [405, с. 62, 63, 70]. Прикриваючись цими нормами законодавства, світська влада неодноразово порушувала інші приписи законів, а саме примат Церкви у питаннях шлюбів.

Спочатку Катеринославська та Одеська контори опіки іноземних поселенців, а згодом і Піклувальний комітет, послуговуючись внутрішніми інструкціями, вимагали від колоністів звертатися до колоністського начальства за дозволами на укладання шлюбу (хоча вони не були ані військовими, ані державними службовцями). Колоністам могли відмовити у шлюбі, якщо начальство вважало цей шлюб економічно не вигідним, що не дозволило б подружжю повертати борги або сплачувати податки державі. В такому разі колоністське начальство прямо впливало на представників Церкви (лютеранської чи католицької) задля унеможливлення обряду вінчання [397].

Прохання про дозволи на шлюб подавалися до Контор опіки чи Піклувального комітету у вигляді рапортів від наглядачів колоній. У таких документах мова могла йти як про одноосібну, так і колективну заявку на узаконення шлюбів. У типовому рапорті наглядач колоній називав імена колоністів, які просили дозволу на шлюб, та підтверджував відсутність якихось перепон для одруження, або перелічував імена мешканців певної колонії «з числа молодих», які бажають укласти шлюб [398]. За відсутності в колонії постійного пастора, шульц клопотав перед Піклувальним комітетом про видачу розпорядження пастору прибути до колонії для проведення обрядів вінчання (переважно за колективними клопотаннями). Здебільшого вища інстанція підтримувала прохання резолюцією: *«Наглядачу колоній NN дати знати наказом, що Контора вступати у шлюб колоністу NN з донькою колоніста NN дозволяє. Дійсно за підписом присутнього головного судді Контеніуса та секретаря Діздарєва»* [398]. Після чого видавали відповідний наказ.

Іноді можливість укладання шлюбів ставилась під сумнів. В такому разі Контора опіки могла вимагати від наглядача колоній відповідних свідчень. Так було у випадку з Єлизаветою Блейх, щодо якої до Контори опіки новоросійських поселенців було надано свідчення такого змісту: *«Ми, ті, хто нижче підписалися,*

свідчимо, що Єлизавета Блейх, яка погодилася укласти шлюб, ніякого чоловіка не мала, а, відповідно, й не має для того жодних перепон. Хоча вона доньку із Німеччини і привезла, але та її донька незаконнонароджена. Георг Вальд та Яков Фрут» [425, арк. 142].

Практика надання дозволів на шлюб колоністським начальством стала на стільки звичною нормою, що не тільки колоністи, а й пересічні представники колоністської адміністрації не зважали на те, що вона суперечила російському законодавству. Місцеве самоврядування несвідомо поширювало її на всю сферу шлюбів і розлучень, нехтуючи приматом Церкви у цьому питанні. Наприклад, наприкінці серпня 1843 р. наглядач колоній 3-го округу штабс-ротмістр Штеппель подав до Контори опіки клопотання про розлучення колоніста колонії Грунау Генріха Классена з його дружиною Ганною Марією Клат [399]. Від себе штабс-ротмістр зауважував: *«При цьому маю честь додати, що за місцем поселення зі сторони місцевого начальства і товариства стосовно цього розлучення жодних перепон немає»* [399, арк. 1]. Піклувальний комітет на рапорт відреагував досить швидко (вже 3-го вересня). Повернувши наглядачу листа, колоністській владі довелось письмово роз'яснити підлеглому, що розлучення цілком і повністю перебувають у компетенції духовної Консисторії, *«а рапортувати і належної для подібної справи згоди з боку місцевого начальства зупинити розлучення особливої причини окружному приказу немає, а достатньо зі сторони Грунауської парафії свідоцтва»* [399, арк. 2]. Подібні випадки не були винятком. Той самий пастор маріупольських колоній Едуард Гальтфредд (Хольфреттор) 1834 р. вже звертався до Піклувального комітету іноземних поселенців Південного краю Росії з проханням надати письмовий дозвіл на розлучення мешканців колонії Грунау Іоганна Флейшгауера із Елізабетою Данерстас, оскільки на письмовій згоді світської влади наполягав суперінтендант євангелічних церков в колоніях Південного краю Росії Грандбаум [398, арк. 9]. Дозволу на розлучення у Піклувального комітету просили і для Мартіна та Маргарети Клейснер. При цьому окружний приказ Піклувального комітету *видав* таке свідоцтво [398, арк. 31]. Ймовірно, впевненість у законності вимог колоністського начальства до колоністів та нижчого кліру просити у світської

влади дозволи на шлюб, окрім усталеної практики, була спричинена наявністю в Статуті подібної вимоги до державних службовців та військових (ст. 205) [405, с. 41]. Це викликало плутанину і довільне тлумачення цієї цивільної норми.

Оскільки юридичний аспект дає змогу оцінити обставини розлучень лише з формальної сторони, важливо з'ясувати справжні причини та обставини розлучень. Причини розлучень, на жаль, вдається встановити не завжди. Зазвичай, у документах просто вказано, що перепон для розірвання шлюбу не було [398, арк. 31]. Тим не менше, окремі прямі та опосередковані свідчення допомагають бодай частково розкрити це питання.

Через подружню зраду та грубе поводження про розлучення просили не завжди. На доказ такої тези може свідчити справа розенфельдського колоніста (Маріупольський колоністський округ, суч. Донецька обл.) Іоганна Нейфельда проти свого зятя. Іоганн Нейфельд вирішив скористатися отриманням звинувачення у розпусті як шансом зустрітися із владою, щоби передати позов [394]. Відтак, сам факт звинувачення у розпусті і необхідність сплати за це грошового штрафу не були для колоніста екстраординарною подією і не призводили до розлучення.

З цієї ж справи випливає, що інший одружений колоніст із поселення Мірау – Михайло Клейн (27 років, грамотний, євангелічно-лютеранського віросповідання), хоча й не звинувачувався у вчиненні блуду, але його позашлюбний зв'язок із коханкою – Катериною Вейнгольц був широко відомий односелцям [394, арк. 12 зв.]. У цьому разі також ані дружина, ані члени громади (які також мали право подати позов) [405], не домогалися розлучення.

До розлучення не доходило навіть у таких красномовних випадках, як із данцизьким колоністом Германом Зіндом [426]. Тесля Контори опіки новоросійських поселенців Герман Зінд постійно сварився зі своєю дружиною, вдаючись до побоїв та знущань. Від його люті дружина неодноразово ховалася в полі, а одного разу чоловік навіть намагався скинути жінку з мосту *«із наміром втопити»* [426, арк. 3]. Дружина не скористалася правом просити про розлучення і навіть не скаржилася на чоловіка. Скаргу подав місцевий поміщик, який часто був свідком їх скандалів. В якості покарання з чоловіком провели *«профілактичну*

бесіду» в присутності односельців, «щоби побачивши це, вони не були жорстокими до своїх близьких» [426, арк. 7].

Розлучення відбувалося, переважно, у тих випадках, коли чоловік і дружина не могли знайти порозуміння, особливо через нездатність когось із них до ведення домашнього господарства. Наприклад, нейбурзький колоніст Конрад Дішер не знайшов порозуміння з другою дружиною Франціскою Дафнер (прізвище за першим чоловіком). Чоловіку не сподобалась поведінка дружини, а також те, що вона не займалася господарством. Жінка полишила чоловіка та не реагувала на спроби духівництва повернути її додому. Врешті-решт, шлюб розірвали, визнавши жінку винною у розлученні [400]. У парафії Грунау дружина Фредеріка була незадоволена своїм чоловіком Іоганном Есвінгером, який з самого початку шлюбу її полишив і вже 6 років не доглядав за господарством, до чого *«не мав жодного хисту» і «нездатний бути чоловіком справжньої дружини»*. Цю пару пастор марно намагався примирити [398, арк. 1].

На нашу думку, колоністи могли навмисно наголошувати на господарчому аспекті в якості мотиву для розлучення як найбільш значимому для колоністського начальства, а отже, апелювали до світської, а не духовної влади. Отримуючи від світської влади дозволу на шлюб, колоністи закономірно вважали, що і у питаннях розлучень також мають звертатися до неї.

Не маючи права прямо втручатися у питання шлюбів, чиновники намагались підкріпити свої дії додатковими аргументами. Так, Піклувальному Комітету вдалось домогтись від вищого лютеранського духівництва права надавати пасторам у колоніях інструкції, відповідно до яких ті не могли укладати шлюби без дозволу колоністського начальства [397, арк. 3].

Усвідомлюючи безпідставність своїх вимог, влада намагалася покарати «порушників». Проте, руки світських чиновників також були зв'язаними. Про це свідчить інцидент 1821 р. у колонії Пришиб Молочанського колоністського округу. Всупереч забороні вінчати пари без дозволу Контори опіки [397], пастор Цилінгер провів весільний обряд. Такий вчинок викликав роздратування у чиновників, на переконання яких пастор знав про заборону на шлюб з огляду на скрутне

матеріальне становище наречених. Контора опіки відмовила у шлюбі цій багатодітній парі (у нареченої – 4, у нареченого – 8 дітей від попередніх шлюбів), оскільки обидва не мали власного господарства та заробляли на життя поденною працею, а родина нареченої заборгувала державі 393 руб. Чиновники побоювались, що нова родина не зможе сплачувати державні податки і борги. Адміністрація вимагала недопущення вінчань без її дозволу та наполягала на покаранні священика. Пастора покарали звичайною доганою (без стягнення штрафу) [397, арк. 1–4] за *«непослух керівництву»*. З обставин справи випливає, що сам священик боявся, що його позбавлять сану (Дод. Д), та таке покарання було б безпідставним. Чиновникам Контори довелось визнати юридичну силу укладеного шлюбу. Родину внесли до посімейних списків та попросили сплачувати податки і борги *«по мірі можливостей»*. Отже, колоністське начальство розуміло, що шлюби не перебувають у його компетенції, але, ймовірно, вважало, що запобігання їх укладанню не суперечить примату Церкви у шлюбних питаннях.

Втручання колоністської влади у сферу шлюбних стосунків не обмежувалось лише дозволами шлюбів. Вимога Контори опіки до всіх чоловіків одружитися по досягненні 30-тиліття була ще більш кричущим фактом [532]. Її вплив на демографічні процеси в Старошведському стали предметом розгляду в дисертації (п. 3.4). Іншим прикладом перебирання права у Церкви на контроль за шлюбами стало розпорядження герцога А. Е. Рішельє щодо введення вікових обмежень на шлюб – 23 роки для чоловіків та 17 років для дівчат. За зауваженням Д. Ю. Мешкова, таке рішення було ухвалене герцогом через те, що збільшилась кількість випадків одружень колоністів з метою отримання позики та земельної ділянки [373, с. 250]. Обидва розпорядження змінювали середній вік укладання шлюбів.

В окремих аспектах інституційний вплив на процеси шлюбності здійснювався опосередковано. Серед таких аспектів можна назвати вплив на сезонність укладання шлюбів. Великі розміри лютеранських парафій, особливо на початку ХІХ ст., не сприяли частому відвідуванню пасторами окремих населених пунктів. Критична ситуація склалася в колоніях Старошведського округу в перші роки ХІХ ст. У 1801

та 1802 рр. йозефстальський пастор відвідував колонії Старошведського округу лише тоді, коли в них з'являлося достатньо колоністів, які бажали укласти шлюб [427, арк. 2]. У такому разі місцеві шульци листами викликали пастора в колонії. Згодом спеціальною інструкцією колоністське начальство зобов'язало пастора відвідувати ці колонії двічі на рік. Але він й надалі з'являвся там лише раз на рік. З огляду на такі обставини місцеві мешканці змушені були відкладати вже заплановані шлюби на тривалий строк. За цей час родичі наречених, а то й самі наречені встигали пересваритися і скасувати шлюби. Невдоволені постійною відсутністю пастора місцеві мешканці періодично скаржилися на це колоністській владі та навіть прохали дозволу проводити вінчання і християнські обряди католицькому священику з м. Херсона [427, арк. 1]. Аби змусити Йозефстальського пастора частіше бувати в колоніях Старошведського округу знадобився навіть спеціальний імператорський наказ, в якому чітко регламентувалося, що пастор зобов'язаний відвідувати їх двічі на рік – на початку весни та восени (1816 р.) [427, арк. 5]. Цей захід виявився більш дієвим, аніж інструкція. Тим не менше, на початку весни пастор у віддалені колонії все одно не приїжджав [272–281], тому й надалі надходили прохання про його приїзд [419, арк. 10]. Ще на початку 1830-х рр. у колоніях Старошведського округу шлюби реєстрували у травні-червні та вересні [272–281], тоді як в Йозефсталі, Фішесдорфі й інших населених пунктах поблизу парафіяльного центру протягом усього року за винятком цих місяців [272–281]. З огляду на зростання чисельності населення у колоніях Старошведського округу, на середину ХІХ ст. відвідування цих колоній навіть двічі на рік було недостатнім (в 1860-х рр. було відкрито окрему Старошведську парафію) [535].

Ще одним аспектом опосередкованого інституційного впливу на шлюбність стала земельна політика. Збільшення чисельності населення за непропорційно малого прирощення земельного фонду та законодавчою заборонаю на розділ земельних паїв (їх розмір мав залишатися не менше ніж 65 дес.)²² [119, с. 240] призводили до надмірного розростання *домогосподарств** та появи безземельних,

²² На практиці розмір земельних наділів, наданих колоністам державою, іноді суттєво різнився в залежності від колонії та її земельного фонду.

які заробляли на життя найманою працею в інших господарствах або в містах. На думку Л. В. Малиновського, у XIX ст. колоністська влада почала навмисно сприяти соціальній диференціації, бажаючи підтримати багаті колоністські господарства, забезпечивши їх дешевою робочою силою. На його переконання, саме з цією метою влада ініціювала згортання кредитування купівлі землі колоніями [147, с. 89].

Можна навести фактичні дані, що ілюструють, наскільки буквально «тісно» ставало у домогосподарствах. Від початку до середини XIX ст. розміри родин зросли в середньому на 3 людини. В окремих випадках, як в колонії Йозефсталь, зміни були ще більшими – 6,4 чол. [615, р. 862–873]. Домогосподарства розширювалися, а їх структура ставала «складною» (включала кілька шлюбних пар) [458]. У Йозефсталі, де відселення не проводилися з самого заснування колонії [423, арк. 117–119], частка складних домогосподарств зросла з 26 % в 1816 р. до 66 % в 1858 р. *Дітність** у родинях зросла з 2,2 до 5,8 (діти різних шлюбних пар) [615, р. 862–873]. В тих колоніях, де проводили відселення, або які були достатньо забезпечені землею, кількість складних домогосподарств, як і дітність, були значно меншими. Приміром, у Старошведській колонії, землю для якої виділяли із розрахунку на 1 тис. колоністів, але кількість яких внаслідок епідемії скоротилася до 160 [142; 151], навіть після облаштування на ділянці селищ Мюльхаузендорф та Клостердорф [23], частка складних домогосподарств знизилася (з 58 % до 37 %), а дітність не змінилася (2,1 дитини на родину) [43; 593]. Загальна кількість домогосподарств за 40 років у Старошведському зросла на 50 % [43; 593], а у Йозефсталі – тільки на 22 % [615, р. 862–873]. Можна припустити, що більш повільні темпи утворення нових господарств у Йозефсталі порівняно зі Старошведським свідчать, що у Старошведському було легше відокремитися від батьківської родини. Несприятливі умови для заснування нових господарств стимулювали розширення старих. Максимальний розмір окремих родин в Йозефсталі в 1858 р. сягав 25–29 осіб [615, р. 866–873]. Схожою була ситуація і в колонії Грунау, де людність окремих родин в 1857 р. становила 35–42 (!) особи [444].

Наведені цифри підкріплюються конкретними прикладами. Так, родина Пауля Тейтца в колонії Йозефсталь у 1816 р. мала просту структуру та налічувала усього 6 осіб. У 1858 р. домогосподарство старшого сина Тейтца – також Пауля нараховувала вже 24 особи і мала складну структуру (включало сім'ї 3-х його синів). Кількість дітей у господарстві зросла із 4 до 15. Таких же метаморфоз зазнала і родина Кунст. В 1816 р. у простому за своєю структурою домогосподарстві Даніеля Кунста налічувалося 5 осіб, 3 з яких – діти. У 1858 р. у домогосподарстві старшого сина Даніеля – Фрідріха перебувало вже 19 осіб, 11 з яких були дітьми. Ускладнилась і структура господарства – воно включало сім'ї 2-х братів Фрідріха, а також неодруженого брата, незаміжню сестру та похилу (91 рік) бабусю Шарлотту, яка перебувала на утриманні.

Дуже великих розмірів досягали домогосподарства у колонії Грунау. Приміром, у домогосподарстві Іоганна Іоганнова Флейшгауера в колонії Грунау в 1850 р. нараховувалося 28 осіб. Окрім батьківської родини, це домогосподарство включало також родини чотирьох його синів, які мали від 3-х до 6-ти дітей [444]. У 1857 р. його родина (у 1852 р. сам голова господарства помер) розрослась ще більше та становила вже 42 особи. Родина збільшилась не тільки через зростання дітності, але і завдяки тому, що до господарства, окрім сімей синів Іоганна Флейшгауера увійшли також сім'ї двох пасинків та двох приймаків [445]. Суттєво зросла і родина іншого мешканця Грунау – Даніеля Шенкнехта. Станом на 1850 р. кількість людей в його господарстві дорівнювала 26 осіб [444], а в 1857 р. – вже 36 [445]. Його родина також включала сім'ї синів (п'ятеро синів із власними родинами). Утім, у даному разі станом на 1857 р. кількість родин у складі домогосподарства не збільшилася. Зростання людності забезпечило саме підвищення дітності – кількість дітей у синів Даніеля Шенкнехта зросла. У 1850 р. дітність у цьому господарстві становила 14 осіб, а в 1857 р. – вже 21 (при чому, слід врахувати, що ще 4 дітей на цей момент вже вийшли із дитячого віку, а отже не відображені у показнику дітності на 1857 р.) [445]. Це цілком відповідає свідченням емігрантського дослідника Й. А. Малиновського (J. A. Malinowski), який досліджував колонії Маріупольського округу, до якого входила колонія Грунау. Згідно із ними, родини із

великою дітністю зберігались тут навіть на початку ХХ ст., при чому дітність, навіть зросла, сягаючи позначок у 17–19, а то й навіть до 30 дітей [596, р. 48–49]. Такий рівень дітності перевищує природну народжуваність (близько 11 народжень за період від 20 до 44 років) [117, с. 83], а отже може бути досягнутий тільки у складній родині. Цілком логічно, що людність родин була вищою за дітність. Він же звертав увагу на те, що великий розмір родин підштовхував мешканців цих колоній до пошуку і придбання землі [596, р. 48–49].

Натомість у Старошведській колонії у 1856 р. найбільшою була родина Сімона Геренберга, яка налічувала 12 осіб. При цьому така велика як для селища людність досягалася через те, що у складі домогосподарства налічувалося троє батраків, двоє з яких мали власні родини. Дітність у родині була дуже невеликою у порівнянні з розглянутими вище селищами – усього 3 особи [560, s. 113].

На нашу думку, не всі із формально записаних у великому господарстві людей мешкали в ньому постійно. Найімовірніше, що вони поповнювали ряди безземельних, які виходили з колонії у пошуках підробітку чи землі для оренди. На користь цього свідчать дані місця народження дітей з колонії Грунау (Див. Дод. А).

За підрахунками Л. В. Малиновського, безземельні становили приблизно 20 % населення німецьких колоній в Південній Україні [147, с. 90–93]. За нашими підрахунками, – від 10 % до 60 % господарств використовували допоміжну працю, в залежності від поселення та часового відрізка. У 40 % господарств з помічниками, робітниками були родичі, а ще у 20 % – люди, прийняті в родину (Грунау) [444]. Іноді додаткових працівників записували як робітників (наймитів чи батраків), а іноді – як приймаків. Можна припустити, що становище приймаків у родині було більш певним, аніж наймитів, які могли перебувати у господарстві короткостроково.

Безземельним було складніше укладати шлюби. У Старошведській колонії 61 % безземельних (третина із них – жінки) були одинаками (1808 р.) [45] (no family) [458, с. 271]. Господарства, забезпечені землею, вели винятково повноцінні сім'ї [45]. Людність безземельних родин у Старошведському становила 1,7, а дітність – 0,6 (проти людності 5,1 та дітності 2,2 у господарствах із землею) [45]. Схожою була ситуація і в Йозефталі. У 1816 р. 18 % безземельних були одинаками (no family)

(усі – чоловіки). Заможні ж родини були повними. Показник людності повних безземельних родин дорівнював 3,6, дітності ж – 1,1 (проти людності 5,7 та дітності 2,5 серед забезпечених землею) [615]. Таким чином, обезземелення не сприяло утворенню родин, формуючи економічні обмеження для народжуваності навіть у тих незаможних колоністів, кому все ж таки вдалось укласти шлюб. А отже, ще й впливало на зменшення загального рівня народжуваності. У безземельних працівників, прийнятих в родину (приймаки), дітність була вищою (1,3), ніж у тих, кого наймали у господарство тимчасово (0,6–1,1). Проте, 53 % безземельних не мали подружньої пари. Отже навіть прийняті в родину безземельні не завжди могли одружитися, проте деяка впевненість у завтрашньому дні сприяла більшій народжуваності. Безшлюбність безземельних, частково, була спричинена їх молодістю. Їх статевовікова структура (Дод. Ж) вказує на те, що чимало жінок вибувало із цього соціального прошарку (імовірно, через шлюби) після 24-х років, а чоловіків – після 34-х. Такий вік укладання шлюбів (особливо – для чоловіків) перевищував загальноприйнятій, а отже свідчив безземельні не позбавлялись можливості укласти шлюб, а були змушені його відкладати.

Висновки: процеси шлюбності були чітко регламентовані. Влада впливала на них як прямо, так і опосередковано. Хоча, формально світська влада не могла втручатися у сферу укладання шлюбів, на практиці вона знаходила правовий простір для того, щоби робити це достатньо часто. Тому, у колоністів, пасторів та окремих чиновників складалось хибне враження про законність таких втручань. Контора опіки новоросійських іноземних поселенців, а згодом – Піклувальний комітет своїми інструкціями регулювали шлюбність, контролюючи заможність та вік колоністів (у т. ч. – лютеранського віросповідання), які планували одружитися. Опосередкований інституційний вплив на сезонність шлюбності здійснювався через регламентування часу відвідання віддалених колоній пастором та передбаченими церковним правом періодами непридатними для укладання шлюбів. Такі заходи влади могли формувати міжконфесійні відмінності у сезонності шлюбів. Влада опосередковано впливала на шлюбність, сприяючи й соціальній диференціації – розширенню верстви безземельних. Саме вони поповнювали лави найманих

робітників, які відкладали шлюби. Це могло проявлятися у підвищенні середнього віку одружень.

2.3.2 Адміністративний вплив на народжуваність

Погляди на те, що є прийнятним та неприйнятним у стосунках між статями у представників різних конфесій відрізнялися, при чому не тільки у пастви, але і у кліру. Оскільки служителі Церкви мали певну владу над парафіянами, вони мали змогу нав'язувати людям своє бачення норм поведінки. У поєднанні з адміністративним впливом світської влади у кожній конфесії Церква виробляла у людей власну конфігурацію демографічної поведінки.

Окремі аспекти лютеранського Статуту в Російській імперії дозволяють говорити про те, що лютеранська Церква позитивно ставилася до дітонародження. Таке ставлення опосередковано впливає зі статей 259 та 388 Статуту, які стосувалися можливості розлучитися через запобігання або нездатність шлюбного партнера до народження дітей [405, с. 50, 74]. Відносно толерантне ставлення малось і до дошлюбних зв'язків та позашлюбних дітей. Батько дитини, зазвичай, був відомим, визнавав своє батьківство, тому його ім'я записували до метричної книги. Проте, відомі й винятки. Приміром, в метричній книзі парафії Грунау поряд із іменами позашлюбних дітей можна прочитати такі варіанти записів: а) вказувався конкретний батько дитини; б) *«вказала як на батька на ...»*; в) *«не може назвати батька»*; г) *«не змогла назвати, обіцяла сказати пізніше»* [157–348]. В ситуаціях, коли породілля мала проблеми із визначенням батька, його, переважно, так і не уточнено, хоча пастор залишав для його імені місце. Іноді записували лише приналежність батька дитини до лютеран (без зазначення імені) [157–348].

Відносно лояльне ставлення до позашлюбних дітей не означало, що таку поведінку колоністів схвалювала Церква. Священики намагалися всіляко протидіяти дошлюбним і позашлюбним стосункам. Лютеранські пастори проповідями та церковним покаанням висловлювали негативне ставлення до «блуду». Приватне життя парафіян могли виносити на публічне обговорення та засудження. Критиці могли підлягати не тільки перелюбники, але й їх батьки. Такі «повчальні» заходи, на

думку священників, мали забезпечити моральне виховання громади. Інколи пастори заручалися підтримкою світського колоністського начальства для подібних настанов. Розпусників карали не тільки церковним каяттям та єпитимією, а й грошовими штрафами, примусовим поверненням до колонії втікачів та навіть узяттям під варту. Окремі парафіяни, як фрейдентальський колоніст Миколай Каппель, після втручання влади в їх приватне життя починали «у поведінці виправлятися» [401, арк. 3]. Інші шукали способи уникнути пильного ока пасторів. Це, наприклад, Елеонора Кронік, яка полишила колонію, народила позашлюбну дитину, заробляла на життя найманою працею в Миколаєві. Пастор подав скаргу на неї до поліції, звинувативши жінку у проституції, припускаючи, що вона може поширювати венеричні захворювання, вимагав примусом повернути її до колонії, «де її поведінка може бути виправлена» [395, арк. 3]. Для того, щоби уникнути цькування, жінка прийняла православ'я, що схилило на її бік світську владу та допомогло перейти у міщанський стан. Всі звинувачення та вимоги пастора щодо Елеонори Кронік були спростовані та відкинуті поліцією, яка вбачала у ній порядну людину [395, арк. 5].

За інформацією С. В. Зайцевої, частка позашлюбних дітей у католиків Російської імперії була нижчою, ніж у протестантів [94, с. 45]. Утім, у позашлюбній народжуваності малися значні географічні та часові відмінності. Приміром, якщо у Ковенській губернії у 1868 р. частка позашлюбних дітей у православних складала 19 % (!), у католиків – 4,3 %, то у протестантів 2,3 % [94, с. 45]. У Південній Україні (за 1867–1873 рр.) частка позашлюбних дітей у протестантів була найнижчою (1 %) серед християн регіону. Дещо більшою була питома вага позашлюбних у католиків (1,6 %), а максимальне значення спостерігалася у православних (2,7 %) [488–507]. Але такий низький рівень позашлюбної народжуваності серед протестантів у Південній Україні був обумовлений низькими показниками Катеринославської губернії (які зменшували загальні значення цього явища). У Таврійській та Херсонській губерніях у протестантів народжувалося більше позашлюбних дітей, аніж у католиків (Дод. 3) [488–507].

За матеріалами, зібраними Статистичним комітетом Російської імперії, можна простежити за змінами частки позашлюбних дітей у часі. Питома вага позашлюбних дітей у лютеран стійко займала мінімальні позиції серед християн Південної України. Наприкінці XIX ст. намітився тренд до зниження позашлюбної народжуваності у православних, а у католиків та протестантів тривало постійне зростання цього показника (Дод. 3). Такі ж тенденції на загальноімперському рівні фіксував і Б. М. Міронов [375, с. 165]. У даному випадку існував парадокс, оскільки з другої пол. XIX у суспільстві відбувались потужні модернізаційні процеси, зокрема – зменшення церковного авторитету (особливо – серед православних) [16, с. 166–167], що впливало і на ставлення до шлюбу та міжстатевих стосунків. Вивчаючи демографічну поведінку православних Тамбовської губернії у другій пол. XIX – на поч. XX ст. К. П. Марєєва зазначала, що протягом цього періоду «з кожним роком все менше дотримувались «дошлюбні перестороги» <...> «більше з'являється прикладів порушення уз шлюбних та дівочих» [152, с. 209]. За таких обставин ситуація б мала бути протилежною (суттєве зростання позашлюбної народжуваності у православних). Оскільки зниження авторитету Церкви в цей період в цілому було притаманне всім традиційним конфесіям [16, с. 166–167, с. 318–319], Б. М. Міронов пояснював зниження позашлюбної народжуваності серед православних зворотним ефектом соціально-морального тиску на матерів-одиначок у православному суспільстві, в якому суспільний осуд та покарання були серйознішими, ніж у лютеранському чи католицькому. На його думку, страх проблем після народження байстрюка спонукали православних жінок вдаватися до контрацепції та переривання вагітності для того, щоби приховати свої позашлюбні стосунки [375, с. 172]. Натомість, дівчата лютеранського віросповідання, зазвичай, не зазнавали такого тиску, і, також відчуваючи на собі модернізаційний вплив (зниження авторитету Церкви, зростання міграційної мобільності), що сприяв народженню позашлюбних дітей, не намагалися приховувати свого вагітного стану. Історичні джерела дозволили виявити кілька випадків, коли в лютеранському оточенні жінки вдавалися до дітозгубництва [76; 78], що також можна розцінити, як

спробу приховати факт позашлюбних стосунків. Проте, ці випадки були пов'язані з подружньою зрадою, а отже спричинені іншими обставинами.

Таким чином, можна припустити, що оскільки рівень довіри до Церкви серед лютеран був вищим за православних, моральні напучення пасторів могли здійснювати прямий вплив на стримування позашлюбної народжуваності серед селян цієї конфесії.

Спираючись на думку А. Клауса про те, що моральне обличчя протестантів суттєво різнилося не на користь лютеран [119, с. 386], проаналізуємо рівні позашлюбної народжуваності окремо у лютеран, оскільки матеріали Статистичного комітету подають їх спільно з іншими протестантами. Результати отримані на основі даних метричних книг парафій Фрейденталь [294–348], Цюріхталь [349–372], Йозефсталь [160–167; 243–293], Грунау [192–242] та Старошведського [560; 157–159; 168–191; 243–275] за період 1833–1885 рр. Частка народжених поза шлюбом лютеран Південної України за 81 рік у середньому становила 1,4 % від загальної кількості народжень. Була виявлена певна варіація показника за парафіями. З огляду на те, що для парафії Цюріхталь ми володіємо матеріалами лише для першої пол. ХІХ ст. [349–372], для адекватного зіставлення, відсотки по інших парафіях взяті за цей самий період (1834–1857 рр.). Дані по Старошведській парафії включені до значень парафії Йозефсталь [243–275]. Найбільше (1,8 %) поза шлюбом було народжено дітей в парафії Грунау (Маріупольський колоністський округ, суч. Донецька обл.) [192–242]. У парафії Фрейденталь (Лібентальський колоністський округ, суч. Одеська обл.) вони становили 0,7 % [294–348], а в парафії Йозефсталь (суч. Дніпропетровська та Херсонська обл.) – 0,6 %. Найменшим цей показник був у парафії Цюріхталь (АР Крим) – 0,4 % [349–372].

Простежуються також певні зміни у часі. В парафії Грунау частка народжених поза шлюбом залишалась незмінною на рівні 1,8 % [192–242], тоді як в інших місцевостях вона могла коливатися. В парафії Йозефсталь протягом ХІХ ст. вона зросла від 0,6 % до 1,6 % [160–167; 243–293], у Старошведській парафії, яка виокремилась із Йозефстальської в 1861 р., – досягла відмітки 1,8 % [157–159; 168–191]. Частка позашлюбних народжень у парафії Фрейденталь протягом ХІХ ст.

залишалась на рівні 0,7 % [303–348]. У 1902–1913 рр. цей показник зріс до 1,7 % [294–302] (Див. Табл. 2.1.).

Таблиця 2.1.

**Частка позашлюбних народжень в лютеранських парафіях Південної України.
XIX ст., %.**

Період	Парафії				
	Грунау	Фрейденталь	Йозефсталь	Цюріхталь	Старошведська
1834–1857 рр.	1,8	0,7	0,6	0,4	-
1858–1885 рр.	1,8	0,7	1,6	-	1,8

Таким чином, наприкінці XIX – на поч. XX ст. питома вага бастардів виросла практично на 1 %, сягнувши рівня 1,8 %. Тим не менше, хоча наприкінці XIX ст. простежувалось зростання частки позашлюбних народжень, вона всеодно залишалася достаньо низькою – дорівнювала показнику у католиків (1,8 %) і трохи перевищувала загальний показник позашлюбної народжуваності серед протестантів у цілому (1,6 %). При цьому показники позашлюбної народжуваності усіх конфесій, до яких належали німецькі колоністи, були нижчими, ніж у православних (2,3 %). Ці факти демонструють, що слова С. П. Шелухіна про те, що *«співмешкання хлопців із дівчатами у німців настільки звичайна річ, що в судах завжди багато німецьких позовів про утримання позашлюбних дітей»* [543, с. 57], були явним перебільшенням.

На жаль, облікові матеріали не дають можливості прослідкувати соціальний стан матерів позашлюбних дітей. Але промовистими є дані Санкт-Петербургу. Дослідниками з'ясовано, що 45 % позашлюбних дітей народилися у прислуги. У той час частка позашлюбних дітей інших верств суспільства була значно нижчою: у робітниць фабрик – 26 %, ремісниць – 15 % [94, с. 44]. Подібним до прислуги прошарком суспільства у лютеранських колоністів можна назвати наймитів (батраків), безземельних, які переважно заробляли поденною працею в інших господарствах. Їх контакт із роботодавцем був достатньо тісним, а те, що

відбувалося за стінами будинку, сторонні побачити не могли. Надійної статистики народжень служницями позашлюбних дітей від своїх роботодавців у колоніях не існує, але окремі факти свідчать, що наймані працівники дійсно були віктимною верствою в плані сексуальних домагань або насилля. Були й випадки, коли батрачки вступали у статеві стосунки з господарями з власної згоди. Сексуальним дамаганням сприяв не тільки тісний контакт із господарями, а й статевовіковий склад соціальної групи найманих працівників. За нашими підрахунками, 52 % наймитів становили жінки, із них 77 % були молодші 30-ти років. При цьому, найбільша акумуляція робітниць була у віці 15–24 роки. Це цілком збігається із даними щодо статевовікового населення слуг у Полтаві за 1765–1766 рр., наведеними Ю. В. Волошиним. Згідно із ними найбільша акумуляція слуг перепадала на вік від 10 до 30 років (особливо 15–19) із переважанням дівчат [59, с. 120].

Це дає змогу стверджувати, що в даному разі мова йде про соціальну групу, а не про конфесійні особливості демографічного розвитку, а отже вважаємо за можливе звернути увагу на інцидент в католицькій колонії Розенталь. 22 листопада 1834 р. хатня робітниця Єлизавета, яка працювала в місцевого католицького священика Віміна, народила у його будинку позашлюбну дитину, вказавши батьком господаря [404, арк. 1]. У лютеранській колонії Гросслібенталь Барбара Ніколаус (католичка), що була родичкою шульца колонії Іоганна Гока і допомагала родині у веденні господарства, народила дитину від сина господаря – Фрідріха Гока [76, арк. 11].

Сексуальних домагань зазнавали не тільки дівчата, а й хлопці, на що вказують свідчення у справі про «Колоніста колонії Мірау Фрідріха Ліка, за злягання нібито із хлопцями» [394]. П'ятеро хлопців, які працювали у його господарстві, показали, що через певний час чоловік починав їх сексуально домагатися. Переважно, він робив це під час спільних поїздок у справах в інші колонії²³ [394]. Щоправда, хлопцям було легше дати відсіч подібним намірам [394].

²³ Цікаво, що Фрідріх Лік неодноразово мандрував до Молочанських менонітських колоній (і навіть робив спроби згвалтування хлопців по дорозі туди) [394], тоді як О. В. Безносова зазначає, цитуючи Г. Вілера, що «між менонітами в усе більшому розмірі розвинуті два пороки, які гублять їх тіло і душу: рукоблудство (онанізм) і мужеложество» [16, с. 326], що підтверджувалось і іншими доказами [16, с. 327].

Любовний зв'язок із власником чи членом домогосподарства не завжди був результатом насилля чи обману. Факти свідчать, що між людьми справді могли виникнути почуття. Існував також шанс, що за певних умов робітник / робітниця та господар / господиня могли укласти шлюб, який прислужився б біднішій стороні в якості соціальної сходинки. Показова історія старошведського поселенця Грейса Маттіассона та Елізабетт Міхельсдоттір. Вона була реконструйована нами на основі великої кількості посімейних списків, копій персональних книг та першої метричної книги Старошведської колонії. Ця історія може слугувати прикладом нормальних, а не девіантних стосунків між робітником та членом родини роботодавців, які логічно привели до шлюбу (Дод. К).

Про нормальний характер любовних зв'язків між працівниками і господарями опосередковано свідчить статистика. Кількість жінок серед робітників по досягненню 30-ти років суттєво зменшувалась. Двом з трьох жінок вдавалося вийти із соціального статусу наймитів по досягненні 24-х років (швидше за все – через шлюб). При цьому факти насилля чи обману – поодинокі. Виходили зі стану найманих робітників шляхом одруження і чоловіки. Більше половини з них користалися такою можливістю у віці до 34-х років (Дод. Ж). Решта робітників та робітниць зустрічали пару у своїй соціальній категорії (часто в молодому віці), або залишалися самотніми до кінця своїх днів.

Висновки: Інституційний вплив на народжуваність не був визначальним. Влада чинила вплив здебільшого моральною роботою чи моральним тиском. Лютеранська Церква підтримувала дітонародження, толерантно ставилася до дошлюбних статевих стосунків, хоча таку поведінку і не схвалювала. В окремих випадках блуд жорстко переслідували священники. Частка позашлюбних дітей у Південній Україні була нижчою, аніж загалом по Російській імперії. Власне, у лютеранських колоністів питома вага бастардів була дещо вищою, аніж у протестантів, і майже такою ж, як у католиків. До поч. ХХ ст. практично в усіх розглянутих парафіях цей показник збільшився приблизно на 1 %, до рівня 1,8 %. Більшість позашлюбних дітей з'являлася на світ у прислуги, з якою в лютеранських колоністів Південної України можна порівняти наймитів. Опосередковане сприяння

держави збільшенню цієї верстви могло впливати на зростання частки позашлюбних дітей.

2.3.3 Стимування смертності

В інтересах світської та церковної влади було стримати поширення хвороб, допомагати нужденним. Від того, на скільки вдалими були ці заходи, могла залежати різниця у смертності між різними соціальними та релігійними групами. Відомості про специфіку організації медичної допомоги іноземним колоністам (у т. ч. – лютеранським) можуть допомогти оцінити їх ефективність для зниження смертності.

Загалом, з 1775 р. медичними закладами в Російській імперії опікувались накази суспільного нагляду, які виконували функції господарчого та фінансового забезпечення. Організаційні питання надання медичної допомоги до 1803 р. були компетенцією Медичної колегії Міністерства внутрішніх справ (з 1803 по 1811 рр. – Медична експедиція МВС та медична рада; з 1811 р. – Медичний департамент та медична рада Міністерства поліції, з 1819 р. – Медичний департамент та медична рада МВС) [383, с. 6; 415]. Медичній колегії (згодом – департаменту) підпорядковувалися губернські лікарняні управи, губернські комітети громадського здоров'я та боротьби з епідеміями й епізоотіями, а також віспенні комітети [383, с. 6]. Враховуючи не підлеглість колоністів місцевій владі, функції медичного забезпечення колоністів частково перебирала на себе спочатку Контора опіки новоросійських іноземних поселенців, а згодом – ПКІК. Відповідно до п. 9 Статуту про іноземних колоністів, у складі Піклувального комітету мав працювати лікар [453, с. 106]. Тим не менше, колоністська влада постійно зверталася по допомогу до кваліфікованих медиків, часто – з числа колоністів, що свідчить про ширшу потребу у медичних кадрах.

Вплив світської влади на смертність колоністів здійснювався одразу після прибуття людей в межі Російської імперії, оскільки перед тим, як перейти на місце

поселення, вони мали витримати карантин. Схоже, що це правило почало діяти лише в останні роки XVIII ст. – на поч. XIX ст., оскільки старошведські колоністи, які йшли на поселення до Південної України в 1781–1782 рр., карантин не проходили, тоді як серед них мала місце епідемія. Залишивши шведів на зимівлю у поселенні Решетилівці, влада обмежилась тим, що виділила кілька окремих будинків у якості шпиталів для хворих [48, арк. 5].

Значна кількість колоністів відбувала карантин у Дубоссарах. Стан цього карантину викликав незадоволення герцога А. Е. Рішельє (невистачало будівель та палаток, хворі колоністи утримувались в землянках разом зі здоровими). За наполяганням герцога, час перебування колоністів у цьому карантині було скорочено з 12 до 6 днів [419, с. 29], а сам карантин було реорганізовано [419, с. 208]. Поряд із тим в Одесі для прибулих колоністів було побудовано тимчасові лазарети «*на манір полкових*» [419, с. 25]. Умови перебування тут були кращі, аніж в Дубоссарах, але також не ідеальні. Тим не менше, колоністська адміністрація намагалась їх покращити.²⁴ В Одеських лазаретах виконання цих обов'язків поручили карантинному лікарю (вірогідно – з Одеського карантину) та підлікарю Цолнеру (з колоністів) [419, с. 168].

В разі виникнення епідемій в колоніях, колоністська влада діяла за спеціальним планом. По-перше, хворих намагалися утримувати в окремих приміщеннях – будинках, землянках, будинках молитовних зборів [419, с. 249]. З місцевих колоністів обирали «*наглядача лазарету*», який мав займатись його матеріальним забезпеченням і слідкувати за дотриманням дисципліни [419, с. 249]. В колонію направляли лікаря з медикаментами та наймали жінок, які б готували хворим їжу за прописаною лікарем дієтою [419, с. 249].

Саме доброму харчуванню приділяли найбільшу увагу. При цьому часто виходили із тогочасних рекомендацій щодо лікування цинги [487]. Хворим давали яловичину, хліб білих сортів, іспанське вино тощо [419, с. 82, 56, 249]. Згодом у

²⁴ Так, С. Х. Контеніус писав, що наказав зробити для цих лазаретів необхідну кількість ліжок, на яких би спали найбільш хворі, а для інших – нари, «*аби не валялись на підлозі*» [451, с. 71]. Потреби хворих забезпечували прикомандировані до лазаретів солдати, а на час утримання в карантині і лазареті колоністам надавали кормові гроші [451, с. 71]. При карантинах мались лікарі та аптеки, звідки хворим надавали медикаменти.

кількох колоністських округах (Молочанський, Лібентальський) мались власні лікарі, які мали обслуговувати різні колонії [451, с. 188, 272].

У 1804 р. хортицькі меноніти звернулись до Контори опіки з ініціативою щодо проведення щеплення від віспи, оскільки у 1803 р. від неї сильно постраждали їх діти [451, с. 136]. Вони прохали надати матерію для щеплення та фахівця, який міг їх цьому навчити [451, с. 136]. Ідея сподобалась керівництву, і щеплення вирішили робити всім колоністам. З метою контролю над цим процесом було створено спеціальний віспенний комітет у Катеринославі²⁵. Щеплення робили лікарі [451, с. 188–189] та навчені колоністи [123, с. 106]. Тим не менш, як зазначає О. В. Коновалова, в 1811 р. Комітет було ліквідовано через те, що він перебирав на себе функції губернських медичних установ [419, с. 135]. Надалі питаннями щеплення колоністів займалися створені губернські комітети [419, с. 135]. Щоправда, щеплення незавжди були вдалимими через неякісну вакцину [419, с.135], захворюваність та смертність дітей від віспи повністю не була ліквідована [123, с. 112, 221].

З метою контролю за кількістю хворого населення та такого, яке потребувало спеціальної допомоги, колоністська адміністрація укладала списки хворих із помітками про характер їх захворювань, збирала інформацію про кількість глухонімих, незрячих та божевільних. Хворих доправляли до лікарень.

Кількість лікарень у Російській імперії навіть на поч. ХХ ст. була недостатньою (у 1902 р. в лікарнях зареєстровано було лише 3,3 % хворих імперії [52, с. 225]). Окрім того, сільському населенню було складно отримувати медичну допомогу, оскільки лікарні переважно облаштовували в містах. Тим не менше, завдяки колоністській владі, колоністи мали можливість скористатися послугами цих лікувальних закладів.

Колоніста зі Старошведського Крістіана Крістіансона, який збожеволів і в 1818 р. почав погрожувати життю рідних та односельців «смертоносною зброєю», доправили до психіатричної лікарні Наказу суспільного нагляду в Катеринославі. На утриманні в лікарні він перебував 231 день, після чого втік у казенному одязі [79]. В

²⁵ Спочатку (1806 р.), як зазначає О. В. Коновалова – неофіційно, а з 1809 р. – офіційно.

Одеській міській лікарні лікувалися й пацієнти з лютеранських колоній: Великий Лібенталь (Гросслібенталь) – Якоб Адамов (перебував у лікарні 1 місяць протягом 1843 р.) [393, арк. 33], Петерсталь – Карл Лено (у 1843 р.) [393, арк. 51], Вормс – Якоб Маук (протягом 15 місяців 1842 р., помер у лікарні) [393, арк. 57], Люстдорф – Мартін Фохт [393, арк. 58] та ін. У випадку хвороби колоністів в Шведському колоністському окрузі, колоністське начальство (на поч. ХІХ ст.) зверталось до поміщика Куліковського, який утримував власну лікарню [123, с. 157]. Лікували колоністів як власним, так і казенним коштом (в окремих випадках) [393].

Земська реформа поступово призвела до ліквідації Піклувального комітету іноземними колоністами Південного краю Росії. З цього часу медичну допомогу усім колоністам надавали на однакових з іншим населенням умовах. У 1898 р. загалом у Південній Україні працювало понад 200 лікарів, діяло близько 140 лікарень і більше 300 фельдшерських пунктів (і всього 8 – акушерських, усі – в Таврійській губернії). Тим не менше, медицина все одно не була загальнодоступною. В середньому один лікар у Південній Україні мав би обслуговувати 25 тис. осіб (найсприятливіша ситуація була у Таврійській губ. – 16 тис., найгірша – в Катеринославській – 32 тис.). Частково поліпшували медичне обслуговування фельдшерські пункти. Разом із ними один медичний працівник мав обслуговувати близько 8 тис. осіб, але фельдшери не мали достатньої кваліфікації [52, с. 697].

Медичні заклади відкривали і в деяких лютеранських колоніях. Приймальний покій 1-го січня 1882 р. було відкрито у лютеранській колонії Гросслібенталь (Херсонська губ., Одеський повіт) [383, с. 40]. 1-го липня 1891 р. відкрили лікарню у змішаній католицько-лютеранській колонії Кроненталь (Крим) [93, с. 32]. Лікарні та аптеки також діяли в лютеранських колоніях Гофнунгсталь (Херсонська губ., Тираспольський повіт), Грунау (Катеринославська губ., Маріупольський повіт), Тарутіно (аптека з 1852 р.) [83].

Деякі із цих медичних закладів були організовані церковною владою. Хоча надання медичної допомоги не належало до обов'язків Церкви²⁶, Церква, у тому числі лютеранська, сповідувала допомогу нужденним, зокрема – хворим. У ХІХ ст. моральна потреба представників Церкви надавати медичну допомогу вилилася в організацію інституту сестер милосердя та упорядкування цілої низки медичних закладів під церковним патронатом [614, р. 235]. Власне лютеранські медичні організації в Російській імперії почали діяти з часів створення євангельської лікарні в Санкт-Петербурзі в 1859 р. [614, р. 236]. З 1850-х рр. за сприяння пасторів, діаконіси працювали і в деяких лютеранських колоніях Південної України, наприклад, – Гофнунгсталь [614, р. 240]. За взірцем Гофнунгсталя засновано лікарню в Гросслібенталі та Сараті (Бесарабія), яка обслуговувала також колоністів Херсонської губ. [614, р. 242]. Лютеранська Церква сприяла і появі дитячих будинків та будинків для калік та немічних в Одесі й деяких лютеранських колоніях [614, р. 243]. На балансі лютеранської церкви була записана власна спеціально обладнана трупарня [413].

У боротьбі з хворобами використовувались і суто релігійні заходи. Читались молитви проти епідемічних захворювань [512]. Це свідчить про те, що в цей період людське здоров'я та епідемічна ситуація знаходилася в фокусі лютеранської Церкви.

Оцінити ефективність вжитих заходів для збереження життя та здоров'я колоністів достатньо складно. За нашими спостереженнями чимало колоністів, які перебували на стаціонарному лікуванні в Одеській лікарні, померли. Утім, ми не володіємо даними про характер їх хвороб.

На ефективність здійснюваних владою медичних заходів вказували і недоліки медичної роботи. Внаслідок того, що на поч. ХХ ст. земські медики у Катеринославській губернії не змогли провести вакцинацію населення проти віспи, під час епідемії 1916 р. разом із дітьми постраждали люди старшого віку [110]. В лютеранській колонії Йозефсталь в цей час зафіксовані смерті серед населення старшого за 15 років [538; 160–167]. Прикметно, що до 1916 р. (протягом другої половини ХІХ ст. – перших років ХХ ст.) колоністи старшого віку на віспу не

²⁶ Хоча у Російській імперії існували медичні курси фельдшерів для православних священників [377, с. 170].

хворіли, а отже, загалом, щеплення, які тут робили у ХІХ ст. можна вважати дієвими.

Позитивні аспекти лікування та протиепідемічних заходів не гарантували можливості для всіх колоністів скористатися послугами професійних лікарів. Це змушувало вдаватися до народної медицини та самолікування, звертатися до цирульників та знахарок.

За усною традицією, в Старошведській колонії користувалися спеціальною лікарською книгою німецькою мовою, привезеною з Естляндії [582; 617]. Колоністи брали рецепти з неї, позичили її, за потреби, німецьким колоніям. А. Карлгрен, який певний час жив в цій колонії, зазначав деякі народні звичаї, які, на думку місцевих мешканців, мали вберегти їх від хвороб. Наприклад, якщо хтось чув грім вперше за тривалий період, то мав впасти на землю для того, щоби не боліла спина. Щоби зняти лихоманку, слід було прикласти сіль (куди – не уточнено). Люди вірили, що хворобу можна передати тій людині, яка забирала цю сіль собі. Порятунком від усіх видів захворювання вважали змію, якій відрубали голову, а тіло обмотали довкола шиї хворого. Від різних типів захворювань також, начебто, захищав старий черевик, повішений на шию худобі [586, s. 64]. Утім, автор зазначав, що на початку ХХ ст. старі звичаї відходили в минуле. Люди менше зверталися до знахарок, проте не припиняли вдаватися до самолікування. Найбільш популярним методом названо споживання церковного вина. Існували і «спеціальні» рецепти: коньяк, настояний на міцному перці, проти діареї; жування особливої трави проти зубного болю; прикладання тютюну проти різного роду виразок тощо [586, с. 27].

Автор нарікав на недостатнє медичне обслуговування. За його словами *«Медична допомога перебуває у жалюгідному стані. До середини минулого сторіччя не було жодної аптеки ближче губерньського міста Херсону, яке знаходиться на відстані 80-ти верст. Тепер, принаймні, є лікар у Бериславі та хірург в одному з німецьких селищ. Тим не менше, серед шведів побутує переконання, що вони [лікарі] нічого не тямлять – до російського лікаря звертаються нечасто, лише через тяжку хворобу, бо цього собі не можуть дозволити. Звертаються лише в крайньому випадку, через нестачу коштів»* [586, с. 27].

Одну з найбільших проблем він вбачав у тому, що мешканці Старошведського не бажали користуватися послугами професійних акушерок. Замість цього вони призначали повитух з-поміж старих жінок у селі, які своїм основним обов'язком вважали *«влити у породіллю стільки лікеру, скільки це взагалі можливо»* [586, с. 28]. Такий погляд цілком суголосний із твердженням С. П. Шелухіна про те, що німецькі колоністи до лікарів звертаються *«з великим небажанням і лише у крайніх випадках. Від цього особливо страждають жінки»* [586, с. 53]. Щоправда, С. П. Шелухін маніпулював фактами з метою очернити німців, тоді як, на наш погляд, ситуація в цілому була схожою у всіх мешканців регіону. Підтвердженням цього може слугувати звіт земських лікарів Херсонської губ. за 1865 р., в якому зазначалося, що Одеський повіт, де мешкало чимало колоністів лютеранського віросповідання, *«служує головним притоном знахарів, баб-лікарок і мандрівних кровопускателів, які користуються легковір'ям сільського населення та часто простирають свою зухвалість настільки, що нерідко відкривають власні лікарні де, обираючи своїх клієнтів в міру можливостей, випускають їх у найбільш жалюгідному вигляді»* [383, с. 41]. При цьому не наголошувалось на конфесійній приналежності селян, які користувались послугами знахарок.

Нетрадиційне лікування часто приносило негативні наслідки. Про це свідчать скарги до колоністського начальства на незадовільні результати лікування. Приміром, колоніст Хрістофор Вінк відмовлявся платити обіцяні іншому колоністу – Філіпу Петере – гроші в сумі 85 руб. за лікування свого сина, оскільки воно було невдалим та шкідливим. Опікунський комітет рекомендував Філіпу Петере припинити свою «лікарську» практику, для того, щоби попередити погані наслідки [390]. В 1833 р. в колонії Фрейденталь колишній суперінтендант лютеранської Церкви (!) Беттігер не змігвилікувати колоністку, внаслідок чого вона померла від кору [396].

Деякою мірою можна вести мову про конфесійні відмінності прямого впливу Церкви на дитячу смертність. Думку про це висловив ще М. Ломоносов у трактаті «Про збереження і розмноження російського народу» (лист до І. І. Шувалова) [143]. Він вважав, що чимало дітей помирили або тяжко хворіли після зимового хрещення,

коли їх занурювали у холодну воду. Перебування у крижаній воді, а потім – на морозі ставало шкідливим (іноді – смертельно) для малюків через переохолодження [143]. А. В. Кузнєцова, В. А. Осьмінкін і Г. С. Пояркін, описуючи судово-медичні особливості діагностики переохолодження у немовлят наголошують, що процеси тепловіддачі грудних дітей набагато вищі, ніж у дорослих, внаслідок малої маси тіла, недостатньої щільності жирового шару, відсутності волосяного покриву тіла та недостатнього скорочення недорозвинених м'язів [129, с. 38]. Все це спричиняє швидке переохолодження за некритичних для дорослої людини умов. Висока неонатальна *смертність немовлят** від переохолодження була доведена в 1901 р. французьким акушером П'єром Буденом [103, с. 8]. Чим меншою є дитина, тим більшою є небезпека переохолодження [115]. На відміну від православних, лютерани практикували обливання, а не занурення у воду, через що контакт із водою був меншим [405]. Порівняльне дослідження Е. А. Кваші свідчить, що на початку ХХ ст. (1901 р.) в Російській імперії (на прикладі Саратовської губернії) рівень смертності серед немовлят у представників різних конфесій відрізнявся. Найвищим він був серед православних (287 ‰), тоді як серед лютеран і католиків – один із найнижчих (164 ‰). При цьому у структурі смертності друге місце займали запалення легень і дихальних шляхів (18 %) [115].

Висновки: Влада, спочатку в особі колоністського начальства, а згодом – земських установ та лютеранської Церкви намагалася дбати про медичне забезпечення колоністів. Організовані адміністрацією заходи з охорони здоров'я, переважно, можна вважати дієвими. Тим не менше, мала кількість медичних пунктів та лікарів, а також висока плата за послуги часто змушували колоністів вдаватися до самолікування або звертатися до непрофесіоналів, що мало погані (іноді навіть – летальні) наслідки для їх здоров'я. Інституційний вплив Церковної влади на дитячу смертність міг проявлятися через особливості хрещення у представників різних конфесій, що могло бути одним із факторів впливу на більш високі показники природного приросту серед лютеран порівняно з православними.

Висновки до другого розділу

Масова міграція населення можлива лише за поєднання низки обставин у країнах виходу та приймаючій стороні. Такі обставини у німецьких князівствах та на Півдні України поєдналися на поч. XIX ст. Після припинення прийняття мігрантів російською владою, чисельність лютеранських колоністів зростала за рахунок природного приросту.

Співвідношення кількості протестантів та лютеран між губерніями та повітами протягом першої пол. XIX ст. змінювалося. Усталений географічний розподіл склався з 1860-х рр. Відповідно до нього більше за все лютеран мешкало у Херсонській, а найменше – в Катеринославській губернії. Середню позицію посідала Таврійська губернія. Найбільшу частку серед лютеран Південної України становили саме сільські мешканці (колоністи). Наприкінці XIX ст. у Південній Україні мешкало 121 тис. лютеранських колоністів, які склали 87,5 % лютеран регіону та 2,4 % загальної кількості сільського населення краю. Таким чином, саме сільські мешканці найбільш репрезентативно представляли лютеранську конфесію в регіоні.

У другій пол. XIX ст. кількість утворених лютеранських колоній була найбільшою. Враховуючи те, що механічний приріст колоністів з-за кордону в цей час було припинено, появу нових колоній можна вважати результатом високого природного приросту та внутрішніх міграцій.

Оскільки лютеранське церковне законодавство в Російській імперії зазнало значного впливу світських законів, а також з огляду на те, що місцева світська влада над лютеранськими колоністами у Південній Україні була представлена особливими органами управління, можна вважати, що конфігурація інституційних факторів впливу на демографічну поведінку лютеранських колоністів в регіоні мала унікальний характер. Частково цей вплив здійснювався свідомо (запрошення колоністів на поселення, карантинні і медичні заходи, морально-виховна робота, спрямована на зменшення позашлюбної народжуваності) і досягав бажаних наслідків. Тим не менш, окрім прямого впливу на демографічну поведінку мав місце

і опосередкований вплив, демографічні наслідки якого були прихованими та не усвідомлювались ініціаторами.

Законодавство Російської імперії, адміністративне підпорядкування органів церковної та світської влади та їх практичні дії засвідчують, що церковна та світська влада над лютеранськими колоністами були тісно поєднані між собою. При цьому існували протиріччя щодо розмежування компетенції впливу на демографічну поведінку в сфері укладання шлюбів, але відокремити демографічні наслідки їх дій не уявляється можливим. Це спонукає розглядати особливості демографічної поведінки лютеранських колоністів як результат їх комплексних дій.

РОЗДІЛ 3. СТАТЕВОВІКОВА СТРУКТУРА ТА ШЛЮБНА ПОВЕДІНКА ЛЮТЕРАНСЬКИХ КОЛОНІСТІВ

3.1 Статевовікова структура населення

Оселившись у Південній Україні, лютеранські колоністи сформували нову популяцію. Статевовікова структура, яка склалася в результаті переселення та умов життя у регіоні, визначала шлюбний ринок у колоніях, режим відтворення та здатність населення до нього. Тобто містить інформацію про демографічну історію населення як самоцінність. Окрім того, опосередкованим чином вона також повідомляє дані про соціально-економічні стосунки (переважно – трудову діяльність) та пов'язані з ними аспекти життя, у тому числі, через участь у господарстві регіону. Демографічний енциклопедичний словник повідомляє, що *«статевовіковий склад населення залежить від структури народного господарства. В районах із розвинутою промисловістю домінує чоловіче населення, легкої промисловості та сфери послуг – жіноче»* [80].

Для адекватного уявлення про соціально-економічний та демографічний аспекти життя лютеранських колоністів важливо зрозуміти, якими були вихідні умови їх демографічного розвитку в Південній Україні, а саме, чи був збалансованим статевовіковий склад населення? Таку інформацію можна дізнатися з кількох показників: коефіцієнту співвідношення статей, *коефіцієнту старіння**, а також загального вигляду (графічний аналіз) статевовікової піраміди, її геометричної форми та кількісного складу окремих *когорт**. Віковий склад населення також повідомляє інформацію про економічну потужність популяції та її соціально-економічний захист. Таку інформацію несуть коефіцієнт старіння та навантаження непрацездатним населенням [509].

Оскільки друга пол. XIX ст. знаменувалася посиленою індустріалізацією та демографічними трансформаціями, що мало місце і в Південній Україні [377], для з'ясування особливостей соціально-економічного розвитку лютеранських колоністів

важливо знати яким чином їх соціум реагував на ці зміни. Для цього бажано визначити режим відтворення населення та прослідкувати його можливі трансформації з плином часу. Варто також приділити увагу міграціям, їх причинам та направленості, як одному з чинників, що формує структуру населення.

Аналіз наявних даних для лютеранських колоній дозволяє дійти висновку про доцільність застосування статевовікових пірамід для великих періодів (перша пол. XIX ст., середина XIX ст., кінець XIX ст.). Застосовувати короткі часові інтервали немає сенсу, оскільки ця структура інерційна (залишається сталою), якщо не відбулося масштабною демографічної катастрофи, або не змінився режим відтворення населення. В дослідженні здійснено порівняльний аналіз структури населення в окремих колоніях (Фрейденталь, Старошведське, Грунау), для з'ясування локальних особливостей. Для проведення порівняльного аналізу статевовікової структури населення колоній взято дані оригінальних джерел з метою мінімізації впливу фактору міграції. Були обрані наближені в часі джерела (1850-ті рр.) – ревізійні списки колоній Фрейденталь (1858 р.) [458] і Грунау (1850 р.) [444] та копія персональної книги Старошведської колонії (1856 р.) [593]. Співвідношення статей у протестантів у різних губерніях та повітах по всій Південній Україні за 1870 р. можна з'ясувати на основі видання «Статистический временник Российской империи» [488–507]. Аналіз статевовікового складу населення в лютеранських колоніях Південної України здійснено на основі зведених даних трьох названих населених пунктів, що дало змогу подолати проблему браку генеральних даних статевовікової структури населення лютеранських колоній.

Тип відтворення населення визначається на основі типології Г. Зундберга, який виділив три типи структури населення: прогресивний, стаціонарний та регресивний [509, с. 41]. У свою чергу, вони відповідають трьом режимам відтворення населення: розширеному, простому та звуженому. Відповідність структури населення певному режиму відтворення визначають на основі відповідності часток великих вікових груп граничним нормам типів структури населення (Див. Табл. 3.1.).

Таблиця 3.1.

Типи вікової структури населення²⁷

Покоління	Інтервал віку, років	Частка поколінь за їх типами, %		
		Прогресивний	Стаціонарний	Регресивний
Діти	0–14	40	27	20
Батьки	15–49	50	50	50
Прабатьки	50+	10	23	30
Разом		100	100	100

«Прогресивна структура» населення свідчить про його динамічне відтворення, тобто таке населення швидко зростає та оновлюється. Йому притаманні висока народжуваність та смертність [509, с. 41]. Стаціонарний тип відзначається балансом кількості народжених та померлих, тоді як за регресивного типу населення зменшується (через зниження народжуваності). Демографічний перехід (чи демографічну революцію) супроводжує зміна статевовікової структури населення [509, с. 40].

За отриманими даними співвідношення великих вікових груп у структурі населення лютеранських колоністів Південної України було наступним (Див. Табл. 3.2.).

Таблиця 3.2.

Частка великих вікових груп у структурі населення лютеранських колоністів Південної України

Покоління	Інтервал віку, років	Частка населення, %		
		1833 р.	1858 р.	1885 р.
Діти	0–14	48,3	46,4	35,7
Батьки	15–49	43	46,4	52,8
Прабатьки	50+	8,7	7,2	11,5

Такий склад населення найближчий до прогресивного типу, якому відповідав розширений режим відтворення [509, с. 39–44]. Тим не менше, можна помітити, що з другої половини XIX ст. намітились тенденції до змін. Зменшилась частка дітей (з

²⁷ Наводиться за виданням Стеценко С. Г. Статистика населення / С. Г. Стеценко, В. Г. Швець. – К., 1993. – С. 41.

46–48 % до 36 %), зросла частка людей старшого віку (з 7–9 % до 12 %). Така динаміка дає уявлення про початок трансформації статевовікової структури з традиційного до стаціонарного типу, а ймовірною причиною зміни було зростання тривалості життя. При цьому таке зростання не стільки збільшувало частку працездатних, які могли стати економічним тягарем, скільки розширювало частку населення *працездатного віку**, що мало справляти позитивний вплив на розвиток господарства. Якщо ж вважати людьми похилого віку осіб старших за 60 років (коефіцієнт старіння Е. Россета) [509, с. 45–46], то частка людей похилого віку в населенні була ще меншою – 3 % у 1833 р., 4 % – у 1858 р. та 5 % – у 1885 р.

Оцінити рівень *економічного навантаження** групи «батьків» (15–49 р.) непрацездатним населенням можна за допомогою відповідних коефіцієнтів [509, с. 66–69]. Загальний коефіцієнт навантаження дорівнював 1 (від 0,9 до 1,3)²⁸. Тобто кожен з представників покоління батьків утримував трохи більше однієї людини. Проте, хоча населення було позбавлене необхідності утримувати значну кількість людей похилого віку (коефіцієнт 0,2), це викликало зворотний ефект у вигляді навантаження дітьми, яке і складало основну частку навантаження (коефіцієнт 1). Тобто кожна доросла людина утримувала одну дитину. Можна припустити, що цей коефіцієнт міг бути вищим, якби не висока дитяча смертність. При цьому за дітьми нікому було доглянути у той час, коли батьки виконували роботи, оскільки співвідношення людей похилого віку (старше 60 років) і дітей у першій пол. XIX ст. становило від 1/11 до 1/15, а у другій пол. XIX ст. – 1/7. Імовірно, що діти частіше залишалися під наглядом старших дітей або на самоті.

Оцінку вихідних умов демографічного розвитку лютеранських колоністів варто розпочати із **загального вигляду** демографічних пірамід [509, с. 39–44]. Кризові демографічні явища (війни, епідемії чи голод) провокують зменшення кількості населення певного віку, що провокує звуження демографічної піраміди (западни) у місці, що відповідає періоду кризи на хронологічній шкалі [416]. Оскільки емпірично доведено, що кризові демографічні явища мають значний вплив на подальший демографічний розвиток [116; 416], важливо дізнатись, чи мали такі

²⁸ Для XIX ст. в цілому.

явища місце протягом демографічної історії популяції лютеранських колоністів? Побудовані нами піраміди (за 1850-ті роки) [444; 559; 593], переважно, не мали западин (Дод. Ж), проте, розглядаючи статевовікові піраміди окремих колоній, можна помітити звуження піраміди Старошведської колонії (дефіцит населення віком 30–34 роки) за 1856 р. (Дод. Л) [593]. Створивши статевовікові піраміди цієї колонії для більш ранніх років (1801 та 1795 рр.) [41; 560], можна побачити, що такий дефіцит властивий когорті народжених в 1772–1785 рр. При цьому, в статевовіковій піраміді за 1781 р. (до переселення в Україну) така аномалія відсутня [104; 539]. Це вказує на ймовірність демографічної катастрофи між 1782–1785 рр. (див. п. 4.4). Утім, важливо зрозуміти, чи можна класифікувати наявні у статевовікових пірамідах Старошведської колонії западини саме як демографічну катастрофу? Гадаємо, що в цьому разі доречним є порівняння з великою війною.

С. О. Новосельський зауважував, що Перша світова війна призвела до зменшення населення молодого віку у 1,5 рази [384]. Порівнявши частку осіб віком 15-24 рр. у 1801 р. та в 1781 рр. серед населення Старошведського, можемо помітити, що вона зменшилася удвічі (з 18 % до 9 %) [41; 104]. Отже, для населення колонії події між 1782–1785 рр. носили катастрофічні наслідки, які були відчутними навіть 70 років потому, що чітко видно на піраміді за 1856 р. [593]. Таким чином, в цілому лютеранські колоністи Південної України не відчували на собі наслідків демографічних криз, проте на локальному рівні вони могли мати місце, що продемонстровано нами на прикладі Старошведської колонії [539]. Той факт, що колоністи не зазнали значних демографічних втрат, створював сприятливі умови для їх демографічного розвитку, зокрема, – зростання населення. Проте, окрім катаклізмів, які визначали чисельний склад певних когорт, на статевовікову структуру населення здійснювало вплив і співвідношення статей, яке могло бути наслідком міграцій.

Оцінку співвідношення статей здійснюють за допомогою **коефіцієнта співвідношення статей**, який переважно обчислюється як кількість чоловіків на 100 жінок [460, с. 89–91]. Співвідношення статей прийнято розділяти на три групи: первинне (під час утворення плоду), вторинне (при народженні) та третинне (за

дорослого життя) [14]. Оскільки у людей чоловічі плоди гинуть частіше за жіночі, виробився природний компенсаторний механізм, за яким чоловіки народжуються частіше за жінок. А отже нормальним вважається незначне перевищення чоловіків. Як зазначає М. С. Бедний: *«За даними різних джерел, у всі часи домінування народжених хлопчиків над дівчатами було досить стійким і коливалося у межах 105 : 100 з відхиленнями від 104 до 107. Це явище зустрічається у всіх народів і рас у різних частинах світу»* [14]. Вторинне співвідношення статей можна вважати фіксованою нормою, тоді як третинне співвідношення може суттєво змінюватися під тиском соціально-історичних обставин [14].

В середньому протягом XIX ст. у лютеранських колоніях Південної України співвідношення статей дорівнювало 106, тобто було нормальним. Оцінити географічні особливості можна лише на значній кількості даних, у зв'язку з чим доцільно залучити матеріали Центрального статистичного комітету Російської імперії, які стосувалися протестантського населення Південної України в цілому [488–507]. Із них випливає, що на 1870 р. коефіцієнт співвідношення статей у протестантів Південної України був близьким до норми (що було притаманно і окремим губерніям Південної України) і в цілому становив 102²⁹ [488–507]. Проте, наявні факти значних відхилень від цих показників. Такі розбіжності мали місце у повітах. Найменш збалансованим було співвідношення статей протестантського населення Катеринославської губернії. У цій губернії рівні чисельності чоловіків і жінок зареєстровано тільки в Катеринославському (101,69) та Новомосковському (100,46) повітах. В Олександрівському (97,07) та Павлоградському повітах (78,63) більшість населення було жіночої статі, а у Бахмутському (115,38) та Верхньодніпровському (150) – чоловічої [488–507] (Ростовський повіт ми не розглядаємо). Це може опосередковано свідчити про циркуляцію робітничої сили (чоловіків) на підприємства важкої промисловості (наприклад, з Павлоградського до Бахмутського) та залученість до цього процесу населення протестантського віросповідання.

²⁹ Враховуючи те, що мова йде про третинне співвідношення, незначне відхилення можна вважати наслідком вищої чоловічої смертності.

На жаль, дані джерел не дають можливості прослідкувати всі **міграції** серед лютеранських колоністів Південної України, а тим паче, із точністю, яка б дала змогу оцінити рівень міграційного сальдо. Тим не менше, на нашу думку, механічний рух не змінив отримані результати на стільки, щоб вважати їх недостовірними. Найбільш масштабні переміщення відбулися до 1820-х рр. [107; 147; 408], тоді як пов'язані між собою дані були проаналізовані з 1830-х, а внутрішні міграції відбувалися переважно в межах парафії. До того ж, в обчисленнях ми спиралися на дані тих колоній, в яких міграційний фактор не досягав значних масштабів, що впливає із внутрішньої критики джерел.

Не маючи змоги оцінити міграції кількісно, ми вважаємо за потрібне дати їм якісну оцінку, для того, аби продемонструвати їх місце, роль та напрямки у житті лютеранських колоністів Південної України.

Так, джерела свідчать про те, що хоча лютеранські колоністи і проживали окремими анклавами у сільській місцевості, населення не було повністю замкненим. Деякі міграції відбувалися внаслідок шлюбів із представниками інших населених пунктів. Частина колоністів виїздила за кордон. Деякі родини прибували в роки, коли офіційна колонізація вже була завершеною, або переселялися в інші колонії відповідно до інструкцій колоністської влади. Окремих колоністів відправляли у заслання. Хтось знаходився у *«безвісній відлучці»*, інші ставали міщанами тощо.

Особливо рухливою групою населення були безземельні, які постійно шукали можливість прогнати себе та родину. Вони наймалися працівниками в інші господарства, орендували земельні наділи. Їм часто доводилося виїздити в інші населені пункти. В окремі роки вони могли повертатися до рідної колонії і знову її полишати. Технічно складно прослідкувати та врахувати всі ці випадки, проте можна продемонструвати кілька прикладів таких міграцій із колонії Грунау [192–242] (Дод. А).

Так, Іоганн Готтліб Клаассен та Регіна Кароліна Кайзер у 1868 р. мешкали в Грунау. У 1869 р. переїхали до Кальчіновки, від 1871 по 1874 рр. мешкали в селищі Оттоманському на Донській землі. На початку 1880-х рр. вони повернулися під

Маріуполь та тимчасово (1880–1882 рр.) осіли на хуторі Чермалик. У 1884 р. вони вже жили на хуторі Гартнера [192–242] (Дод. А, Рис. А. 1).

Родина Петера Брандта та Марії Дорк у 1858–1861 рр. жила в Грунау. В 1863 р. вона тимчасово переїхала на хутір Клатса. Протягом 1866–1868 рр. знову мешкала в Грунау. В 1870 р. знаходилась вже на Донських землях, а в 1872 р. – у Грюншендорфі біля Чермалика [192–242] (Дод. А, Рис. А. 3).

Якоб Ланг та Ганна Клейн на початку 1850-х рр. (1852–1853 рр.) мешкали у Грунау. У 1854 р. переїхали на хутір Бауера біля Кіршальду, де жили до свого наступного (1862 р.) переїзду до Рейхенбергу [192–242] (Дод. А, Рис. А. 4).

Якоб Фердінанд Габріель та Ганна Катаріна Лодде належали до колонії Грунау, проте у 1863 р. мешкали у колонії Віккерау. Найдовший час (1865–1879 рр.) родина провела на Ключниковому хуторі біля Кіршвальду. У 1880 р. вони проживали вже на хуторі Чердаклера [192–242] (Дод. А, Рис. А. 5).

У тривалих мандрах перебували і родина Карла Готтліба Лінке та Ганни Катерини Рогальські. Першу дитину (1857 р.) вони народили ще у Грунау. У 1859 р. переїхали на хутір Бокера біля Елізабетдорфу. В 1861 р. жили в єврейській колонії Приютній. Потім повернулися до Грунау, де мешкали протягом 1863–1868 рр. Після чого їх місцезнаходження невідоме до 1871 р., коли вони вирушили до станиці Миколаївської на Донській землі, де жили принаймні до 1874 р. (останні відомі нам записи) [192–242] (Дод. А, Рис. А. 2).

Такі дані вдалось з'ясувати завдяки особливостям укладання метричних книг у парафії Грунау, де пастор вважав за потрібне вказувати й фактичне місце проживання родини на момент народження чергової дитини [192–242]. За допомогою електронних таблиць MS Access (шляхом перехресних запитів) було відтворено «історії сімей» чи т. зв. «метричний список» [8; 9] – зведені дані демографічних подій по родинам з врахуванням часу та місця народження дітей³⁰ (Дод. А). Саме на їх основі було виявлені маршрути переміщення сімей.

Утім, простежити повні маршрути родин вдається не завжди. Для цього необхідні такі умови: обоє батьків протягом досліджуваного часу мають залишатися

³⁰ За винятком даних про смерті.

живими і в них мають періодично народжуватися діти. Життєвий цикл родини має повністю потрапляти в часові межі періоду. Саме тому такі дані неможна використовувати для поправки на міграцію через їх спорадичність та ілюстративний характер. Одиначні дані про те, **який населений пункт обирали** безземельні з Грунау в певні роки, можуть слугувати основою для узагальнення знань про перебіг трудових міграцій лютеранських колоністів.

Чимало поселенців шукали тимчасового притулку на хуторах. Перші з них почали переїздити із Грунау ще у 1840-х рр., хоча кількість таких людей була дуже незначною (лише 5 випадків) [202–211].

Справжній «прорив» тимчасових переміщень спостерігався у 1850-х – 1860-х рр. У 1850-х рр. фіксуємо вже 15 випадків переміщень, а в 1860-х – 67 (!). В цей час (1840–1860-ті рр.) люди переїздили переважно на хутори неподалік від їх селища. З самого початку безземельні з Грунау обирали для тимчасового проживання хутір Бауера біля Кіршвальду (суч. с. Вишневате, Розівський р-н Запорізької обл., Україна). У 1850–1860-х рр. цей хутір став основним для нетривалого проживання колоністів із Грунау (59 % випадків). Поруч із колонією розташовані й інші населені пункти, проте їх колоністи обирали не так часто, як хутір Бауера (6–7 % випадків). Лютеранські колоністи вибиралися в пошуках роботи як до хуторів, заснованих німецькими колоністами, так і до єврейської колонії Приютна [212–231].

У 1870–1880-х рр. колоністи виїздили з Грунау так само часто, як і в 1860-х рр., проте розширилася географія мандрів³¹ [232–242]. У 1860-х рр. колоністів із Грунау можна було виявити вже у 32-х населених пунктах на значній відстані від рідної оселі. В цей час сформувалася потужна хвиля міграції на «Донські землі»³². Часто конкретне місце перебування осіб локалізувати не вдається, оскільки, зазвичай, пастор не вписував точних даних³³. За поодинокими згадками як одне з популярних місць для відходів із Грунау можна назвати поселення Фрейденталь на «Донських землях» (суч. с. Лукове, Тельманівський р-н, Донецька обл.) [212–231].

³¹ Внаслідок колоністської реформи 1871 р., яка дозволила безпаспортні переміщення.

³² Як показала О. В. Безносова, цей рух із парафії Грунау було частково викликано релігійними мотивами [16, с. 318–319].

³³ Часто фігурували формулювання: «у Донській землі», «на Дону» тощо.

Такий напрямок селянських міграцій в цей же час був притаманним і православним селянам, які масово емігрували з Катеринославської губернії на Кубань після селянської реформи 1860-х рр. [16, с. 149], так що лютеранські колоністи просто влились до загального потоку. На сході колоністи могли у різний спосіб заволодіти землею. У 1872 р. грунауський поселенець Іоганн Генріх Клаассен переїхав на постійне місце проживання до хутору Кніттеля на Донській землі, де одружився на родичці власника – Катарині Кніттель [231]. Одна із найбільших грунауських родин – Шенкнехти – в цей час заснували на Донській землі власний хутір [232–242]. Розширення географії відходів із Грунау за рахунок Донських земель певною мірою зменшило переселення колоністів на хутори довкола Маріуполя у 1880-х рр. [232–242]. Тривала традиція заробітків деінде через брак землі пояснює той факт, що в 1885 р. грунауська колоністка Йозефіна Цейгер працювала на Юзівській фабриці [242].

Хоча географія трудової міграції і розширилася, переважна більшість заробітчан із Грунау протягом 1840–1880-х рр. працювала на хуторі Бауера, хуторі Ключників біля Кіршвальду та Голобуцькому хуторі [192–242]. В цілому, протягом 1840–1880-х рр. грунауські колоністи обирали хутір Бауера у 14 % виходів³⁴, якщо вони здійснювались в околицях Маріуполя. Хутір Ключників обирали в 9 % виходів, а Голобуцький хутір – у 6 %. Інші населені пункти обирали, в кращому разі – у 3–4 %, а переважно, близько – 1 % випадків (тому на діаграмі вони об'єднані) [192–242] (Дод. А). В свою чергу, і мешканці інших колоній могли оселятися в Грунау через оренду чи купівлю землі, або уклавши шлюб. Можна назвати цілу групу таких колоністів: Вейнау Крістіан Ваккер із Вейнау, Вільгельм Горінг з Альт-Монталь, Іоганн Фейдлер із Людвігсталю, Ніколаус Бом та Віктор Віттовський із Молочної, Іоганн Георг Таблер із Ней-Монталь, Іоганн Даніель Лоок із Йозефсталю, Іоганн Готтліб Реццер з Неухоффнунг. Оселялися в Грунау й деякі міщани³⁵, наприклад:

³⁴ Під «виходами» у даному разі ми розуміємо документально зафіксований випадок наявності колоніста в населеному пункті (ймовірно – на заробітках), до якого він не приписаний. Приміром, якщо члени родини вважалися мешканцями Грунау, натомість зафіксовані у Кіршвальді, ми вважаємо це «виходом». Якщо потім вони мешкали у Приютній, а згодом знову повернулися до Кіршвальду, ми вважаємо обрання Кіршвальду в різний час двома різними випадками (виходами).

³⁵ У метричній книзі всі міщани названі «бюргерами».

Генріх Готтліб Мейш із Ногайська, палітурник Юліус Альберт Шиллінг з Катеринослава та ін. [192–242].

Висновки. Вихідні умови демографічного росту чисельності лютеранських колоністів Південної України були сприятливими. Графічний аналіз статевовікових пірамід свідчить, що населення в цілому не переживало значних демографічних катаклізмів. Співвідношення статей було нормальним (дорівнювало співвідношенню при народженні). Таким чином, фактори, які б «вимивали» населення певної статі, були відсутні. Це полегшувало укладання шлюбів і також сприяло зростанню населення. Тим не менше, на локальному рівні вихідні умови демографічного росту не завжди були сприятливими. Структура населення окремих колоній (наприклад, – Старошведська) зберегла сліди пережитих демографічних катастроф. В окремих повітах південноукраїнських губерній у другій половині ХІХ ст. мала статева диспропорція, ймовірно, викликана трудовою міграцією. Зокрема, переважання жінок у Павлоградському і Олександрівському повітах Катеринославської губ. поряд із домінуванням чоловіків у Бахмутському може свідчити про залученість протестантського населення Південної України в роботу важкої промисловості.

Соціальний стан та трудова діяльність спонукали до маятникових міграцій. При цьому основним напрямком міграцій після 1870-х рр. став східний. Колоністи переважно виїздили на «Донські землі».

Склад населення лютеранських колоністів свідчить, що з останньої чверті ХІХ ст. мала місце повільна зміна режиму відтворення населення (початок демографічного переходу).

3.2. Характеристика шлюбності та шлюбної структури

Шлюбність є одним із демографічних показників природного руху населення, який опосередковано впливає на народжуваність, відтворення населення та ін. [26, с. 144–149; 485, с. 260–263]

Правила обчислення загальних та спеціальних коефіцієнтів шлюбності потребують залучення даних джерел різного типу, які наявні не для всіх колоній [26, с. 130–133; 485, с. 263–267]. Тому в даному підрозділі виконується подвійне завдання: оцінювання інформаційного потенціалу джерел для певних колоній та обчислення на їх основі наявних показників шлюбності.

*Загальні коефіцієнти шлюбності** вдалось обчислити лише для парафії Грунау та колонії Старошведської (за 1833–1885 рр.). Для визначення коефіцієнтів шлюбності необхідно знати число шлюбів та кількість населення [26, с. 130–133; 509, с. 263–267]. Проте, у більшості метричних книг не зазначене місце проживання подружжя. Тобто наявна інформація щодо кількості шлюбів у парафії, але бракує даних чисельності її мешканців. Для окремих населених пунктів кількість населення обчислена на основі даних природного приросту, проте невідома кількість одружених. Отже через брак даних неможна обчислити коефіцієнти шлюбності ані для окремих колоній, ані для парафії в цілому. Виняток становлять дані для Старошведської колонії та парафії Грунау. По Старошведській колонії кількість шлюбів вдалося визначити шляхом ідентифікації її мешканців завдяки унікальним прізвищам (після 1861 р.), притаманним лише цьому населеному пункту (прізвища із суфіксом «ас» та «іс» – Утас, Аннас, Гінас, Тініс тощо) [533; 168–191]. За розпорядженням губернської влади, мешканці Старошведської колонії мали взяти собі прізвища, оскільки давня скандинавська традиція іменування по імені та по-батькові викликала труднощі в адміністрації [586, с. 37–46]. До 1858–1861 рр. мешканці колонії послуговувались ім'ям та по-батькові з характерним суфіксом «сон» [586, с. 37–46; 243–268], що також є добрим ідентифікатором. Завдяки записам пастора Хольфреттера у парафіяльній хроніці, відома загальна чисельність парафії Грунау [613]. На основі відомостей Статистичного комітету Російської

імперії були обчислені коефіцієнти шлюбності для протестантів Європейської частини Російської імперії та Катеринославської губернії за 1867–1885 рр. [488–507].

Відповідно до отриманих нами даних шлюбність в лютеранських колоніях Південної України протягом ХІХ ст. знижувалась. Загальні коефіцієнти шлюбності по Старошведській колонії та парафії Грунау наведено в Табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Коефіцієнти шлюбності в колоніях Грунау та Старошведське, ХІХ ст.

	Період		
	1830–1840	1850–1860	1870–1880
Коефіцієнт шлюбності	10-16 ‰	10-11 ‰	6,4-6,7 ‰

Таким чином, протягом 1833–1885 рр. рівень шлюбності зменшився майже вдвічі [168–268].

Порівняльний аналіз показників шлюбності для колоній, губернії та імперії в цілому (за період 1867–1885 рр.) дозволяє дійти висновку, що на кінець ХІХ ст. у Старошведській колонії, парафії Грунау і для протестантського населення Російської імперії в цілому показники шлюбності були приблизно однаковими (6,4 ‰ – 6,8 ‰) [168–268]. Водночас для протестантів Катеринославської губернії рівень шлюбності був вищим – 10,2 ‰³⁶ [488–507].

Загальна тенденція зниження шлюбності порушувалася протягом окремих років. Групування даних шлюбності за п'ятирічними інтервалами показало, що у 1840-х рр., як в парафії Грунау, так і в Старошведській колонії, відносно* число одружень було малим, тоді як у 1850-х – великим. З 1860-х рр. шлюбність неухильно знижувалася. Однак у 1870-х рр. цей процес був неоднорідним. Якщо в парафії Грунау в цей час фіксувалися найнижчі показники шлюбності, то у Старошведському – короткочасний сплеск. У 1880-х рр. в парафії Грунау виявлено

³⁶ Можна припустити, що в губернії існувала група протестантів (наприклад, меноніти), у яких були вищі коефіцієнти шлюбності.

протилежну тенденцію – зростання шлюбності, а у Старошведському – її зниження [168–268].

На наш погляд, виявлені відмінності не набули радикального характеру і в цілому коливання шлюбності в Старошведській колонії та парафії Грунау мали більше спільного, аніж відмінного.

Іншою важливою характеристикою шлюбності населення є аналіз його *шлюбної структури** за шлюбним станом. Автори підручника зі статистики населення С. Г. Стеценко та В. Г. Швець зазначають, що метою аналізу шлюбної структури є з'ясування *шлюбної ситуації**, а отже – перспектив утворення нових сімей та проблеми самотності [509, с. 265]. Їх розкриття може продемонструвати, в яких демографічних умовах робили вибір шлюбного партнера та ухвалювали рішення про новий шлюб. Ці умови обмежували вибір шлюбного партнера в різних вікових групах. Дослідити ці питання можна методом поперечного аналізу даних джерел, що відображають статевовікову структуру одружених за певний час. Кількість населення має бути достатньо великою, щоб в результаті були представлені всі категорії одруженого та неодруженого населення шлюбного віку. З цією метою були інтегровані дані ревізій колонії Грунау за 1850 р. [546] та Фрейденталью за 1858 р. [559]. В результаті були отримані узагальнені дані шлюбної структури (Див. Табл. 3.4.).

Таблиця 3.4.

Шлюбна структура в колоніях Грунау та Фрейденталь, 1850–1858 рр., %

стать	Вік										
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69
чоловіки	5	46,7	98,2	96,2	92	92,7	95,6	100	94,7	100	77,8
жінки	10,5	66	88,7	94,5	93	94	94	93,8	81,3	80	70

Аналіз шлюбної структури засвідчує загальну (100 %) шлюбність. Починаючи з 35-ти років 98 % чоловіків та 95 % жінок мали досвід подружнього життя. Частина дівчат (15–19 років) починала подружнє життя раніше за своїх ровесників чоловічої статі. Проте, у віці 20–29 років більшість чоловіків вже перебувала у шлюбі, тоді як серед жінок такі показники досягалися лише у віці 30–34 роки, а отже, частина

жінок (близько 6 %) не могла знайти собі партнера і змушена була відкладати шлюб до віку 30–34 роки, коли частина чоловіків ставала вдівцями. Загалом, частка жінок, які не мали пари була, на 2–4 % більшою, аніж серед чоловіків. Питома вага чоловіків-вдівців змінювалась хвилеподібно (40–44 роки; 55–59 років; 65–69 років), тоді як жінки-вдовиці, починаючи з 30–34 років, були присутніми на шлюбному ринку перманентно. Ймовірно, через вищу смертність чоловіки мали більше шансів одружитися, аніж жінки – вийти заміж, про що свідчить 100 % шлюбність чоловіків у віці 50–54 та 60–64 роки. На завершальному етапі шлюбного періоду (65–69 років) частка вдівців (22,2 %) і частка вдів (30 %) була значною, що свідчить про відсутність мотивації літніх людей в укладанні нових шлюбів [444; 559].

Можна дійти висновку, що жінки 15–25 років мали сприятливіші умови для одруження порівняно з чоловіками того ж віку. Можливість вибору шлюбного партнера у жінок в цьому віці була найвищою. Особливо скрутною можливістю вибору партнера ставала після 49-ти років, коли на шлюбному ринку спостерігався значний дефіцит чоловіків. Вдови мусили обирати шлюбного партнера з «вільних» чоловіків у рідній чи сусідній колонії, або залишатися самотніми. Вдівці легко знаходили собі дружин внаслідок більш широкою частки «вільних» жінок.

Інформація про шлюбну структуру є лише відображенням шлюбу як здійсненого факту. Вона демонструє попит на шлюбних партнерів у певних вікових групах, проте, встановити вік укладання шлюбів, послуговуючись нею, складно, оскільки шлюбна структура зображує його з відставанням [509, с. 263–265]. З більшою точністю вікову динаміку шлюбності можна вивчати на основі вікових коефіцієнтів шлюбності [155, с. 72].

Дослідження такої динаміки здійснювалося на основі ревізії колонії Фрейденталь (1858 р.) [559]. Такий вибір спричинений особливостями методики підрахунків. Час і вік укладання шлюбу обчислений відніманням віку старшої дитини (+1 рік) від віку батьків та дати ревізії. Як вихідну взято інформацію про шлюби, укладені протягом двох наближених до ревізій років (більш ранні шлюби могли припинитися через овдовіння), не враховано й осіб, які змінили місце проживання. Внаслідок цього кількість шлюбів, які можна аналізувати у малих

населених пунктах, не надто велика. Задовільний матеріал за кількістю населення отримано по колонії Фрейденталь (1372 особи) [559]. Обчислені показники по колонії Фрейденталь, на наш погляд, якнайкраще відображають вікову динаміку шлюбності лютеранського населення колоній.

Дані вікової динаміки шлюбності дозволили виявити, що шлюби найбільш інтенсивно укладали у віці 20–24 роки (185 ‰)³⁷. Високі показники шлюбності властиві також віковій категорії 15–19 років (64 ‰). Після 20-ти років інтенсивність укладання шлюбів поступово знижувалася до 40–44 років (26,5 ‰). Для віку 45–49 років виявлено новий сплеск шлюбної активності (38 ‰), після чого знову спад до мінімуму у віці 60–64 роки (у віці 65 років реєстрували лише поодинокі шлюби). Шлюбна активність жінок була вищою за чоловічу у вікових групах 15–24, 35–39 та 50–54 роки [559].

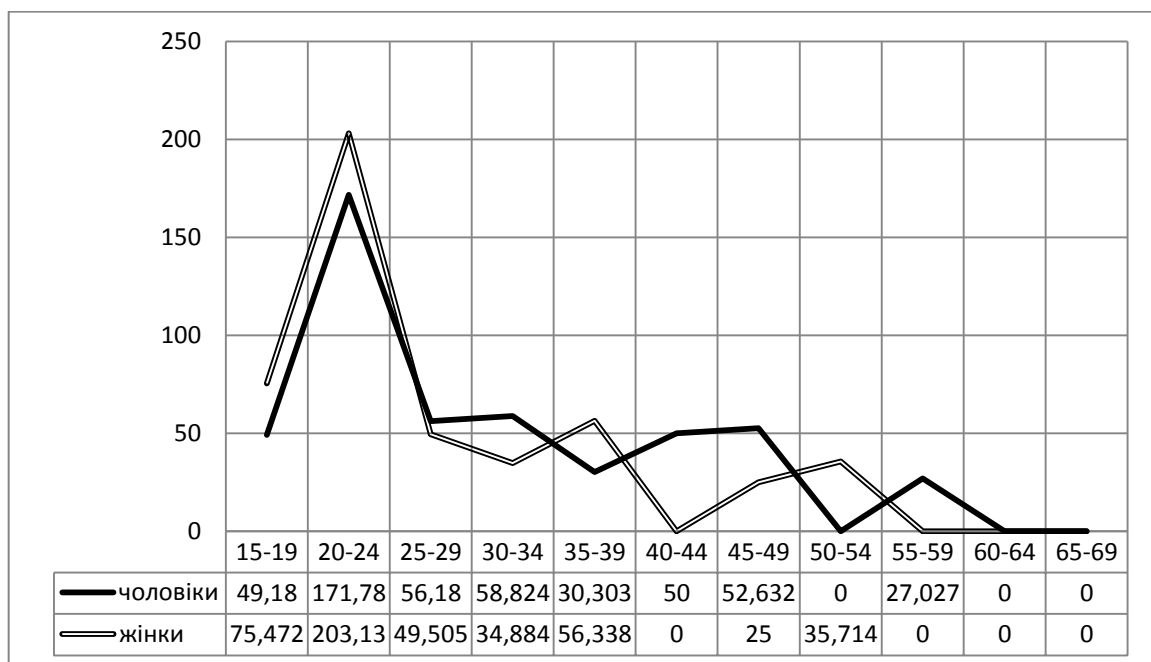

Рисунок 3.1. Вікові коефіцієнти шлюбності. Колонія Фрейденталь, 1857–1858 рр., ‰.

³⁷ Що пояснює неабияку частку одружених у віці 25–29 років.

Хвилеподібна структура шлюбності вказує на етапи вдівства за віком, і дає змогу визначити середню тривалість шлюбів. Перший шлюб орієнтовно тривав 25–30 років, другий – 10–15 років, третій – 5–10 років [444; 559].

Інформація про вибір шлюбного партнера дає ключ до розуміння того, яким критеріям мали відповідати майбутні чоловік або дружина. Зокрема можна чітко говорити про два показники – вік та місце проживання. Ці дані отримані з унікальних записів про шлюби у парафіях Грунау [192–195], Йозефсталь [273], Фрейденталь [301; 302] та Старошведське [157; 158]. Переважно у записах про шлюб у метричних книгах не фіксували вік та місце проживання наречених. Такі дані як обов'язкові почали записувати з 1912 р. [157; 158; 301; 302]. За попередній період (1833–1836 рр. та 1864 р.) нам вдалось залучити документи колоній Грунау [192–195] та Йозефсталь [273] відповідно. Використати їх інформацію вдалось через те, що в даних метричних книгах зроблені записи про вік, місця народження та проживання, хоча в формулярах цих документів такі графи не передбачені³⁸.

Опрацьовані нами метричні книги за початок ХХ ст. – це т. зв. «парафіяльні екземпляри», які сьогодні зберігають у фондах обласних архівів України. Через відмінності у стані збереженості не всі документи можна повністю проаналізувати. Зокрема, вкрай утруднена робота з метричними записами з 1912 до 1916 рр. Для аналізу віку та місця проживання шлюбного партнера в даній дисертації використано документи за 1912 та 1913 рр. (парафія Фрейденталь та Старошведська) [157; 158; 301; 302].

Для зручної і точної обробки даних на основі цих записів нами спроектована база даних в СКБД MS Access (329 записів про шлюб).

Переважно мешканці розглянутих парафій брали шлюб з партнерами з інших населених пунктів (близько 60 % випадків) в межах парафії. Як у 1833–1836 рр., так і в 1912–1913 рр. ця пропорція притаманна колоністам обох статей. Шлюби поза

³⁸ У перші роки від запровадження Генеральної євангелічної консисторії (1832 р.) пастори в парафіях ще не знали порядку оформлення метричних книг. Документи цього періоду (1833–1834 рр.) мають найбільше відмінностей, бо уклалися в довільній формі. В одних книгах кількість одружених могла вказуватися одним числом, тоді як в інших дані були дуже деталізовані. Скрупульозність пастора Хольфреттера забезпечила інформаційну насиченість метричних записів парафії Грунау. У 1833–1834 рр. він вказував дані про вік, дошлюбний стан (холостяцтво, вдівство), місце народження та проживання нареченого та нареченої, їх батьків, свідків на весіллі та ін. Аналогічні записи зроблені у 1864 р. в колонії Йозефсталь після зміни пастора.

межами парафії були рідкісними і не перевищували 4 % [192–195; 273; 157; 158; 301; 302]. У метричних книгах зустрічаються записи про те, що наречений / наречена є «пруськими», «вюртемберзькими», «ліфляндськими» чи навіть «американськими» підданими, міщанами Риги, Санкт-Петербургу, або польських міст (особливо – в парафії Йозефсталь). Проте, фактичним місцем проживання цих людей були колонії в Південній Україні. Багато хто з колоністів не поспішав позбутися статусу іноземних підданих. Наприклад, більшість «пруських підданих», які взяли шлюби в парафії Йозефсталь, були колоністами з Хортиці [273].

Існували вікові відмінності частоти вибору шлюбного партнера з інших населених пунктів, які представлені у Табл. 3.5.

Таблиця 3.5.

Частка шлюбів із мешканцями інших колоній, %

Період	Стать	Вік				
		16-20	21-30	31-40	41-50	51 i >
XIX ст.	чоловіки	64	56	73	67	33
	жінки	52	71	67	67	60
Початок XX ст.	чоловіки	42	51	63	80	75
	жінки	49	51	62	60	73

В XIX ст. люди намагалися знайти собі пару в іншій колонії переважно у віці 31–40 років, а на початку XX ст. – після сорока і старше. Протягом XIX ст. чоловіки частіше шукали дружину в інших колоніях з 30 до 50 років, після чого шлюби, переважно, уклалися у власній колонії. Жінки найчастіше виходили заміж за чоловіків з інших колоній з 21 року. Хоча після 50 років відсоток таких шлюбів знижувався, проте не настільки суттєво як у чоловіків (7 % проти 34 % зменшення) [192–195; 273]. На початку XX ст. ситуація була дещо відмінною. Частка шлюбів із мешканцями інших колоній у чоловіків та жінок зростала поступово і не надто різнилася до 40 років. Чоловіки здебільшого шукали дружин в інших колоніях у віці 41-50 років, тоді як жінки – після 50 років [157; 158; 301; 302].

Імовірно, у різному віці до вибору партнера з інших населених пунктів спонукали різні обставини. Протягом XIX ст. у 21–30 років жінки могли обрати

більш вигідну партію з іншого села, а після 50-ти не знаходили чоловіків в рідній колонії через їх нестачу [157; 158; 273]. На поч. ХХ ст. нестача чоловіків після 50-ти років зменшилася, і вибір знову був спрямований на пошук кращої шлюбної пропозиції³⁹ [157; 158; 301; 302].

Як у 30-х рр. ХІХ ст., так і на початку ХХ ст. старшим у шлюбі зазвичай був чоловік (83–84 %). Переважали шлюби з невеликою (1–5 років) та середньою (6–10 років) різницею у віці [192–195; 273; 157; 158; 301; 302]. На початку ХХ ст. помітно зросла частка шлюбів із невеликою різницею – з 57 % до 67 % та шлюбів із середньою різницею у віці – з 17 % до 21 % [157; 158; 301; 302]. Шлюби ровесників у ХІХ ст. становили 10 % [192–195; 273], а на поч. ХХ ст. – 6 % [157; 158; 301; 302]. Частка ж шлюбів із різницею у віці понад 10 років зменшилася з 16 % до 6 % [192–195; 273; 157; 158; 301; 302].

У шлюбах з великою різницею у віці (більше 10-ти років) старшим частіше був чоловік. Серед таких шлюбів у ХІХ ст. чоловіки були старшими у 62 % випадків, а на поч. ХХ ст. – у 100 % [192–195; 273; 157; 158; 301; 302].

Загалом, *віковий лаг** між шлюбними партнерами з ХІХ до поч. ХХ ст. суттєво зменшився. У ХІХ ст. чоловік був максимально старшим за свою дружину на 33 роки, тоді як жінка за чоловіка – на 17 років [192–195; 273]. Інакше було на початку ХХ ст. В цей час чоловіки були старші за своїх дружин щонайбільше на 18 років, а дружини за чоловіків – на 8 років [157; 158; 301; 302]. Як в 1833–1836; 1864 рр., так і в 1912–1913 рр. наймолодшому нареченому було 18 років, а наймолодшій нареченій – 16. Максимальний вік одруження змінився, у чоловіків – з 65 до 69-ти, у жінок – з 64 до 59-ти [192–195; 273; 157; 158; 301; 302].

У ХІХ – на поч. ХХ ст. овдовілих як шлюбних партнерів обирали у 15–22 % випадків. Жінки виходили заміж за вдівців трохи частіше, аніж чоловіки одружувались з вдовами (20–22 % проти 15–16 %). При цьому вдові чоловіки мали менше шансів одружитися із раніше незаміжньою жінкою порівняно з вдовими

³⁹ Залишалась певна частка жінок і чоловіків у межах одного населеного пункту, які з певних обставин не бажали укладати шлюб між собою, віддаючи перевагу жінкам та чоловікам з інших селищ.

жінками, які одружувалися із холостяками у 79 % випадків [192–195; 273; 157; 158; 301; 302].

На початку ХХ ст. порівняно з ХІХ ст. вдвічі зменшилась частка шлюбів овдовілих із розривом у віці понад 10 років (переважно, за рахунок жінок). Натомість зросла частка шлюбів із невеликим віковим лагом (до 5 років) і середнім (6-10 років) розривом у віці. При цьому мала певна статева диференціація. Порівняно з ХІХ ст., на поч. ХХ ст. вдови почали укладати більше шлюбів із невеликим віковим лагом, тоді як вдівці – з середнім [192–195; 273; 157; 158; 301; 302]. Можна припустити, що це було реакцією на зниження частки шлюбів із великим розривом у віці.

У ХІХ ст. серед жінок такі шлюби переважно укладали у віковій групі 31–40 років, в якій частка укладених шлюбів з розривом у віці понад 10 років була найбільшою (32 %). Як показано вище, після 35-ти років у жінок наставав вік першого вдівства [192–195; 273]. Проте, не слід гадати, що вдови укладали шлюби лише зі старшими від себе чоловіками. Молоді вдови мали можливість виходити заміж і за значно молодших хлопців. Саме в цій віковій групі жінок зареєстровано найбільше (44 %) шлюбів, старшою в яких була саме жінка (вдова). Парубки (близько 20 років) охоче одружувалися зі старшими жінками (36 % випадків одружень) [192–195; 273]. Це, зокрема, двадцятирічний Андреас Кубон з поселення Мірау (суч. с. Мирське, Більмацького р-ну Запорізької обл.), який у 1834 р. побрався зі старшою від нього на 11 років вдовою з Віккерау (суч. с. Кузнецівка, Розівського р-ну Запорізької обл.) – Елізабеттою Гілдіш [193], двадцятидворічний Корнеліус Реддіг із Кіршвальду (суч. с. Вишневате, Розівського р-ну Запорізької обл.), котрий у 1835 р. уклав шлюб зі старшою на 8 років вдовою із Шонбаума (суч. с. Листвянка Розівського р-ну Запорізької обл.) Анною Регіною Поль [194] та ін. Саме серед хлопців до 20-ти років зафіксовано найбільшу вікову різницю на користь дружини: нареченому, Міхаелю Карстену із Кампенау (входить до складу суч. с. Мар'янівка Більмацького р-ну Запорізької обл.) – 17 років, нареченій, Флорентині Блюм (молодій вдові із цього ж поселення) – 35 [195].

Таблиця 3.6

Частка повторних шлюбів із віковим лагом серед овдовілих.**XIX – поч. XX ст.**

Віковий лаг	XIX ст., %			Початок XX ст., %		
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом
0	3	8	4	3	17	6
1-5	32	25	30	38	50	40
6-10	12	42	20	31	33	31
10 і >	53	25	46	28	0	23

На початку XX ст. практика шлюбів вдів із юнаками (близько 20-ти років) повністю зникла. Хоча в цілому частка шлюбів, в яких старшою була жінка, залишалась високою (42 %), дружина, яка виходила заміж за молодого (близько 20 років) хлопця, тепер могла бути старшою за нього щонайбільше на 1 рік, а не 18, як у XIX ст. [157; 158; 301; 302].

Схожа ситуація прослідковувалася і серед вдівців. У XIX ст. вдівці одружувались із молодими дівчатами (близько 20-ти років) навіть частіше ніж молоді вдовиці з парубками цього ж віку (13 % проти 8%) [192–195; 273]. На початку ж XX ст. їх частка скоротилася з 13 % до 2 % [157; 158; 301; 302]. Утім, слід відзначити, що для молодих дівчат лише скоротився віковий лаг із партнером. Розрив у віці в 33 роки, як між раніше незаміжньою 21-річною Регіною Фуш із Шонбауму (суч. с. Листвянка Розівського р-ну Запорізької обл.) та її вдовим 54-річним нареченим із Розенгарту (суч. с. Новослобідка, Запорізького р-ну Запорізької обл.) Готтлібом Бітнером (1833 р.) чи 24 роки, як між незаміжньою Елізабеттою Петерс (20 років) із Тігенхоффу (суч. с. Азов, Розівського р-ну Запорізької обл.) та вдівцем Якобом Еллером (44 роки) з цього ж поселення, на початку XX ст. більше не траплявся. Проте, як у XIX, так і на поч. XX ст. 16–17 % дівчат віком до 20-ти років стабільно виходили заміж за старших від себе на 6–10 років чоловіків [192–195; 273; 157; 158; 301; 302].

Можна припустити, що шлюби значно старших вдівців та вдів із молодими (до 20-ти років) дівчатами і хлопцями припинили вважати нормою. Ймовірно також,

що овдовілим стало легше знайти собі пару в наближених до себе вікових групах (як показано у п. 3.1 з кінця XIX ст. у структурі населення частка людей працездатного віку почала зростати).

Утім, зникнення шлюбів із різницею у віці понад 10 років у віковій групі до 20-ти років було лише одним із аспектів зниження загальної частки шлюбів із великим віковим лагом. Слід відмітити скорочення таких шлюбів в усіх молодих (до 40-ка років) вікових групах взагалі [192–195; 273; 157; 158; 301; 302]. Проте, тут також мала місце статева диференціація. Якщо чоловіки після 40-ка років на поч. XX ст. дедалі рідше одружувалися зі значно молодшими партнерками (скорочення з 55 % до 20 %), то жінки навпаки – частіше (зростання з 26 % до 60 %) ⁴⁰ [157; 158; 301; 302]. Ще однією особливістю на поч. XX ст. стало те, що чоловіки віком понад 50 років почали укладати шлюби зі старшими від себе нареченими, чого раніше не прослідковувалося (у XIX ст. – 0, на поч. XX ст. – 9 %) [157; 158; 301; 302]. Загалом же, як чоловіки, так і жінки у віці 40-ка і старше років практично не мали шансів укласти шлюб з раніше неодруженою особою. Практично 100 % шлюбів у цьому віці укладали з вдівцями та вдовами [157; 158; 301; 302].

В цілому, як у XIX, так і на поч. XX ст. жінки частіше за чоловіків укладали шлюби з великою (понад 10 років) віковою різницею та з вдівцями. Чоловіки укладали такі шлюби тільки в певних вікових групах – 41–50 років та 16–20 років (останні – тільки протягом XIX ст.).

Висновки: Протягом XIX ст. в лютеранських колоніях Південної України шлюбність зменшувалась, що збігалось із трендом в Російській імперії. Проте, виявлені й місцеві особливості – падіння шлюбності в Катеринославській губернії в 1878 р., тоді як в решті губерній Півдня України в цей час показник зростав.

Станом на середину XIX ст. пік шлюбності припадав на вік 20–24 та 45–49 років. Після 40-ка років майже всі шлюби укладали із овдовілими. Виявлено кілька мод удівства (35–39; 49–54; 59–64 роки).

З XIX ст. (1833–1836; 1864 рр.) до поч. XX ст. (1912–1913 рр.) в лютеранських колоніях Південної України змінилися вікові уподобання у виборі шлюбного

⁴⁰ Але вже не з такими молодими парубками, як у XIX ст.

партнера, особливо, у старших (після 40-ка років) та молодших (до 20-ти років) вікових групах. Якщо у ХІХ ст. овдовілі, зазвичай, укладали шлюби з молоддю до 20-ти років, то на поч. ХХ ст. така практика зникла. У 60 % випадків шлюбного партнера знаходили в іншому населеному пункті своєї парафії, але існували незначні відмінності в різних статевовікових групах. Поза межами парафії шлюби укладали в поодиноких випадках (до 4 %).

3.3. Приналежність до східно та західноєвропейського типів шлюбності

Важливим соціально-демографічним аспектом лютеранських поселенців, який доцільно з'ясувати, є те, чи був притаманним їм західноєвропейський, чи східноєвропейський тип родини. На думку Д. Ю. Мешкова, *«необхідно, зокрема, з'ясувати, на скільки стійким виявився привнесений із місць колишнього проживання тип шлюбності у середовищі німецьких колоністів»* [373, с. 248]. Ця необхідність зумовлена тим, що колоністи репрезентували західноєвропейську культуру і не належали до тубільного населення Південної України. В рамках дослідження ми не претендуємо на вирішення цього питання, оскільки воно потребує значно ширшої доказової бази, а лише спробуємо з'ясувати, який тип шлюбності був притаманний лютеранським колоністам Південної України.

Дж. Хайнал вирізнив типи шлюбності на основі двох показників – середнього віку вступу до шлюбу та частки тих, хто ніколи не укладав шлюб [525, с. 16–20].

Середній вік вступу до шлюбу можна обчислити кількома способами. В історичній демографії одним із найпоширеніших є спосіб обчислення середнього віку вступу до шлюбу на основі частки неодружених в різних вікових групах [460, с. 144–145]. Цей метод зручний для документів, які відображають поперечний зріз населення на конкретний момент часу. Для матеріалів поточної шлюбності (такі, як документи РАГС та метричні книги) адекватним є обчислення середнього віку вступу до шлюбу як середньої зваженої величини [509, с. 270–271]. Ми

використовували обидва способи, відштовхуючись від характеру документу. Результати обчислення наводяться у Табл. 3.7.

Таблиця 3.7.

**Середній вік укладання шлюбу в окремих лютеранських колоніях
Південної України. XVIII – поч. XX ст.**

місце	Середній вік вступу до шлюбу, чоловіки	Середній вік вступу до шлюбу, жінки	рік
Колонія Старошведська	28,62	17,97	1772-1781
Колонія Старошведська	24,38	24,66	1786-1795
Колонія Старошведська	28,64	21,66	1792-1801
Колонія Старошведська	26,58	23,28	1802-1811
Колонія Фрейденталь	25,5	20,9	1816
Колонія Старошведська	22,1	22,11	1812-1821
Колонія Старошведська	28,94	22,76	1822-1831
Парафія Грунау*	27,8	23,2	1833
Парафія Грунау*	27,8	24,6	1834
Парафія Грунау*	27,9	23,5	1835
Парафія Грунау*	25,4	22,8	1836
Колонія Старошведська	24,39	24,03	1847-1856
Фрейденталь	23,7	22,1	1858
Парафія Йозефсталь*	27	22,3	1864
Парафія Фрейденталь*	28,8	24,5	1912
Парафія Старошведське*	25,5	24,1	1912
Парафія Фрейденталь*	30,3	27,5	1913
Парафія Старошведське*	25,6	22,2	1913

Середній вік одруження протягом кін. XVIII – поч. XX ст. був вищим у чоловіків і дорівнював 26 років, а у жінок – 23 роки. Періодів, коли б середній вік укладання шлюбу був вищим у жінок, не виявлено. Шлюбний вік у жінок та чоловіків поступово зростає.

У той же час слід відзначити, що зростання та зниження середнього віку одруження у Старошведській колонії підпорядковувалось іншим закономірностям, аніж у решті колоній та парафій. Якщо у більшості колоній прослідковувався прямий зв'язок між зростанням віку одруження жінок та чоловіків ($r_s = 0,85$; $p > 0,05$), тобто чим більшим був вік одруження у чоловіків, тим більшим він був і у жінок (чи навпаки), то у Старошведському, хоча й статистично незначимий, але – зворотний ($r_s = -0,45$; $p < 0,05$), тобто чим більшим він є у однієї статі, тим меншим – у протилежної. Більше того, обрахунок даних разом зі Старошведським «засмічує»

результат для інших колоній, оскільки робить статистично незначимим прямий зв'язок між зростанням віку одруження жінок та чоловіків ($r_s = 0,19$; $p < 0,05$) [192–195; 273; 301; 302; 559; 615]. Це дає нам підстави вважати, що у Старошведському була окрема, непритаманна іншим колоніям ситуація, яка впливала на вік укладання шлюбів. Через це, дані щодо середнього віку одруження у цієї колонії не бажано враховувати у загальних результатах.

В цілому, у більшості лютеранських колоній (без Старошведського) середній вік одружень був найнижчим на поч. ХІХ ст. – 26 років у чоловіків та 21 рік у жінок [615]. У 1830-х рр. вік укладання шлюбів підвищився. В цей час чоловіки одружувались у 27, а жінки – у 23–24 роки [192–195; 273]. В 1850–1860 рр. чоловіки укладали шлюби у 27, а жінки – у 22 роки [559; 273]. На початку ХХ ст. середній вік одруження суттєво зріс – майже до 30 років у чоловіків та 26 років у жінок [301; 302]. У цьому зв'язку слід зазначити, що середній вік одруження є достатньо сталим показником, що визначається культурою, і зазнає змін лише під тиском вагомих зовнішніх обставин [525].

Необхідно зазначити, що вище наведені показники віку обчислено для всіх шлюбів (всіх черговостей)⁴¹. Вік вступу до першого шлюбу завжди нижчий. З'ясувати цей показник ми можемо тільки на основі додаткових записів метричних книг із маркерами повторних шлюбів. Згідно з цими даними середній вік першого одруження протягом 1833–1913 рр. у чоловіків становив 24 роки, у жінок – 21 рік [192–195; 273; 559; 301; 302]. Іншою була і динаміка вступу до шлюбу. У 1833–1836 рр. середній вік вступу до першого шлюбу дорівнював 23 роки, а у жінок – 20 років [192–195]. В 1864 р. у чоловіків – 26 років, у жінок – 21 [273]. На поч. ХХ ст. у чоловіків – 24, у жінок – 22 [301; 302]. А отже, в 1864 р. в динаміці перших шлюбів спостерігалось не зниження віку вступу до шлюбу, а навпаки – його підвищення, причому, переважно, у чоловіків [273]. На початку ж ХХ ст., навпаки, – вступ до першого шлюбу відбувався у молодшому віці [301; 302]. Найбільш логічно можна пояснити це суттєво меншою часткою повторних шлюбів у 1864 р. Оскільки дані за

⁴¹ Як для перших, так і для повторних шлюбів разом.

цей рік обчислені тільки на матеріалах парафії Йозефсталь, висновки можуть носити локальний характер.

Хоча середній вік укладання перших шлюбів дещо відрізнявся від загального віку укладання шлюбів, тренд на зростання віку укладання шлюбу з XIX до поч. XX ст. був спільним (Див. Табл. 3.8.).

Таблиця 3.8.

**Середній вік укладання першого шлюбу в лютеранських колоніях
Південної України XIX – поч. XX ст.**

рік	Середній вік вступу до першого шлюбу, чоловіки	Середній вік вступу до першого шлюбу, жінки	Середній вік вступу до повторного шлюбу, чоловіки	Середній вік вступу до повторного шлюбу, жінки
1833-1836	22,9	20,4	39,8	34,9
1864	25,9	20,6	31,7	31
1912-1913	24	21,7	41,9	40,3

Дані показники віку вступу до першого шлюбу в лютеранських колоніях Південної України у XIX – на поч. XX ст. нижчі за західноєвропейські. В Німеччині середній вік при першому одруженні у 1900 р. дорівнював 28 рокам у чоловіків та приблизно 26 рокам – у жінок. Ще вищим цей показник був у Швеції – 30 років у чоловіків та 28 – у жінок [101]. Водночас, можна виявити аналогічні значення середнього віку вступу до першого шлюбу в Європейській частині Росії (чоловіки – 24 роки, жінки – 21 рік), Болгарії, Румунії (25 років – чоловіки, 20 років – жінки) та Сербії (23 роки – чоловіки, 20 років – жінки) [101]. Це відповідає і результатам Д. Ю. Мешкова. За його підрахунками за період 1830–1870 рр. для католицької колонії Кляйн-Лібенталь, середній вік при першому одруженні у чоловіків становив 22,7 років, а у жінок – 20,3 роки [373, с. 251]. При цьому, Д. Ю. Мешков з'ясував також, що такі показники були нижчі за середній вік вступу до шлюбу в районах виходу цих колоністів (Баден-Вюрттемберга, Гессена та інших регіонів), де, за його підрахунками, чоловіки одружувалися переважно у 29 років, а жінки – у 26 років. Тобто після переселення до Південної України відбулось зниження середнього віку одруження [373, с. 251]. Про те, що середній вік вступу до шлюбу у лютеранських

колоністів знизився, опосередковано свідчать і наші дані, якщо порівнювати їх із даними по Німеччині [525, с. 37].

Іншим важливим показником для визначення типу родини згідно з Дж. Хайналом, є частки неодружених за статевою та віковою ознаками. Ми маємо ці дані шлюбної ситуації для колоній Фрейденталь та Грунау (ревізії за 1850 та 1858 рр.) [444; 559]. Дж. Хайнал зазначав, що «у країнах з європейським типом шлюбності (Бельгія, Швеція) значна частка населення вступає до шлюбу протягом усього життя, у східноєвропейських країнах тих, що не перебувають у шлюбі майже немає. <...> Наприклад, у віці 20–24 роки в європейських країнах біля $\frac{3}{4}$ жіночого населення ще незаміжні, тоді, як у східноєвропейських країнах у цій віковій групі $\frac{3}{4}$ жінок вже перебувають у шлюбі» [525, с. 16–17]. Те саме стосується і верхньої межі укладання шлюбів (50 років). За Дж. Хайналом, якщо в країнах Західної Європи, в цей час незаміжніми залишаються 10–15 % жінок, то в країнах Східної Європи – близько 5 % [525, с. 17].

За нашими даними в колоніях Фрейденталь та Грунау у порівнянні з Німеччиною незаміжніми у віці 20–24 роки залишалось лише 34 % жінок ($\phi^* = 5,37$; $p > 0,01$), у віці 25–29 років – 11,29 % жінок ($\phi^* = 4,02$; $p > 0,01$), а увіці 50 років жінок, які ніколи не вступали до шлюбу не було взагалі ($\phi^* = 3,14$; $p > 0,01$). Незаміжніми були лише 6 % вдів. Таким чином, розбіжності з Німеччиною в усіх досліджуваних підгрупах є статистично значими (Див. табл. 3.9), а показники відповідають рівням, визначеним Дж. Хайналом в якості західно та східноєвропейських типів шлюбу [525, с. 17].

Таблиця 3.9.

Частка незаміжніх жінок.

Зведені дані колоній Фрейденталь та Грунау, 1850 та 1858 рр.

Вікова група	Колонії Фрейденталь та Грунау (зведені дані), %	Німеччина, %	Значення ϕ^*	Рівень значимості
20–24	34,09091	71	5,32	0,01
25–29	11,29032	34	4,02	0,01
45–49	0	10	3,14	0,01

Висновки: Лютеранським колоністам у Південній Україні був притаманний східноєвропейський тип шлюбності. Враховуючи показники шлюбності для Німеччини, можна припустити, що він змінився після еміграції. Середній вік партнерів при укладанні першого шлюбу, кількість холостих жінок у віці 20–24 та 50 років свідчать, що після переїзду шлюбна поведінка емігрантів була ближчою до росіян, болгар та румунів, аніж до їх колишніх співвітчизників. Середній вік укладання першого шлюбу становив 24 роки у чоловіків та 21 рік – у жінок і в цілому знизився порівняно з західноєвропейськими показниками (як у чоловіків, так і у жінок). Протягом ХІХ ст. прослідковувалася тенденція до підвищення віку укладання шлюбу (як першого, так і загального). У Старошведській колонії спостерігались атипові коливання віку вступу до шлюбу – хвилеподібне зростання і зниження середнього віку укладання шлюбів, тоді як в інших населених пунктах такі флуктуації були відсутні.

3.4. Вплив статевовікової структури на шлюбність

Кількісний склад статевовікових груп у популяції не завжди буває однаковим. Структура статевовікових груп впливає на шлюбний ринок, який, залежно від ситуації, може бути ширшим чи вужчим. На відкритому шлюбному ринку нестача шлюбних партнерів у певних вікових групах може компенсуватися за рахунок шлюбів із представниками інших населених пунктів. Закритий шлюбний ринок провокує шлюби між представниками різних статевовікових груп. У попередньому підрозділі зазначено, що динаміка середнього віку одруження у Старошведській колонії відрізнялася від інших лютеранських поселень. Це проявлялося в тому, що середньому віку одруження в Старошведському був притаманний хвилеподібний характер [532] (Дод. Л). При цьому нами висловлювалася гіпотеза про вплив на цей процес статевовікової структури.

Дана гіпотеза базується на таких фактах. По-перше, епідемія чуми у Старошведській колонії у 1782–1783 рр. спричинила «викривлення» статевовікової структури. До переселення в 1781 р. частки хлопчиків і дівчат у віці 5–9 років були майже однаковими (56 % чоловіків та 44 % жінок), як і у віці 10–14 років (53 % чоловіків та 47 % жінок) [104], але після епідемії, в 1795 р. частка хлопчиків у віці 5–9 років становила 18 %, а дівчат – 82 %, а у віці 10–14 років – 67 % і – 33 % відповідно [560] (Табл. 3.10).

Така диспропорція прослідковувалась і в подальшому, наприклад, у 1808 р. для колоністів віком 20–29 років. При чому кількісно ця вікова група була нечисленною [481]. Вік дітей із кризової когорти за списком 1795 р. вказує на те, що вони були народжені після 1781 р. (між 1782 та 1787 рр.) [560]. Порівняння з посімейним списком 1808 р. демонструє, що в цей період діти кризової когорти перебували у шлюбному віці (20–29 років), кількість партнерів у якому в цей час, відповідно, була найнижчою з можливих [481].

Таблиця 3.10.

**Частка хлопчиків і дівчаток віком 5–9 та 10–14 років у складі населення
Старошведської громади**

Рік	5–9 років		10–14 років	
	чоловіки, %	жінки, %	чоловіки, %	жінки, %
1781	56	44	53	47
1795	18	82	67	33

По-друге, за матеріалами дослідників історії колонії відомо, що її мешканці майже не укладали шлюби з представниками інших населених пунктів, а отже, шлюбний ринок, імовірно, був закритим. Причиною цього міг бути той факт, що Старошведська колонія була першою іноземною колонією в Херсонському повіті [107, с. 173]. Відтак колоністам просто ні з ким було укладати *екзогамні шлюби**.

Хоча, в цілому така ситуація була унікальною і не притаманною іншим лютеранським колоніям Півдня України, доцільно показати характер впливу статевовікової структури на шлюбність у Старошведському. Це дасть змогу

зрозуміти, чому ми вважаємо винятковою хвилеподібну динаміку середнього віку вступу до шлюбу, притаманну цій популяції.

Розглянемо частки неодружених у динаміці. Можна виявити кілька періодів, протягом яких частка неодружених збільшувалась (1801, 1811 та 1831 рр.) [41; 43; 593] (Дод. Л, Рис. Л. 6). Хвилеподібна тенденція властива й таким показникам, як: частка жінок та чоловіків шлюбоздатного віку (Дод. Л., Рис. Л. 4), вихід на шлюбний ринок «кризової» когорти (Дод. Л., Рис. 1), частка вдів і вдівців, величина вікового лагу між шлюбними партнерами (Дод. Л., Рис. Л. 7), коефіцієнт шлюбності (Дод. Л., Рис. Л. 3) та середній вік одруження (Дод. Л. Рис. Л. 2).

Періоди збільшення частки неодружених (1801, 1811 та 1831 рр.) [41; 43; 593] збігалися в часі з меншою часткою чоловіків шлюбоздатного віку (Дод. Л., Рис. Л. 4), невеликою кількістю жінок у віці 20–29 років (Дод. Л., Рис. 1), зростанням середнього віку одруження у чоловіків та його зменшенням у жінок (і навпаки) (Дод. Л. Рис. Л. 2), а також із більшою часткою овдовілих, зростанням вікового лагу (Дод. Л., Рис. Л. 7) та зменшенням шлюбності (Дод. Л., Рис. Л. 2). Ці факти є частинами єдиної шлюбної моделі. В певні роки (1801, 1811 та 1831 рр.) на шлюбному ринку частка жінок перевищувала частку чоловіків шлюбоздатного віку [41; 43; 593]. До того ж жіночу когорту, переважно, представляла молодша вікова група. Старші чоловіки здебільшого укладали шлюби з молодшими жінками. Відтак, середній вік вступу до шлюбу у чоловіків підвищувався, а у жінок, навпаки, – зменшувався (Дод. Л. Рис. Л. 2). Така шлюбна поведінка набувала періодичності у зв'язку з тим, що у певний час на шлюбний ринок виходили малі когорти жінок та чоловіків, народжених в часи епідемії та їх дітей. Нечисленність населення таких когорт спричиняла невелику кількість шлюбів, внаслідок чого шлюбність зменшувалась.

Статистичний аналіз дозволив суттєво скорегувати цю модель. Статистично значимі кореляції між кількістю чоловіків ($r_s = -0,533$; $p < 0,05$) і жінок ($r_s = -0,304$; $p < 0,05$) та кількістю шлюбів із великим віковим лагом не виявлені⁴². Але наявна пряма статистично значима кореляція ($r_s = 0,729$; $p > 0,05$) між кількістю чоловіків

⁴² Для частки (%) чоловіків та жінок різних вікових груп – також.

віком 35–39 років, котрі мали молодших від себе дружин та кількістю жінок цього віку. Тобто, саме нестача жінок-однолітків змушувала 35–39-річних чоловіків шукати собі молодших дружин. При цьому, саме у цій віковій групі чоловіків зростання вікового лагу із дружиною в періоди зменшення коефіцієнтів шлюбності було найсуттєвішим (хоча дане явище прослідковувалося і в інших вікових групах).

Оскільки різниця між середнім віком укладання шлюбу чоловіків та жінок у Старошведському після заснування колонії (1782 р.) вперше сягнула піку між 1792–1801 рр. (Див. Дод. Л; Рис. Л. 2), схоже, що саме невелика когорта жінок у віковій групі 35–39 років у цей період мотивувала старших чоловіків шукати собі дружин значно молодшого віку. Тим паче, що саме у 1801 р. частка жінок шлюбоздатного віку в колонії сягнула мінімуму (Див. Дод. Л. Рис. Л. 4).

Ретроспектива вказує, що у 1801 р. в першу чергу невистачало жінок, народжених між 1762 та 1766 рр., тобто тих, яким в період епідемії чуми у Старошведському (1782–1784 рр.) було від 16–18 до 20–22 років. Це цілком суголосно із аналізом статевовікової смертності під час епідемії у Старошведській колонії, зробленим шведським істориком О. Лойтом на основі першої метричної книги колонії. Так, він зазначав, що: *«в першу чергу помирала молодь і люди середнього віку: 80 % померлих були молодші 40 років, а 40 % із них – діти або люди молодші 20 років. <...> Групою найбільш постраждалою від смертності виявилися жінки віком між 20–29 роками – їх було 44, або 13 % від кількості померлих. Розподіл за статтю серед померлих був приблизно рівним (167 жінок і 169 чоловіків)»* [142, с. 113]. Дані О. Лойта узгоджені з нашими результатами. Смертність не призвела до загальної статевої диспропорції (через що ми не маємо статистично значимої кореляції між кількістю чоловіків / жінок та кількістю шлюбів із великим лагом), а вплинула лише на одну стевовікову групу. Когорта жінок, які зазнали найбільших втрат від чуми, вписується в межі стевовікової групи жінок, серед яких прослідковувався дефіцит у 1801 р., а саме – жінок, народжених між 1762–1764 рр. [41; 615]. Як зазначав О. Лойт, цей дефіцит поглиблювався високою смертністю під час чуми 1782–1783 рр. в поколінні народжених між 1763 та 1781 рр. [142]. Тобто, компенсувати нестачу жінок 35–39-річного віку за рахунок

наближених до них молодших вікових груп було складно. У випадку виникнення потреби в укладанні шлюбу, дружину слід було шукати або в іншому населеному пункті, або в значно молодшій віковій групі (що, переважно, і відбувалося)⁴³. Саме такі обставини і склалися у Старошведському в перші роки XIX ст..

У віці 35–39 років в цей час було багато вдових чоловіків. Частка одружених жінок вперше зменшувалася (приблизно на 2 %) саме у віці 35–39 років (Див. Табл. 3.4). Отже, саме цей період можна визначити як т. зв. «період першого вдівства» для чоловіків, коли явище набувало масового характеру. У той же час Контора опіки новоросійських іноземних поселенців, яка щойно у 1800 р. розпочала роботу, за спостереженням Д. Ю. Мешкова, приділяла значну увагу питанню укладання шлюбів вдів та вдівців: *«намагаючись таким чином обов'язково зберегти колоністські господарства, на значній частці яких аж до 1830–1840-х років значилися великі борги за виданими позиками»* [373, с. 252]. Про адміністративний тиск на укладання шлюбів у Старошведському згадував і один із перших дослідників історії Старошведської колонії А. Кальгрєн, який відвідав селище у 1905 р. і записав чимало усних свідчень. Зокрема, він занотував, що у: *«1802 року було видано постанову, за якої кожний швед, який досяг віку 30-ти років, мав оженитися. Інакше чоловік мав відправлятися у вигнання до степу на один рік, де він мав достатньо часу на роздуми; якщо на нього це жодним чином не діяло, вигнання тривало»* [586, с. 9]. Можна із сумнівом поставитися до свідчень щодо подій сторічної давнини та методів мотивації колоністів, але вказаний час та вік вигнанців засвідчує, що пошук дружин саме чоловіками 30 і старше років, починаючи з 1801 р. став поштовхом для хвилеподібних коливань шлюбності, вікового лагу та середнього віку укладання шлюбу.

При цьому нестачу жінок не могли компенсувати мешканці інших лютеранських населених пунктів, яких поряд зі Старошведським у 1801 р. просто не було, бо, як зазначав В. М. Кабузан, Старошведське було першою іноземною

⁴³ Мала місце статистично значима зворотна кореляція ($r_s = -0.696$; $p > 0,05$) між кількістю шлюбів з різницею у віці 1–5 років та кількістю шлюбів із віковим лагом понад 11 років. Тобто, існував зв'язок між неможливістю укласти шлюб з однолітками та зростанням шлюбів із дуже великою різницею у віці.

колонією в Херсонському повіті⁴⁴ [107, с. 173]. Відстань до інших лютеранських колоній майбутньої Йозефстальської парафії наприкінці XVIII ст. – Данцигу та Йозефсталу була надто великою, а одружуватися із православними фактично було заборонено законом⁴⁵ [51, с. 149–151]. Інші ж лютеранські колонії Старошведського округу були засновані тільки в 1804 р. Не знаючи цього, О. Лойт назвав відсутність шлюбів між шведами та іншими колоністами в цей період «незрозумілою обставиною» [142, с. 112], проте продемонстровані факти засвідчують її об'єктивний характер.

Як нами було показано в підпункті 3.1, нормальною часткою можна було вважати 60 % *екзогамних шлюбів**. У Старошведському їх питома вага в середньому (з XVIII до поч. XX ст.) становила лише 28 % [560; 157–159; 168–191; 243–272], що було вдвічі менше за норму. Мінімальний відсоток таких шлюбів зареєстрований між 1782 – 1801 рр. (менше 5 %) [560]. Наявність екзогамних шлюбів у колонії пояснюється лише тим, що данцизькі колоністи певний час в очікуванні на поселення жили в Старошведському [151, с. 58]. Якби не «гості», наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. такі шлюби у Старошведському взагалі могли не укладати. Згодом, частка екзогамних шлюбів у Старошведському зростала аж до позначки у 45 % наприкінці XIX – на поч. XX ст. [168–191; 157–159]. Динаміка частки екзогамних шлюбів також мала хвилеподібний характер, спадаючи в ті роки, коли на шлюбний ринок виходили здебільшого нащадки «чумного» покоління, і збільшуючись в періоди, коли одружувалися переважно представники некризових когорт [560; 157–159; 168–191; 243–269].

Отже, у перші роки існування колонії (1782–1804 рр.) відчувалася велика потреба у шлюбах через надсмертність колоністів в роки чуми (50 % шлюбів на початку 1780-х рр. брали овдовілі), а для екзогамних шлюбів бракувало партнерів. «Обвали» частки екзогамних шлюбів, спричинені наслідками чуми, виявлені задовго після епідемії – у 1840-х та другій пол. 1860-х – поч. 1870-х рр. [168–191; 243–269] (Дод. Л., Рис. Л. 5). Навіть на поч. XX ст. відносна кількість шлюбів була нижчою за

⁴⁴ Слід зазначити, що зважаючи на час, колонію було засновано ще за існування Кази-Керменського повіту.

⁴⁵ Обов'язковою вимогою було хрещення дітей у православ'ї.

норму (45 % замість 60 %) [157–159]. Водночас, на нашу думку, напружені стосунки з німцями з сусідніх населених пунктів не були причиною для зменшення частки екзогамних шлюбів у Старошведському внаслідок бажанням шведів «відмежуватися» від іншого населення. Частка таких шлюбів у Старошведському зростала, а отже, населення прагнуло їх укласти. Зменшення питомої ваги екзогамних шлюбів у ті роки, коли на шлюбний ринок «виходила» когорта постраждала від чуми, вказує, що саме цей структурний фактор відтермінував досягнення нормальних (60 %) показників частки екзогамних шлюбів.

Таким чином, вважаємо, що в Старошведській колонії саме диспропорція статевовікового розподілу внаслідок надсмертності в роки чуми (1782–1783 рр.)⁴⁶, пояснює хвилеподібну динаміку показників шлюбності, шлюбного віку та лагу. На наш погляд, така тенденція є унікальною. Тому під час з'ясування типів шлюбності та вивчення динаміки шлюбного віку лютеранських колоністів дані по цій колонії не враховані. Водночас, такі коливання демонструють, наскільки вагомий і довготривалий вплив на інтенсивність шлюбності могла здійснювати статевовікова структура населення.

Висновки: тенденції серед показників шлюбності у Старошведській колонії відрізнялися від інших лютеранських колоній Південної України. Середньому віку укладання шлюбів у Старошведському були притаманні хвилеподібні коливання, хоча в інших колоніях він мав вигляд прямої. Частка шлюбів із колоністами з інших населених пунктів була вдвічі меншою, ніж у лютеранських колоністів загалом. Оскільки такі шлюби мали тенденцію на зростання, малий показник частки екзогамних шлюбів неможна вважати наслідком бажання укласти ендогамні шлюби.

Імовірно, причиною можна назвати структурний фактор (статевовіковий склад населення). Смертність в роки чуми (1782–1783 рр.) найбільше вразила жінок у віці до 29 років. В результаті статистичного аналізу виявлено пряму статистично

⁴⁶На яку наклалась також вимога влади одружуватись чоловікам старше 30-ти років співпадала в часі з виходом на шлюбний ринок кризової когорти та закритістю шлюбного ринку.

значиму кореляцію ($r_s = 0,729$; $p > 0,05$) між кількістю чоловіків віком 35–39 років, котрі мали молодших від себе дружин та кількістю жінок цього віку.

Нестача жінок у період «першого вдівства» чоловіків, вимога колоністського начальства до всіх чоловіків старших 30-ти з 1801 р. одружитися, а також відсутність інших лютеранських поселень поблизу Старошведського до 1804 р. спричинили появу шлюбів із великим віковим лагом. Такі шлюби змінили динаміку загального віку укладання шлюбів на хвилеподібну у «чумній» когорті. Вплив статевої структури на середній вік укладання шлюбів в колонії дає підстави вважати показники середнього віку одружень у Старошведській колонії винятком і не залучати її дані для аналізу шлюбного віку в регіоні.

Висновки до третього розділу

Сформований після переселення контингент лютеранських колоністів у Південній Україні в цілому не переживав значних демографічних катаклізмів та був збалансованим за статтю, що сприяло зростанню населення. Утім, на місцевому рівні демографічні умови відрізнялися. Окремі колонії (Старошведська) зберігали сліди пережитої демографічної катастрофи, у другій пол. XIX ст. статевий баланс протестантського населення в повітах різнився. Можна припустити наявність трудових міграцій через роботу протестантського населення на підприємствах важкої промисловості.

Мали місце також маятникові міграції безземельних колоністів із метою роботи в якості найманих працівників, або оренди чи купівлі землі. На прикладі колонії Грунау встановлено, що такі міграції розпочались ще у 1840-х роках. Спочатку вони носили локальний характер, і колоністи не виїздили далеко за межі колонії, проте з 1870-х років географія міграцій значно розширилася. Спостерігався масовий рух у східному напрямку – на «Донські землі».

Статевовікова структура лютеранських колоністів свідчить, що з останньої чверті XIX ст. в населенні проявлялися ознаки початку демографічного переходу (контроль над народжуваністю та збільшенні тривалості життя). Проте, наприкінці XIX ст. зміна вікової структури населення сприяла економічному розвитку, оскільки зростання тривалості життя у більшій мірі розширювало частку *працездатного населення**, а не збільшувало прошарок непрацездатного.

У Південній Україні лютеранським колоністам був притаманний східноєвропейський тип шлюбності. Можна припустити, що він змінився після переїзду. Це могло бути наслідком зміни економічних умов⁴⁷. Нетипові (хвилеподібні) коливання віку вступу до шлюбу у Старошведській колонії, сформувалися під впливом структурного чинника (статевовікової структури). Чума 1782–1783 рр. «вимила» з населення жінок 20–29 років, що породило шлюби з великим віковим лагом, коли ця когорта увійшла в період першого вдівства (35–40 років).

Протягом XIX ст. шлюбність в лютеранських колоніях зменшувалась. У другій половині XIX ст. порівняно з першою половиною століття коефіцієнт шлюбності знизився удвічі, а шлюбний вік зростав. З XIX ст. (1833–1836; 1864 рр.) до поч. XX ст. (1912–1913 рр.) у лютеранських колоніях Південної України змінилися вікові уподобання у виборі шлюбного партнера. Значно старші партнери припинили одружуватися із молоддю (до 20 років), що могло бути наслідком розширення частки дорослого населення та зміни вікових уподобань у виборі шлюбного партнера. У 60 % випадків шлюбного партнера знаходили в іншому населеному пункті своєї парафії, але існували незначні відмінності в різних статевовікових групах. Шлюбних партнерів з інших колоній частіше шукали у старших вікових групах, коли на шлюбному ринку у колонії залишалось небагато чоловіків та дружин відповідного віку. Наявність 3-х мод удівства (35–39; 49–54; 59–64 роки) свідчить, що за життя лютеранські колоністи, переважно, уклали кілька шлюбів.

⁴⁷ Наприклад, через видачу молодим сімейним парам казенної землі, що тривало приблизно до 1850-х рр. [147, с. 107]. Оскільки однією головною умовою отримання наділу був шлюбний стан, не малось економічних потреб його відкладати.

Розділ 4. ПРИРОДНИЙ РУХ НАСЕЛЕННЯ В ЛЮТЕРАНСЬКИХ КОЛОНІЯХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ

4.1 Динаміка народжуваності та смертності

Народжуваність та смертність є ключовими явищами природного руху населення. Власне поняття «рух» вказує на те, що ці аспекти мають бути представленими в динаміці. Зміни рівнів народжуваності та смертності залежать від флуктуацій кліматичних, санітарних, економічних, соціальних та ін. умов в регіоні. Зі свого боку, коливання демографічних показників можуть слугувати індикаторами санітарного стану та економічних умов на різних часових відрізках.

Найбільш контрастними флуктуації народжуваності та смертності в лютеранських колоніях Південної України були наприкінці XVIII – у перші роки XIX ст. [560; 602]. Протягом більшої частини XIX та поч. XX ст. розмір флуктуацій народжуваності та смертності⁴⁸ більше не досягав таких високих значень, як у XVIII ст. [160–348]. Загалом, народжуваність переважала над смертністю. Проте, наприкінці XVIII ст. – у перші роки XIX ст. показники смертності у декілька разів перевищували рівні народжуваності (що давало від’ємне сальдо природного приросту в 1782–1783 рр., 1788–1803 рр.) [554] (Дод. М)⁴⁹.

Значний розмір флуктуацій в народжуваності та смертності на першому етапі утворення лютеранських колоній в Південній Україні пояснюється кількома факторами: малою кількістю лютеранського населення (фактично, в цей час воно мешкало тільки в Старошведській колонії, Йозефсталі, Данцигу, Фішесдорфі, і лише з 1804 р. додалися колонії в Старошведському окрузі та біля Одеси – Марієнталь, Великий та Малий Лібенталь, Александгільф, Люстдорф) [408, с. 41–42]; епідемією чуми на Херсонщині, яка вразила Старошведську колонію [142]; труднощами облаштування першопоселенців [408, с. 40–44]. Флуктуації народжуваності і

⁴⁸ Особливо суттєве зменшення.

⁴⁹ Пік смертності 1782-1783 рр. не представлений на графіку, оскільки його надвеликі показники змусили б на його фоні «просісти» показники за всі інші роки, що не дало б змоги спостерігати та аналізувати флуктуації.

смертності у малому населеному пункті більш виразні, даючи високі показники порівняно з більшою вибіркою, через що реалії XVIII ст. виглядають більш контрастними. В Південній Україні у ті часи суспільні та природні ризики були вагомими через несприятливі умови поселення, побутові проблеми (життя в землянках, поганий стан будівель) [408, с. 40–44], брак інфраструктури (відсутність можливості отримувати медичні послуги та продукти під час неврожаїв), епідемічні загрози внаслідок обробітку цілинних земель [449; 450] тощо.

У XIX ст. кількість загроз зменшилася, внаслідок чого також зменшилась і амплітуда показників народжуваності та смертності. Періодів від'ємного сальдо природного приросту не виявлено. Утім, з 1830-х по 1880-ті рр. в лютеранських колоніях зареєстровано кілька сплесків смертності (1841; 1848; 1850; 1855–1857; 1859 та 1862 рр.) [160–348].

Найбільший у XIX ст. (майже 50 %) узагальнений по шести лютеранським колоніям показник смертності зафіксовано в 1841 р. [160–348]. Цей сплеск став наслідком епідемії кору та скарлатини. Аналіз даних засвідчує, що та епідемія для лютеранських колоній Південної України мала наслідки більш згубні, ніж епідемія холери 1848 рр. та Кримська війна, хоча обидві ці події справили значний вплив на зростання смертності. Підвищення смертності у 1841 р. спостерігалось в усіх розглянутих нами колоніях [160–348]. Масштаби епідемії були найбільш суттєвими в Одеських колоніях (Гросслібенталь, Фрейденталь, Петерсталь) [562–579; 304–348] та Маріупольському (Грунау) колоністському окрузі [192–242], де рівні смертності були максимальними. На цьому тлі помірна смертність під час епідемії була властива Йозефстальській парафії (Йозефсталь, Старошведське) [243–293].

Далі хронологічно слідували:

1. Сплеск смертності під час холери 1848 р. (мав загальнодержавний характер в Російській імперії [38, с. 259–260]. Нами спостерігався у колоніях: Грунау [192–242], Петерсталь [304–348], Йозефсталь [243–293]. Деякою мірою смертність підвищилася в цей час і в Старошведському [243–293]. В інших колоніях рівень смертності збільшувався в близькі до 1848-го роки: в Гросслібенталі – 1846 [562–579]; у Фрейденталі в 1849–1850 [304–348]).

2. Епідемія скарлатини у 1850 р., разом зі спалахами туберкульозу та діареї спричинила підвищену смертність в колоніях Фрейденталь [304–348] та Грунау [192–242].

3. Сплеск дитячої смертності недоношених (в колонії Фрейденталь) в 1854 р. [304–348].

4. Смертність від різних епідемічних захворювань під час Кримської війни у 1855–1857 рр. Зокрема – епідемії кору (в колонії Грунау, 1857 р.) [168–191; 192–242].

5. Спалах кору в 1859 р. (Старошведське, Йозефсталь) та в 1862 р. (Грунау) [243–293; 192–242].

6. Незначне зростання смертності без чітко виражених причин в 1903–1905 рр. (Фрейденталь, Старошведське) [157–159; 294–302].

Важливі дані дають спостереження показників природного приросту на локальному рівні, що уможлиблюють виявлення кризових років в конкретних місцевостях.

У Йозефстальській парафії (тер. суч. Дніпропетровської, Кіровоградської та Херсонської областей), в колонії Йозефсталь (тер. суч. м. Дніпро) протягом 1838–1866 рр. (період, для якого наявні дані для обчислення коефіцієнтів народжуваності і смертності) природний приріст був від’ємним у 1848 (епідемія холери) [243–293] та 1855 рр. (спалах холери, тифу та туберкульозу внаслідок Кримської війни та значне зниження народжуваності) [243–293]. В Старошведській колонії (суч. с. Зміївка, Бериславського р-ну Херсонської обл.) цієї ж парафії природний приріст був від’ємним у 1782–1783 рр. (епідемія чуми) [560]; 1787–1788 рр. (лихоманки невідомої етіології) [560]; 1802–1803 рр. (причини невідомі) [41]; 1834 р. (зниження народжуваності) [243–293]; 1856 р. (спалах тифу) [243–293]; 1859 р. (епідемія кору) [243–293]; 1872 р. (спалах холери та повітряно-крапельної інфекції невідомої етіології) [168–191]; 1877 р. (епідемія дифтерії) [168–191]; 1883 р. (спалах тифу) [168–191].

У поселенні Грунау (суч. пmt. Розівка, Розівський р-н, Запорізька обл.) Маріупольського колоністського округу (суч. Запорізька та Донецька обл.),

«провали» у природному прирості, коли його значення падали нижче нуля, також були частими: 1841 (епідемія скарлатини та кору) [192–242]; 1846 (спалах тифу) [192–242]; 1850 (спалах кору) [192–242]; 1857 (епідемія кору) [192–242]; 1862 (епідемія кору) рр. [192–242].

Кращою була ситуація в Гросслібентальському колоністському окрузі (тер. суч. Одеської обл.). У колонії Петерсталь (суч. с. Петродолинське, Овідіопольський р-н, Одеська обл.) від'ємний природний приріст зареєстровано у 1848–1849 та 1877 рр. [304–348], в колонії Фрейденталь (суч. с. Мирне, Біляївський р-н, Одеська обл.) – тільки у 1850 р. [304–348]. Лише в колонії Гросслібенталь (суч. пmt. Великодолинське, Овідіопольський р-н, Одеська обл.) від'ємного природного приросту протягом 1833–1885 рр. не виявлено [562–579].

Окрему увагу слід приділити такому показнику, як дитяча смертність, під якою ми розуміємо смертність дітей віком до 1 року. Цей показник має важливе значення, оскільки саме смертність немовлят у ХІХ – на поч. ХХ ст. була найвищою [1]. Вивчити динаміку цього показника ми можемо на даних лише 4-х колоній: Старошведської, Йозефстальської, Грунау та Фрейденталь. Оскільки сплески дитячої смертності траплялися надзвичайно часто, вважаємо доцільним провести рівень у 300 ‰, тобто близько третини всіх новонароджених⁵⁰. Сплески, які його перевищуватимуть, вважатимемо найбільшими кризами.

В узагальнених даних ми не маємо таких високих показників дитячої смертності, але вони виявлені на локальному рівні. У Старошведському наприкінці ХVІІІ ст. цей показник майже не опускався нижче 300 ‰ (протягом 1785–1788 рр. дитяча смертність лише в 1787 р. опустилася до позначки 290 ‰). Діти помирали внаслідок невідомих лихоманок [560]. Наступна велика криза (найбільша за весь період серед усіх колоній) вразила населення колонії в 1834 р., коли показник дитячої смертності досяг рівня 642 ‰, тобто помирало 2 дитини з 3-х новонароджених. Як причину смертності також вказано лихоманку [243–293]. Утім, справжньою причиною таких великих показників смертності у Старошведській

⁵⁰ Ми не можемо оцінювати дитячу смертність у ХІХ ст. за сучасною шкалою, оскільки у ХІХ ст. вона не опускалася нижче сучасного «дуже високого рівня».

колонії була не стільки висока смертність немовлят, скільки низька народжуваність. Приміром, у 1784 р. в Старошведському померли всі торішні немовлята [560], а в 1785 кожен третій новонароджений [560]. В 1834 р. в Старошведському народилося лише 4 дитини, 3 з яких померли [243–293]. Того року певне зростання (яке, утім, не перевищувало встановлену нами межу) дитячої смертності зафіксоване і в інших колоніях [160–348]. Це не могло бути випадковістю, а було спричинено певними спільними для колоній обставинами. У подальші роки народжуваність зростала в усіх колоніях, а отже й коефіцієнти дитячої смертності більш точно відображали дійсність.

Наступне піднесення дитячої смертності (407 та 416 ‰) виявлено в колонії Фрейденталь у 1844 та 1845 рр. переважно через «судоми» [304–348]. В 1847 р. висока дитяча смертність спостерігалася у Грунау (306 ‰), що пояснюється спалахом тифу, кору та скарлатини [304–348]. У 1850 р. неабияке зростання смертності немовлят зареєстровано в колоніях Фрейденталь (329 ‰) [537; 304–348] та Грунау (473 ‰) (епідемія кору та скарлатини) [192–242].

Згубними для немовлят лютеранських колоністів були і роки Кримської війни. Надвисокі показники дитячої смертності (317 та 585 ‰) зафіксовані в 1853 та 1854 рр. у Фрейденталі [304–348], а в 1857 р. в колоніях Грунау (315 ‰) – епідемія кору [192–242] та Фрейденталь (360 ‰) – причиною смерті пастор назвав краснуху [304–348], утім, швидше за все, це був кір або скарлатина⁵¹.

Майже половина немовлят (454 ‰) померла у Старошведському в 1862 р. (її причиною було визнано т. зв. «судоми») [168–191]. В колонії Грунау у 1867 р. високі показники (310 ‰) [192–242] головним чином були спричинені зниженням народжуваності. Черговий сплеск дитячої смертності (395 ‰) у Старошведському в 1873 р. було пояснено «коричневінням» [178], що могло бути симптомами кору або скарлатини.

У 1877 р. піднесення рівня смертності немовлят виявлено у Фрейденталі (346 ‰) [339], а в 1883 р. знову у Старошведському (326 ‰) [189]. Перший сплеск

⁵¹ І кір, і скарлатина також характеризуються значним почервонінням шкіри, окрім того, смертність від «краснухи» у метричних книгах часто фіксується у ті ж роки, що й смертність від цих хвороб.

пояснюється епідеміями дифтерії та скарлатини (в якості діагнозу нерідко траплялися також невідомі «лихоманки» та «судоми») [160–348]. Спалахами тифу та судомами серед немовлят позначений і 1883 р. [160–348].

Для початку ХХ ст. наявні значення коефіцієнтів смертності немовлят лише для двох колоній – Фрейденталю [294–302] та Старошведського (1900–1914 рр.) [157–159]. В цей час показник смертності немовлят перевищив поріг у 300 ‰ в 1911 р. в Старошведському (345 ‰), що було спричинене спалахом коклюшу, дифтерією, кором та «судомами» [534; 157–159].

Узагальнюючи вищенаведені факти, можна зауважити, що значні піднесення значень показника дитячої смертності у лютеранських колоніях Південної України траплялися приблизно кожні 5–10 років, хоча в різних населених пунктах. Найчастіше у проаналізованих нами колоніях випадки надсмертності немовлят реєстрували у Старошведському та Фрейденталі [534; 537]. Іноді наднормові сплески показника спостерігалися у Грунау, тоді як в колонії Йозефсталь протягом 1839–1866 рр. рівень дитячої смертності не перевищував порогу в 300 ‰ [538].

Демографи [26, с. 97, 137–138] рекомендують графічно представляти динаміку народжуваності і смертності у діаграмах не тільки по однорічним, але і по п'ятирічним чи десятирічним значенням. Таке «згладжування» допомагає зрозуміти, яким був основний тренд народжуваності і смертності (зниження чи зростання). Окрім того, оскільки друга пол. ХІХ ст. в Російській імперії характеризувалося періодом демографічного переходу [377, с. 160–190], «згладжені» по п'ятирічним групам графіки дають змогу визначити до якого типу⁵² належав демографічний перехід того чи іншого контингенту населення, оскільки різні типи демографічної революції мають різні взаємозв'язки з соціально-економічною обстановкою.

Демографічний перехід, який розпочався у Європі, переважно, з другої пол. ХІХ ст., проявлявся у кількох варіантах (типах), які прийнято називати за країнами, в яких ці типи мали найбільш виразний характер: англійський, японо-мексиканський та французький. Англійському типу притаманне зниження смертності на

⁵² Можна встановити графічним методом.

початковому етапі демографічного переходу, тоді як народжуваність певний час залишається сталою. За японо-мексиканського типу також спочатку знижується смертність, але, на відміну від англійського народжуваність переживає підвищення на початку демографічного переходу. Французькому типу притаманне одночасне зниження народжуваності і смертності [509, с. 18]. Англійський тип є реакцією на те, що «матеріальні передумови соціального контролю над смертністю виникли раніше, ніж назріли причини зниження народжуваності» [509, с. 18]. Французький тип викликаний значними демографічними втратами у попередні періоди [509, с. 18]. Якщо ж населення не переживало значних демографічних втрат та зростання матеріального забезпечення і, відповідно, – медичного обслуговування, йому притаманний японо-мексиканський тип демографічного переходу.

Форма кривих народжуваності і смертності проаналізованих нами лютеранських колоній Південної України свідчить (рис. 2), що їм був притаманний саме японо-мексиканський тип демографічного переходу (Дод. Н), який, утім, не був чітко вираженим.

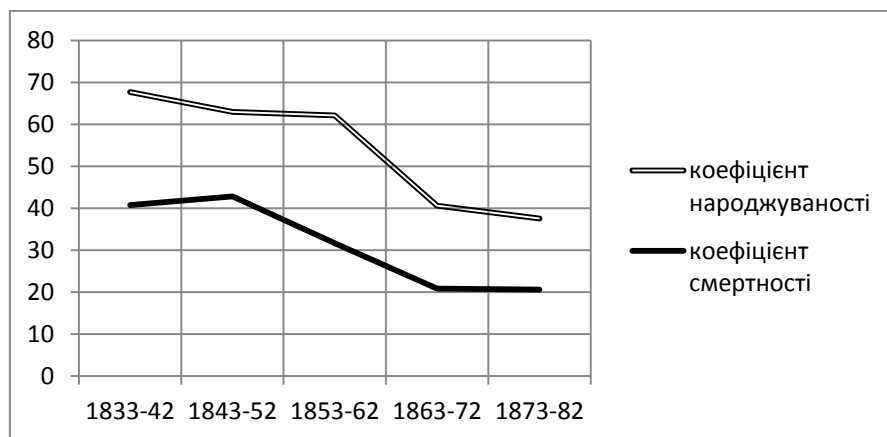
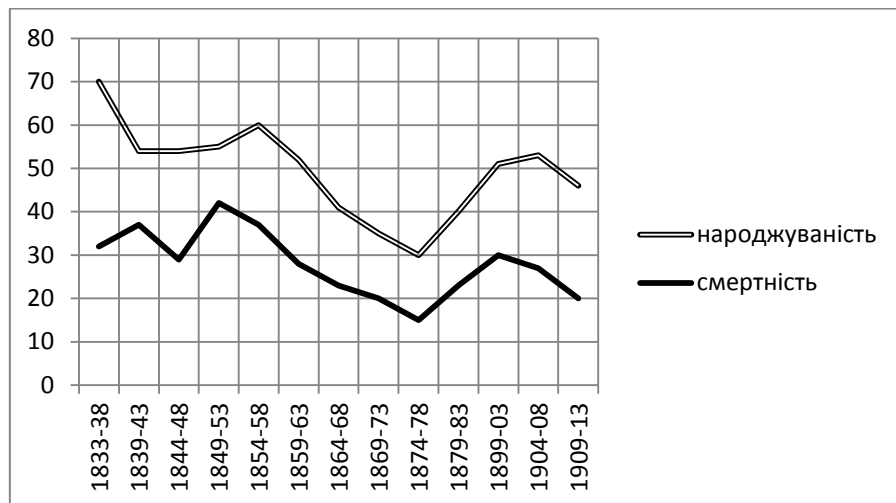

Рисунок 4.1. Динаміка народжуваності і смертності лютеранських колоністів Південної України, %.

Оскільки інтегровані дані лютеранських колоній Південної України (рис. 4.1.) стосуються не надто тривалого періоду, ми вирішили доповнити їх даними колонії Фрейденталь (рис. 4.2.), яка не зазнавала демографічних катаклізмів та має достатню кількість даних за поч. ХХ ст.

З рис. 4.2. помітно, що мали місце не один, а два періоди, протягом яких зниження смертності випереджало зниження народжуваності, обидва з яких були нетривалими. Перший прослідковувався протягом 1850-х рр., а другий – між 1903 та 1913 рр. [294–348]. Оскільки японо-мексиканський тип демографічного переходу характеризується сильним «*демографічним вибухом*»* [509, с. 18], можна вважати, що і серед лютеранських колоністів Південної України також відбувся такий «вибух», при чому не один, а два (1850-ті та 1900-ті рр.).

**Рисунок 4.2. Динаміка народжуваності і смертності*.
Колонія Фрейденталь, %.**

Найбільш імовірною причиною такого подвоєння стала колоністська реформа 1871 р. Із діаграм видно, що демографічні показники лютеранських колоністів Південної України та протестантів (у цілому) Катеринославщини знижувалися до 1870-х рр. [160–348], коли прослідковувався їх мінімум, а потім (з 1880-х) мало місце нове короткотривале (1880-ті – поч. 1900-х) зростання [304–348]. Важливими досягненнями колоністської реформи стало отримання права розділу успадкованих земельних ділянок і вільного пересування для колоністів [147, с. 157]. Це дало змогу отримати земельні наділи частині раніше безземельних колоністів, а отже і можливість утримувати дітей ⁵³. Економічна необхідність в обмеженні

⁵³ Нами виявлено статистично значиму зворотну кореляцію ($r_s = -0,54$; $p > 0,01$) між коефіцієнтом народжуваності в колонії Гросслібенталь Херсонської губ. та кількістю придбаної землі німецькими колоністами у цій губернії.

народжуваності тимчасово зникла. Відповідно, народжуваність (а з нею і дитяча смертність) пішли вгору. Економічний ефект реформи тривав близько 20–30 років, після чого демографічні показники знову почали знижуватися (рис. 4.2.).

Наслідки реформи (у т. ч. – демографічні) справляли вплив і на суспільство, зокрема – на економічні та міжетнічні стосунки. Зміст матеріалів направлених проти німецьких колоністів, демонструє, що важливою причиною антинімецьких настроїв у суспільстві Російської імперії (а особливо – районів компактного проживання німецьких колоністів, в тому числі – Південної України) був масовий викуп колоністами землі. Цей аспект неодмінно звертав на себе увагу сучасників [50, с. 139–140] та викликав роздратування. Окремі автори [543] вважали німецьких колоністів винними у зубожінні місцевого православного населення, а О. П. Ліпранді взагалі вбачав у цьому німецьку «інтригу», начебто спрямовану на мирне захоплення території Російської імперії [138, с. 13–14]. Підсилення антигерманської кампанії стало одним із поштовхів еміграції колоністів [147, с. 191–197].

Як зазначали дослідники, масова купівля землі німецькими (у т. ч. – лютеранськими) колоністами стала можливою завдяки дозволу на такі придбання, наданого реформою, і вищим економічним можливостям порівняно з місцевим православним населенням (зокрема, завдяки т. зв. «овчарним» грошам) [147, с. 119; 543, с. 50]. Утім, хочемо наголосити, що окрім *можливості* купувати землю, колоністи-лютерани на поч. ХХ ст. мали ще й *потребу* у таких придбаннях, викликану зростанням населення внаслідок другого «демографічного вибуху», спричиненого колоністською реформою⁵⁴. Чисельність протестантів у південноукраїнських губерніях з 1870 по 1897 рік зросла приблизно на 1/3 – зі 150 тис. до 200 тис. [412; 507].

Зворотний характер кореляції (чим менше народжуваність, тим більше купували землі) можна пояснити відкладеним характером народжуваності – вона починала зростати не одразу після купівлі землі, а згодом, через кілька років, тоді ж коли народжуваність зменшувалась до мінімуму, з'являлась найбільша потреба у придбанні землі.

Вважаємо за необхідне зазначити, що нами не було виявлено подібної кореляції для поселень Фрейденталь ($r_s = 0,013$; $p < 0,05$), Петерсталь ($r_s = -0,186$; $p < 0,05$) та Старошведське ($r_s = 0,145$; $p < 0,05$) (інші лютеранські населені пункти Херсонської губ. по яким ми володіємо даними коефіцієнтів народжуваності). Втім, на наш погляд, можна припустити, що вони були менше залучені у процес придбання землі (у Старошведському, наприклад, мався достатній земельний фонд через те, що більшість колоністів, для яких виділялась земля в колонії померли під час переїзду).

⁵⁴ Але слід врахувати, що «демографічний вибух» був наслідком не тільки зростання народжуваності, але і падіння смертності, що мало свої, відмінні, причини.

Оскільки ж «демографічний вибух» відбувся у період між 1903 та 1913 рр., чисельність населення в цей час мала зрости ще більше.

Можна сказати, що економічний ефект другого демографічного «вибуху» серед лютеранських колоністів став причиною антинімецьких настроїв, які, в свою чергу, піштовхували колоністів до еміграції.

Висновки: аналіз динаміки демографічних показників дозволив виявити найбільш кризові роки (1841; 1848; 1850; 1855–1857; 1859 та 1862) та допоміг оцінити вплив історичного контексту на демографічний розвиток колоністів. Зокрема, було з'ясовано, що хвороби, що викликали дитячу надсмертність (скарлатина та кір) відбивалися на демографії лютеранських колоністів більше ніж бойові дії. Тим не менш, серед кризових років у лютеранських колоніях наявні 1848 та 1855, а отже лютеранське населення не було відгороджене від значних катаклізмів, що мали місце в регіоні.

В цілому на локальному рівні найменші показники смертності зафіксовані у Гросслібентальському колоністському окрузі, особливо – в окружному центрі, що могло бути наслідком діяльності тут медичних установ. Високий рівень дитячої смертності був перманентно притаманний лютеранським колоніям Південної України. Проте, найсуттєвіші втрати (від третини і більше) немовлят траплялися кожні 5–10 років. Причиною дитячої надсмертності не завжди були епідемічні захворювання. В окремі періоди високі показники отримано на тлі невеликої народжуваності.

Форма кривих народжуваності і смертності свідчить про те, що лютеранським колоністам Південної України був притаманний японо-мексиканський тип демографічного переходу, який провокує «демографічний вибух». При цьому лютеранські колоністи переживали його двічі – у 1850-х рр. та між 1903 і 1913 рр. Другий «демографічний вибух» був частково спровокований зростанням населення після 1870 р., яке стало наслідком колоністської реформи 1871 р. Значне зростання населення в середовищі лютеранських колоністів створювало потребу у придбанні землі.

4.2. Рівні народжуваності, смертності та природного приросту

Рівні народжуваності, смертності та природного приросту у представників різних конфесій можуть різнитися. Для їх порівняння можна застосовувати середні коефіцієнти народжуваності та смертності за певний період. Перспективним є порівняння рівнів народжуваності і смертності серед лютеран та католиків. Католики та лютерани представляли одні з найбільш численних конфесій серед німецьких колоністів Південної України [464]. Як вихідці з країн Західної Європи вони знаходились у схожих умовах (а отже, відмінності між ними можна віднести саме на рахунок конфесійного чинника). Окрім того, в рамках релігійної демографії саме порівняння демографічних показників цих двох конфесій є найбільш вивченими [587; 588; 595; 597; 606], що створює добрі можливості для порівняння місцевої ситуації із іншими країнами.

Дослідники з'ясували, що рівні народжуваності та смертності лютеранського населення, зазвичай, нижчі, ніж у католиків [587; 588; 595; 597; 606]. Така тенденція домінувала у світі, в Російській імперії – зокрема [377, с. 207]. Дискусію з цього приводу розпочинають дослідження Д. Ю. Мешкова з даними для двох колоній, відповідно до яких рівень народжуваності та смертності лютеранського населення в Південній Україні був вищим, аніж у католицького [373, с. 256]. Така тенденція може свідчити про специфічні умови життя лютеранських колоністів у Південній Україні. Відтак, оскільки дані однієї лютеранської колонії неможна вважати достатньо репрезентативними для екстраполювання на інші населені пункти, вони вагаються перевірки на ширшому матеріалі.

Середні коефіцієнти народжуваності та смертності для лютеранської колонії Александгільф за 1834–1864 рр. обчислені Д. Ю. Мешковим, становили відповідно 52,1 ‰ та 28,75 ‰ [373, с. 256]. Б. М. Міронов, спираючись на дані С. О. Новосельського, визначав нижчі рівні народжуваності (29,2 ‰) й смертності (21 ‰) протестантів Російської імперії в цілому за період 1896–1904 рр. [377, с. 207]. Рівні народжуваності і смертності католиків за даними Д. Ю. Мешкова (на прикладі

колонії Кляйн-Лібенталь) становили 45,1 ‰ та 21,62 ‰ [373, с. 256], а за даними Б. М. Міронова – 36,5 ‰ та 22,3 ‰ відповідно [377, с. 207].

За нашими обчисленнями даних для п'яти населених пунктів (Гросслібенталь, Фрейденталь, Петерсталь, Грунау та Старошведське) за період 1834–1864 рр. середній рівень народжуваності в лютеранській колоніях Південної України становив 59,36 ‰, смертності – 33,76 ‰ [160–348]. Ці значення ближчі до показників Д. Ю. Мешкова, аніж до Б. М. Міронова – С. О. Новосельського. Отже дані Д. Ю. Мешкова в цілому відповідають рівням народжуваності і смертності лютеран регіону даного періоду. Та для того, аби визначити, чи рівні народжуваності і смертності в лютеран регіону вищі за католиків, слід розширювати вибірку та залучати дані католицького населення.

Частково виконати це завдання на даних пізнішого періоду (1867–1873 рр.) можна на основі матеріалів Статистичного комітету Російської імперії [488–507], які дають генеральну сукупність даних для всієї Південної України. Проте, статистика лютеран агрегована в даних всіх протестантських течій сумарно для міст та сіл. За цими даними рівень народжуваності протестантів становив 39,62 ‰, а рівень смертності – 19,26 ‰, водночас для католиків ці значення дорівнювали 41,17 ‰ і 17,6 ‰ відповідно [488–507]. Отже, ці значення ближчі до результатів обчислень Б. М. Міронова та С. О. Новосельського. Рівень народжуваності для контингенту протестантів Південної України за даними російських істориків був загалом вищим, аніж по Російській імперії в цілому, але нижчим, ніж обчислений нами на основі метричних книг. До того ж рівень народжуваності католиків перевищував показник лютеран, а рівень смертності – навпаки.

Отже, питання про те, чи були показники народжуваності і смертності лютеранських колоністів Південної України вищими за католицьких, залишається відкритим. Вищий рівень смертності протестантів Південної України підтверджує гіпотезу, що локальні демографічні процеси відрізнялися від загальнодержавних. Близькі рівні народжуваності та смертності лютеранських колоністів, виявлені за нашими матеріалами та даними Д. Ю. Мешкова переконують, що великі значення цих демографічних показників не є простим збігом. Нижчі рівні народжуваності та

смертності протестантів Південної України за даними Статистичного комітету можна пояснити такими причинами: 1) включенням до цих даних міського населення з традиційно нижчим рівнем народжуваності; 2) поданням даних для лютеран сумарно з відомостями щодо інших протестантських конфесій, внаслідок чого рівні народжуваності та смертності згладжувалися (усереднювалися). Рівні народжуваності та смертності лютеран / протестантів та католиків (за підрахунками різних дослідників) представлені у Табл. 4.1.

Таблиця 4.1.

Рівні народжуваності і смертності лютеран, протестантів та католиків, ‰.

Дослідники	період	конфесія	народжуваність, ‰	смертність, ‰
Д. Ю. Мешков	1834–1864 рр.	Лютеранські колоністи	52,1	28,75
		Католицькі колоністи	45,1	21,62
С. В. Чирук	1834–1864 рр.	Лютеранські колоністи	59,36	33,76
Б. М. Міронов – С. О. Новосельський	1896–1904 рр.	Протестанти (Російська імперія в цілому)	29,2	21
		Католики (Російська імперія в цілому)	36,5	22,3
С. В. Чирук	1867–1873 рр.	Протестанти (Південна Україна)	39,62	19,26
		Католики (Південна Україна)	41,17	17,6

Таким чином, для того, аби з'ясувати, чи мали місце в Південній Україні особливі умови демографічного розвитку у ХІХ ст. (відмінні від Західної Європи), які спонукали до підвищення демографічних показників лютеранських колоністів, слід розширювати джерельну базу. Зокрема, необхідно залучати дані народжуваності і смертності католиків, отримані на основі метричних книг. Через технічну складність, таке завдання можна вирішити тільки в межах подальших досліджень.

У цілому коефіцієнти народжуваності і смертності лютеранських колоністів були високими і, відповідно до даних Б. М. Міронова та С. О. Новосельського, –

близькими до православного населення (народжуваність – 51,1 ‰, смертність – 34,8 ‰), з тією відмінністю, що рівень народжуваності лютеран був вищим (на 8 ‰) [377, с. 207]. У другій пол. XIX ст. рівень народжуваності в лютеранських колоніях Південної України (38,52 ‰) був вищим, ніж по Російській імперії (31,37 ‰), але майже вдвічі нижчим, ніж у Катеринославській губернії (60,97 ‰) [160–348]. Водночас, найнижча смертність властива саме лютеранським колоністам (19,88 ‰), тоді як у протестантів Катеринославщини вона становила 26,07 ‰, а по Російській імперії – 21,63 ‰. Рівні народжуваності і смертності протестантів були нижчими, ніж по державі у цілому [488–507].

Різницю між коефіцієнтами народжуваності та смертності називають природним приростом. Компаративний аналіз на основі цього показника, з одного боку, вказує на сприятливість чи несприятливість умов демографічного розвитку, а з іншого – свідчить про демографічний потенціал представників різних конфесій.

Не слід плутати механічний приріст (міграційний притік та відтік населення), природний (збільшення населення за рахунок народжуваності) та загальний (сума механічного та природного) прирости населення. Власне, загальний показник приросту для німецьких колоністів Південної України дослідники намагались визначити в більшості досліджень. Це можна пояснити тим, що його досить легко встановити на основі поперечних часових зрізів даних. На думку В. М. Кабузана, природний приріст німецьких колоністів був дуже високим [107; 108, с. 34–37]. В іншому його дослідженні, присвяченому визначенню чисельності населення за конфесійною ознакою, він зазначав, що від 1858 до 1897 рр. частка протестантів знизилася з 5,4 % до 5 % [109, с. 227, 241]. Таку динаміку вчений пояснював падінням природного приросту [109, с. 241]. Зменшення чисельності протестантського населення в Російській імперії наприкінці XIX ст. за рахунок природного приросту підтверджується і результатами дослідження Б. М. Міронова за 1896–1904 рр. За його даними природний приріст протестантів становив лише 8,2 ‰, тоді як православних – 16,3 ‰ [377, с. 207].

За даними опрацьованих джерел природний приріст населення лютеранських колоній Південної України протягом 1867–1885 рр. становив 18,64 ‰. Для

порівняння: протестантське населення Катеринославської губернії збільшилося на 34,91 %, а імперії в цілому – на 9,74 %. За даними Д. Ю. Мешкова щодо народжуваності і смертності, середній природний приріст лютеран за той же період становив 23,35 %. Отже, у другій половині XIX ст. населення лютеранських колоній Півдня України за рахунок природного приросту щороку зростало на 15–23 %, що було вдвічі більше порівняно з контингентом протестантів Російської імперії загалом (близько 9–10%).

Тобто теза В. М. Кабузана про високі показники природного приросту в регіоні підтверджується. У другій половині XIX ст. чисельність лютеранських колоністів Південної України зростала швидше, ніж чисельність протестантів в межах імперії загалом, а також швидше за чисельність православного населення.

Значну частку загальної смертності у XIX ст. становила дитяча смертність, яку прийнято розглядати окремо⁵⁵. Показники дитячої смертності обчислюють рідше за загальні показники смертності, оскільки вони потребують наявності даних щодо кількості народжених і померлих дітей до року [26, с. 221–228]. Такі дані можна встановити тільки на основі документів щодо природного руху населення. У дослідженні вони були обчислені на матеріалах метричних книг, а отже – виключно для лютеранських колоністів.

У цілому, рівень дитячої смертності (до 1 року) перевищував показники загальної смертності (19,88 ‰), і становив 163 ‰ в період з 1834 по 1885 рр. [160–348]. Суттєвих змін рівня дитячої смерті серед лютеранських колоністів Південної України протягом XIX ст. не відбулося: у першій пол. XIX ст. (1833–1858 рр.) вона дорівнювала 166 ‰ [157–348; 562–579], у другій пол. XIX ст. (1859–1885 рр.) – 160 ‰ [157–348; 562–579]. Установити значення для кінця XVIII та поч. XX ст. – складніше. За цей період дитячу смертність ми можемо дослідити тільки за даними Старошведської колонії [560], а для поч. XX ст. – Старошведської колонії та колонії Фрейденталь [157–159; 294–303]. В останній чверті XVIII ст. (1785–1788 рр.) показник смертності немовлят у Старошведському дорівнював 397 ‰ [560], на поч.

⁵⁵ Це дає змогу оцінити ефект на дитячу смертність догляду за дітьми (чи його відсутність або недостатність).

XX ст. в Старошведському та Фрейденталі (1904–1914 рр.) – 163 ‰ [157–159; 294–303].

Для порівняння дитячої смертності в лютеранських колоніях Півдня України з загальнодержавним рівнем були виокремлені дані за другу пол. XIX ст. – 166 ‰. Такий рівень смертності був майже вдвічі нижчим за середній для 50-ти губерній Європейської Росії (271 ‰) у 1867–1881 рр. [443, с. 184–214]. Він відповідав тогочасним загальним показникам у Волинській (169 ‰), Подільській (169 ‰), Таврійській (160 ‰), Катеринославській (153 ‰) та Гродненській губерніях (168 ‰), а також території Війська Донського і Курляндії (160–166 ‰) [443, с. 184–214].

Географічно найвищий рівень народжуваності (65 ‰) та смертності (38 ‰) протестантів Південної України був властивий Катеринославській губернії, а в переліку розглянутих лютеранських колоній – Старошведській. В цілому протягом XIX – поч. XX ст. найбільша смертність немовлят спостерігалася у колонії Фрейденталь (242 ‰). В інших колоніях ситуація була кращою – в колонії Грунау – 134 ‰, у Старошведському – 127 ‰.

Висновки. Протягом XIX – поч. XX ст. лютеранським колоністам Південної України були притаманні високі показники народжуваності (59–38 ‰) та природного приросту (15–23 ‰) внаслідок відносно невисокого рівня смертності (19–20 ‰). Чисельність протестантів та, зокрема, – лютеранських колоністів в Південній Україні у другій пол. XIX ст. зростала вдвічі швидше, ніж по Російській імперії загалом, що було наслідком вищої народжуваності. Попри кращу матеріальну забезпеченість колоністів, догляд за дітьми, надання акушерської допомоги у середовищі лютеранських колоністів не відрізнялося від загальної ситуації в Південній Україні. Рівень смертності немовлят (160–166 ‰) у лютеранських колоніях був незмінним протягом усього XIX ст., і в цілому відповідав значенням показника українських губерній. Найвищі показники смертності немовлят з розглянутих лютеранських колоній спостерігалися в поселенні Фрейденталь (242 ‰), на що могло справляти вплив розташування поряд із великим портовим містом – Одесою.

4.3. Середня тривалість життя та спеціальні коефіцієнти народжуваності

Найбільшу увагу дослідників привертають соціально обумовлені демографічні показники. Серед них – середня тривалість життя, спеціальні показники народжуваності (*сумарний** та вікові) [13; 117; 118].

Середню тривалість майбутнього життя (очікувана тривалість життя когорти новонароджених) лютеранських колоністів Південної України раніше не обчислювали, тоді як цей показник один із визначальних для оцінки *благополуччя**⁵⁶ населення. Разом із рівнями народжуваності та смертності його застосовують у компаративних дослідженнях. Здебільшого порівнюють тривалість життя різних країн та різних історичних періодів [13; 117; 118]. Проте, зіставляти можна і різні релігійні чи соціальні групи регіонів. Середню тривалість життя визначають нечасто через утруднення в отриманні даних. Показник обчислюють на основі таблиці смертності, заволікаючи дані статевовікової структури населення та порядку вимирання різних вікових груп [509, с. 236–259], що вимагає контамінації інформації різних джерел. Найбільш інформативними у порівняльному аналізі є показники середньої тривалості майбутнього життя для різних статей та періодів.

Оскільки для обрахунку таблиць смертності потрібна велика кількість даних, хронологічна деталізація можлива тільки для об'єднаної вибірки. Обраховуючи відомості окремих колоній, для отримання необхідної кількості даних, ми вимушені були звести їх у два великі періоди – перша (1833–1857 р.) пол. XIX ст. та друга (1858–1885 рр.) пол. XIX ст. Це створює певну «грубість» результатів та їх відмінність від загальних показників.

Загалом, на початок 1880-х років порівняно із 1830-ми роками, середня тривалість життя зросла на 14 років, переважно, за рахунок чоловіків (на 17 років) і дещо менше – за рахунок жінок (на 9 років) (Див. Табл. 4.2.) [160–348].

⁵⁶ Благополуччя населення оцінюють за допомогою інтегрального показника – індексу людського розвитку (ІЛР).

Таблиця 4.2.

Рівні тривалості життя серед лютеранських колоністів Південної України

Середня тривалість життя			
Роки	чоловіки	жінки	разом
1833–1842	18,95	23,91	21,21
1843–1852	19,05	21,82	20,31
1853–1862	23,28	22,23	22,81
1863–1872	30,49	31,94	31,1
1873–1882	36,1	33,23	35,01
Загалом	25,57	26,63	26,08

Серед розглянутих колоній найдовша тривалість життя була притаманна населенню Фрейденталю, завдяки значно більшому значенню цього показника для жінок [304–348]. Різниця тривалості життя жінок і чоловіків протягом 1833–1857 рр. тут становила 25 років, а в 1858–1885 рр. – вже 27 років [304–348]. В Грунау та Старошведському відмінності тривалості життя обох статей були меншими. В Грунау в першій пол. XIX ст. – 5 років, а у другій – 1 рік [168–293]. У Старошведському протягом першої половини XIX ст. середня тривалість життя жінок перевищувала чоловічу на 10 років, а у другій половині століття навпаки чоловіки в середньому жили довше на 3 роки [168–191; 243–293]. Найнижча тривалість життя властива мешканцям колонії Грунау – лише 19 років в першій і 28 – у другій пол. XIX ст. [168–191; 243–293].

Об'єднавши обчислені методом компонент дані статевовікової структури населення Старошведського, Фрейденталю та Грунау, нам вдалося проаналізувати динаміку середньої тривалості життя. У 1830–1840-х рр. колоністи в середньому жили 21 рік, тоді як у 1880-х – вже 35 років.

Зростання показника розпочалось з 1850-х рр., проте найбільш вагоме значення мали подальші періоди росту (1853–1862 рр. та 1863–1872 рр.) (рис. 4.3.). Характерно, що ці періоди співвідносяться з реформами 1861 та 1871 рр., а отже – можуть бути їх наслідками.

Рисунок 4.3. Середня тривалість життя серед лютеранських колоністів Південної України, XIX ст.

Ці рівні тривалості життя значно менші за сучасні, але достатньо високі як для тогочасної Російської імперії [377, с. 208; 422]. На жаль, інформація про тривалість життя у конфесійному розрізі відсутня, проте відомі дані для різних національностей на 1896–1897 рр. Отримані нами показники середньої тривалості життя для лютеран Південної України на 1880-ті роки були достатньо високими (36 років у чоловіків та 33 роки у жінок). Це приблизно дорівнювало показникам українців (36 років у чоловіків та 39,9 років у жінок) [377, с. 208], хоча помітний нижчий рівень тривалості життя у жінок. Це було вище за середню тривалість життя у Російській імперії, яка сумарно становила 33,4 роки у жінок та 31,3 – у чоловіків внаслідок відносно короткої тривалості життя росіян (29,8 у жінок та 27,5 у чоловіків) [377, с. 208]. Порівняння із країнами Західної Європи дає підстави стверджувати, що на початку XIX ст. тривалість життя лютеранських колоністів Південної України була дуже низькою, проте, вже із середини XIX ст. досягла рівня італійської (35,4 роки в 1880-х) та перевищила іспанську (31 рік у 1880-х) [13, с. 95].

В історичній демографії часто застосовують сумарний коефіцієнт народжуваності⁵⁷. Він демонструє, скільки дітей народжувала пересічна жінка

⁵⁷ У літературі «сумарний коефіцієнт народжуваності» іноді також називають «сумарним коефіцієнтом плідності», «сумарним коефіцієнтом фертильності» чи навіть «сумарним коефіцієнтом дітності», проте вживання такої термінології не рекомендується, оскільки це призводить до плутанини. На сьогоднішній день нормою вважається застосування терміну «сумарний коефіцієнт народжуваності».

впродовж дітородного періоду за умови, що вона проживе його повністю [26, с. 147–153].

Для розрахунку сумарного коефіцієнта народжуваності потрібні джерела поперечного зрізу даних про населення. Наявні джерела дають можливість обчислити його тільки для кількох років (1812–1816 рр. та друга пол. 1850-х рр.)⁵⁸. Дві хронологічні точки уможливають порівняння сумарних коефіцієнтів народжуваності в часі. Дані свідчать, що сумарний коефіцієнт народжуваності знизився з 5,5 дітей у 1812–1816 рр. [615] до 4,5 дітей у 1852–1858 рр. [444; 559; 593]. Найбільше дітей народжувалося у колоністів Старошведського, певно, як реакція на демографічні втрати, спричинені епідемією чуми наприкінці XVIII ст. (5,6 у 1812–1816 рр. та 4,9 у 1852–1856 рр.) [593, р. 33–44; 615, р. 811–813].

Таблиця 4.3.

Сумарний коефіцієнт народжуваності в лютеранських колоніях Південної України, XIX ст.

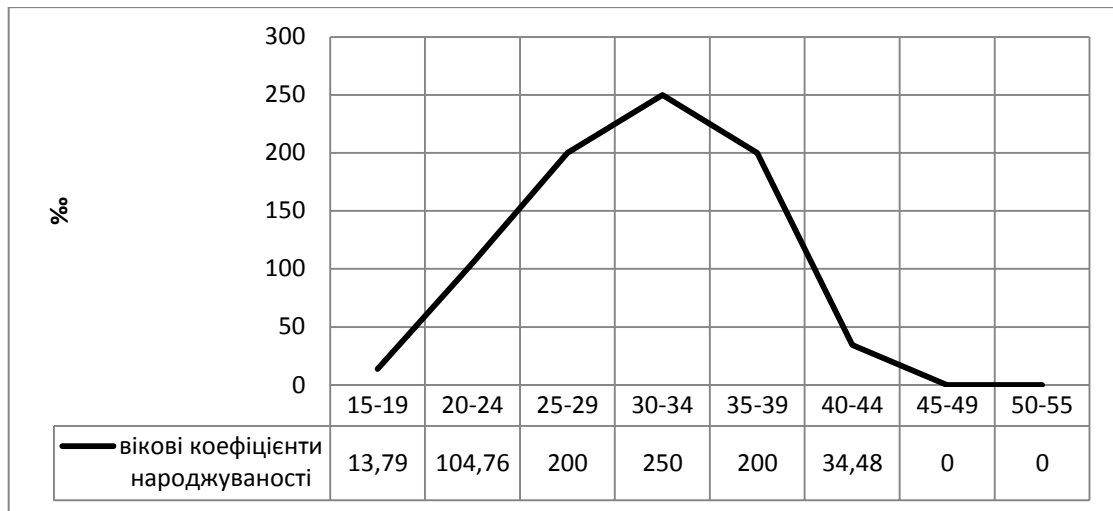
Колонія	поч. XIX ст.	середина XIX ст.
Старошведська	5,6	4,9
Грунау	н/д	4
Фрейденталь	5,3	4,5

Порядок відтворення населення дає змогу встановити, які вікові групи населення були найбільш важливими для збереження популяції. Ця інформація важлива для з'ясування питання, в якому віці жінки у той чи інший проміжок часу народжували найбільше дітей.

Порядок відтворення населення встановлюють на основі вікових коефіцієнтів відтворення [509, с. 350–378]. Цей показник проаналізовано нами на основі даних окремих колоній.

В колонії Грунау протягом 1846–1850 рр. найбільше дітей (*віковий коефіцієнт народжуваності** 250 ‰) народжували жінки у віці 30–34 роки. У подальших вікових групах народжуваність поступово знижувалася до віку 49 років [192–242].

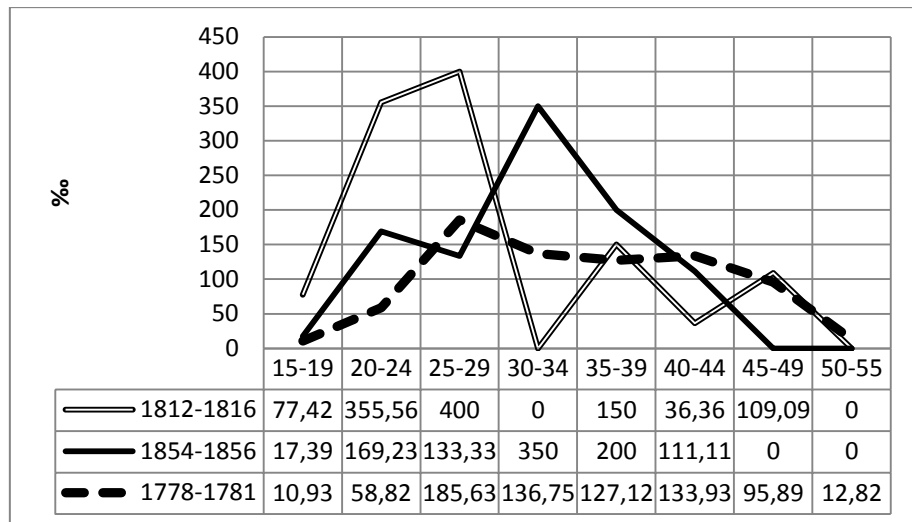
⁵⁸ З метою розширення вибірки дані взято за кілька років.

**Рисунок 4.4. Вікові коефіцієнти народжуваності, колонія Грунау.
1846–1850 рр.**

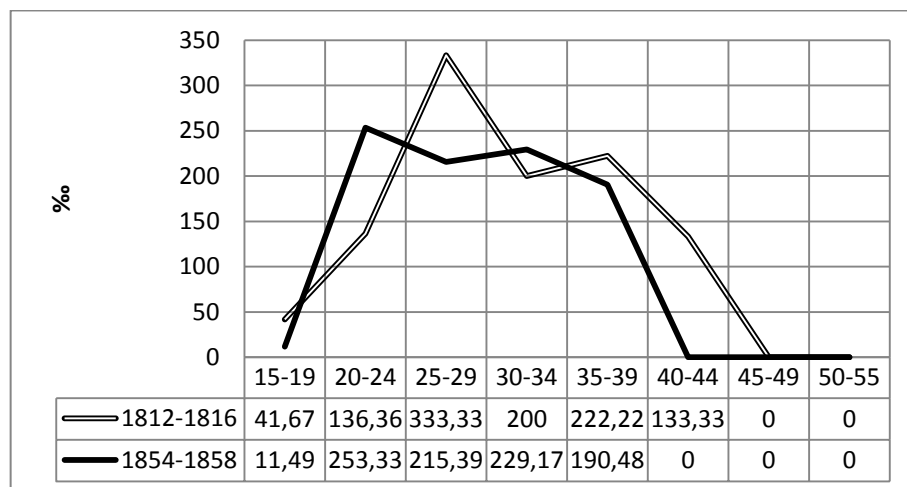
Для мешканців Старошведської колонії існує можливість порівняння вікових коефіцієнтів народжуваності до та після іміграції в Південну Україну (Див. рис. 4.5.), а також на початку та в середині XIX ст. Помітно, що до іміграції вікові коефіцієнти народжуваності були нижчими. Пік народжуваності перепадав на 25–29 років, при цьому з 30-ти років народжуваність залишалася сталою до 45 років [104]. Після переселення пік народжуваності залишився у віковій групі 25–29 років, але значно зросла народжуваність у віці від 15 до 24-х років, тоді як у віковій групі 30–34 роки народжуваність практично зникла [41; 43; 560; 615]. Такі тенденції можна віднести на рахунок епідемії чуми (1782–1783 рр.), оскільки когорта жінок віком 30–34 роки у 1816 р. була народжена саме за часів епідемії та незабаром після неї [615, р. 811–813]. Нестача жінок у старших вікових групах провокувала шлюби із молодшими дівчатами, що спричиняло зростання народжуваності в молодшому віці.

Утім, вже на середину XIX ст. вікові коефіцієнти народжуваності у Старошведському наблизився до показників колонії Грунау, що характеризувалося зміщенням піку народжуваності в групу 30–34 роки, а також зниженням вікових коефіцієнтів народжуваності в групі 15–19 років (з 77 до 17 ‰) [593]. Це вказує не тільки на зміни у статевовіковій структурі населення колонії з початку до середини XIX ст., але і на соціально-економічні трансформації. Очевидно, що на середину XIX ст. з'явилися мотиви, які спонукали відкладати народження дитини.

**Рисунок 4.5. Вікові коефіцієнти народжуваності, колонія Старошведська.
1778–1781 рр.; 1812–1816 рр. та 1852–1856 рр.**

В цілому, у XIX ст. протягом року у лютеранських колоніях Південної України дітей народжувало від 12 до 16 % жінок. Репродуктивний період тривав з 15 до 49 років. Відсоток жінок, що народжували дітей у віці 15–19 років, був невеликим, але на початку XIX ст. вищим, аніж у середині. Мода вікового коефіцієнту народжуваності у Старошведському і Грунау на середину XIX ст. змістилася у більш пізню вікову групу (30–34 роки). У Фрейденталі навпаки (Див. рис. 4. 6.) – в молодшу (20–24 роки), а репродуктивний період скоротився на 5 років (15–44 роки).

**Рисунок 4.6. Вікові коефіцієнти народжуваності, колонія Фрейденталь.
1812–1816 рр. та 1854–1858 рр.**

Висновки: Середня тривалість життя лютеранських колоністів Південної України у 1880 р. – 35 років була близькою до тривалості життя українського та білоруського населення. Таким чином, тривалість життя лютеранських колоністів була пов'язаною із загальним рівнем життя в регіоні. Лютеранське населення в цілому жило довше, ніж населення Російської імперії (33,4 – жінки і 31,3 – чоловіки). Рівень дожиття лютеранських колоністів на Півдні України протягом ХІХ ст. зріс. Ще в 1830-ті рр. він був невеликим (21 рік), проте вже у 1880-ті рр. він приблизно дорівнював італійському та перевищував іспанський. Найбільше зростання тривалості життя перепало на 1860-ті роки (на 8 років).

Середній показник тривалості життя зріс, переважно, за рахунок подовження життя у чоловіків. Сумарний коефіцієнт народжуваності з часом знижувався (з 5,5 на поч. ХІХ ст. до 4,9 у середині сторіччя). Вікові коефіцієнти народжуваності протягом ХІХ ст. також зазнали трансформацій, змістившись у більш старші вікові групи (переважно 30–34 роки).

4.4. Причини смерті та фактори смертності

Важливою причиною демографічного переходу, який характеризувався зміною демографічної поведінки і, відповідно, – статевовікової структури населення був т. зв. «епідеміологічний перехід», що відбувався протягом ХІХ – у першій пол. ХХ ст. [13, с. 182–191; 117, с. 75–115]. Ознакою епідеміологічного переходу є зміна структури факторів смерті – ендогенні фактори починають домінувати над екзогенними, що проявляється у зміні структури смертності в залежності від причин [603].

Таким чином, досліджуючи структуру смертності від різних причин, можна дізнатися, чи був помітний епідеміологічний перехід серед лютеранських колоністів Південної України у ХVІІІ – на поч. ХХ ст. та на якій стадії він знаходився. Такий аналіз дасть змогу зрозуміти, чи була притаманна лютеранським колоністам

класична (західна) модель епідемічного переходу з супутніми їй особливостями. З іншого боку він також може пояснити окремі особливості демографічного переходу серед колоністів.

Оскільки структура смертності за демографічного переходу не є статичною, важливо дослідити ці зміни у динаміці. Для цього було використано два типи аналізу: *поперечний** та *повздожній**. Поперечний аналіз дає змогу виявити наявність змін, а повздожній – особливості їх протікання. Результати аналізів також дають важливий емпіричний матеріал про структуру смертності та історію епідемій у регіоні. Проте, перед тим як робити такий аналіз, вважаємо за доцільне висловити критичні міркування щодо виявлення *причин смертності** у документах.

Діагностика причин смерті не завжди була точною. Пастори нерідко змушені були записувати причини смерті з чужих слів, оскільки не були присутніми в колоніях парафії постійно. Як причини смерті, зазвичай, вказували симптоми окремих хвороб. У деяких випадках такі симптоми дають змогу з'ясувати причину смерті, в інших – тільки припустити, до якої групи (повітряно-крапельні, кишкові, інфекційно-паразитарні) її можна віднести, що і було взято нами за основу. Іноді взагалі немає змоги ідентифікувати причину. Ця обставина впливає на те, що одні і ті самі причини смертності по-різному інтерпретуються істориками. Таким чином, бажано пояснити вихідні позиції щодо ідентифікації тієї чи іншої хвороби у дослідженні.

Ми не погоджуємося зі шведським істориком О. Лойтом, який вважав лихоманку симптомом малярії [142, с. 113] і вважаємо, що сам по собі цей симптом абсолютно недостатній для ідентифікації хвороби. У той же час суголосні із думкою радянських істориків медицини К. Г. Васильєва та О. Е. Сегала, які інтерпретували один із різновидів лихоманки – нервову як висипний тиф [38, с. 185–187]. Їх аргументи спираються на те, що одним із симптомів тифу є нервове збудження [38, с. 314–325]. Окрім того, як було перевірено нами на прикладі парафії Грунау, випадки смерті від нервової лихоманки мали сезонну акумуляцію [192–242] (в осінньо-весняний період), яка притаманна висипному тифу. Таким як у тифу

виявився і статевий розподіл померлих від нервової лихоманки (переважно, чоловіки).

Т. зв. «коричневіння» та «краснуха» можуть бути симптомами різних захворювань, та оскільки померлі з цими симптомами частіше за все спостерігалися під час діагностованих пасторами спалахів смертності від кору та скарлатини [158–348], вважаємо дані симптоми маркерами саме цих захворювань.

Серйозні зауваження викликає діагностування чуми у Старошведській колонії в 1782–1783 рр. [539]. Аналізуючи причини смерті у Старошведському на матеріалах першої метричної книги колонії у статті в журналі «Скандинавский сборник» в 1988 р. О. Лойт налічив 124 особи, померлих від чуми. При цьому, він зазначав: «Хвороба, яку латиною названо *pestis* і яка є причиною смерті багатьох переселенців, поза всяким сумнівом, є чумою» [142, с. 113]. Утім, в публікації джерела, зробленій ним у 1958 р., як причину смерті жодного разу не зазначено чуму або “*pestis*”. Натомість вказано хворобу під назвою «*lifsjuka*» (діарея, швед.) [560, s. 147–159]. З огляду на убивчу силу хвороби та факт великої епідемії чуми 1784 р. у розташованому поряд із Старошведською колонією Херсоні [38, с. 156–159] та усну традицію мешканців селища [617, s. 35], ми погоджуємося з інтерпретацією хвороби як чуми, проте вважаємо, що вона, переважно, мала місце у кишкової формі (що спонукало нас інтерпретувати її як кишкове захворювання).

Високу смертність в ранній неонатальний період (до 7 днів) від хвороб дихання (задуху, хворе горло), зафіксовану в колонії Фрейденталь у 1854 р. [343], ми інтерпретували як пневмопатію недоношених дітей внаслідок недорозвинутих легень. Наявність великої кількості смертей з симптомами задухи саме у цьому віці (до 7 днів) свідчить, що явище було не випадковим. Це вказує на стресову ситуацію для значної кількості жінок у 1853–1854 рр. (Кримська війна), яка спровокувала масову передчасну появу дітей [343]. Завдяки інтерпретції цього симптому вдалось виявити та вивчити динаміку смертності недоношених немовлят у колонії Фрейденталь і протягом інших років. Зокрема, встановити, що на поч. ХХ ст., порівняно із ХІХ в колонії Фрейденталь відбулось помітне скорочення частки

померлих недоношених немовлят (з 10 % до 4 %) [294–348]. На жаль, дослідити смертність внаслідок цієї причини в інших колоніях не має змоги⁵⁹.

Поперечний аналіз структури смертності. Загалом, з кінця XVIII до поч. XX ст. (за весь період) лютеранським колоністам Південної України була притаманна наступна структура смертності: частіше за все помирали від повітряно-крапельних хвороб. Вони забирали життя у 38 % з усіх небіжчиків. Другою за масштабами причиною в джерелах названі судоми (18 %), через які помирали, переважно, немовлята. Третьою вагомою причиною смерті були інфекційно-паразитарні захворювання (висипний тиф, енцефаліт), які відібрали життя у 8 % померлих. Смертність внаслідок серцево-судинних хвороб (2 %), травм (2 %), пухлин (1 %) та кишкових захворювань (4 %) була незначною [157–348].

Віковий розподіл причин смерті демонструє, що більшість дорослих та дітей (від 1-го до 16 років) помирала внаслідок повітряно-крапельних інфекцій (32 % та 57 % відповідно), тоді як більшість немовлят (до 1-го року) втрачала життя через судоми (40 %). Повітряно-крапельні інфекції у немовлят спричиняли смерть у 24 %. Немовлята не потерпали від травм, ракових захворювань чи нестачі вітамінів (траплялись лише поодинокі випадки. Не більше 1 %). У дорослих та у дітей (15 % та 7 % відповідно) інфекційно-паразитарні захворювання спричиняли більше смертей (окрім немовлят), аніж кишкові (6 % та 4 % відповідно) [157–348] (Дод. П).

Отже, екзогенні фактори смертності домінували над ендогенними. Епідеміологічний перехід не завершився. Для того, аби визначити, як змінилась структура смертності з плином часу досліджуваній період (1782 – 1914 рр.) було поділено на 4 підперіоди: 1) кінець XVIII ст. (1782–1788 рр.); 2) перша пол. XIX ст. (1833–1858); 3) друга пол. XIX ст. (1859–1885; 1890; 1898–1899); 4) поч. XX ст. (1902–1914 рр.).

Значні відмінності виявлені лише наприкінці XVIII ст. та XIX сторіччями. У XVIII ст. лютеранські колоністи помирали переважно внаслідок кишкових інфекцій (38 %) (кишкова форма чуми). Існувала велика кількість померлих від хвороб

⁵⁹ Імовірно, пастори в інших парафіях інакше маркерували пневмопатію.

пухлинного характеру⁶⁰ (10 %), частка яких у структурі смертності протягом ХІХ ст. була надзвичайно низькою (0,5–0,6 %) і трохи зросла лише на поч. ХХ ст. (2,2 %). Великою (6 %) порівняно з подальшими періодами (0,2 – 0,5 %), була питома вага померлих внаслідок хвороб, спричинених нестачею вітамінів, перш за все, – від цинги [157–348; 560]. Протягом досліджуваного періоду наявні певні тенденції у змінах структури смертності залежно від її причин. Зокрема, частка смертей від інфекційно-паразитарних хвороб неухильно знижувалась: якщо наприкінці ХVІІІ ст. ці недуги спричинили 13 % смертей, а у першій пол. ХІХ ст. – 10,6 %, то у другій пол. ХІХ ст. вже 6,4 %, а на поч. ХХ ст. – лише 2,9 %. Знижувалась і смертність внаслідок кишкових інфекцій – з 38 % наприкінці ХVІІІ ст. до 5,6 % в першій пол. ХІХ ст. та 3,3 % – 3,2 % наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. Частка померлих від різного роду травм (у тому числі – пологових), навпаки – збільшувалась від 1 % у ХVІІІ ст. до 2,6 % на поч. ХХ ст. Зростала і частка померлих внаслідок повітряно-крапельних інфекцій [157–348; 560] (Дод. П).

Наявність значних відмінностей між кінцем ХVІІІ та ХІХ ст. свідчить про початок епідеміологічного переходу. Кишкові інфекції наприкінці ХVІІІ ст. (а на думку О. Лойта – і пухлини [142, с. 112–113]) найімовірніше були симптомами чуми, тобто хвороби пандемічного характеру. Цингу, частка померлих від якої була доволі значною (6 %) серед лютеранських колоністів у ХVІІІ ст. [560], можна вважати ознакою голоду. Подолання саме цих двох проблем є найважливішою ознакою завершення першої стадії епідеміологічного переходу [603]. Окрім того, що в ХІХ ст. прояви таких хвороб не зафіксовані⁶¹, про початок другої стадії епідеміологічного переходу в цей час свідчить і динаміка смертності (п. 4.1 та Дод. М), відповідно до якої амплітуда флуктуацій смертності у ХІХ ст. знизилася порівняно з ХVІІІ ст. [157–348; 560].

Зниження смертності від кишкових та інфекційно-паразитарних захворювань протягом ХІХ – поч. ХХ ст. вказує на те, що друга стадія епідеміологічного

⁶⁰ Можливо – бубонна форма чуми.

⁶¹ Слід звернути увагу на те, що для ХІХ ст. ми володіємо даними щодо природного руху населення з 1833 р., а отже не можемо оцінити, чи мали місце пандемічні хвороби до цього часу. Зокрема, існують підстави вважати, що епідемія чуми в Одесі 1812 р. вразила і деякі лютеранські колонії, розташовані неподалік від міста.

переходу тривала, але оскільки не вдалось подолати повітряно-крапельні хвороби (головним чином – туберкульоз), вона не завершилась. Така періодизація (ранній початок епідеміологічного переходу поряд із повільною зміною його стадій) відповідала класичній (західній) моделі епідеміологічного переходу [157–348].

Це дає змогу екстраполювати на лютеранських колоністів Південної України і її особливості, визначені А. Омраном. Зокрема, він зазначає, що зниження смертності в Європі у XIX ст., переважно, було наслідком соціо-економічного фактору, а не медичних і санітарних заходів. Зростання тривалості життя було *«побічним продуктом соціальних змін»* – покращення стандартів життя, особистої гігієни і харчування [603, р. 741].

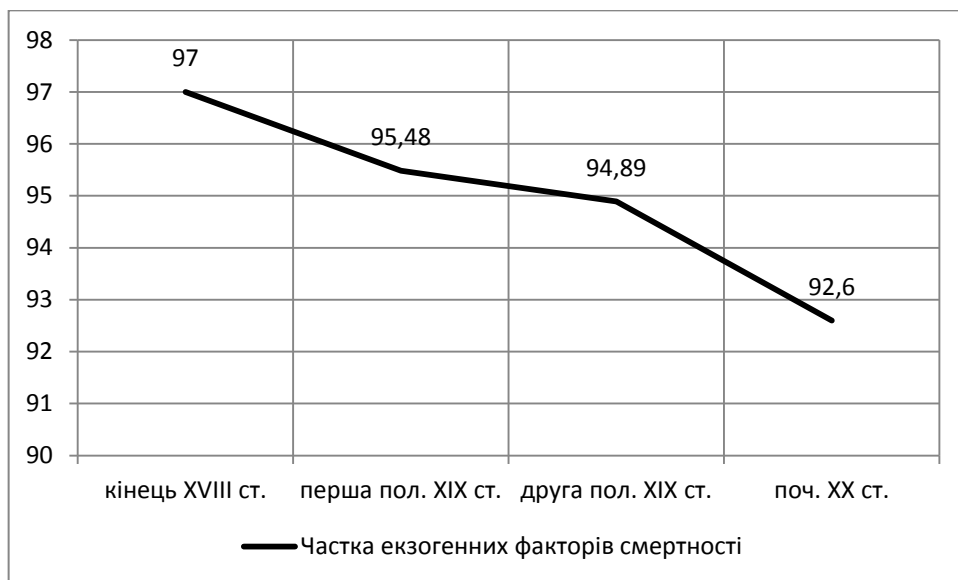

Рисунок 4.7. Зміна частки екзогенних факторів смертності серед лютеранських колоністів з кін. XVIII до поч. XX ст.

Однією з особливостей класичної (західної) моделі епідеміологічного переходу є те, що смертність, перш за все, знижувалася серед дітей віком до чотирьох років та молодих жінок [603, р. 742]. За відсутності економічних факторів стримування це провокує зростання населення (що і відбулося після колоністської реформи 1871 р.) [157–348]. У тому, що зростання населення у цій віковій групі серед лютеранських колоністів Південної України відбувалося, можна

переконатися, виходячи із темпів зростання тривалості життя в різних вікових групах (рис. 4.8.).

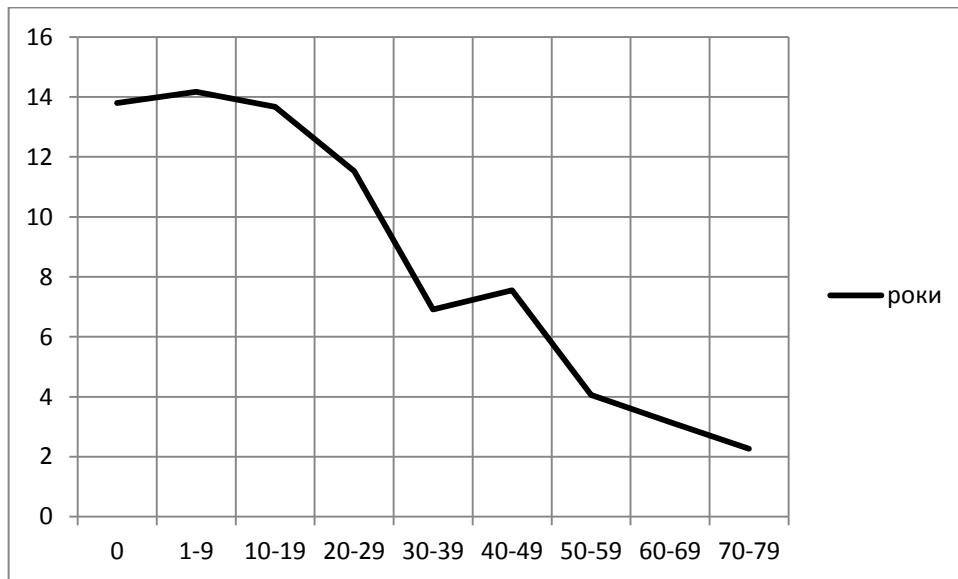

Рисунок 4.8. Темпи зростання тривалості життя в різних вікових групах (між 1830-ми та 1870 рр.).

Через проблеми із діагностуванням причин дитячої смертності, виявити за рахунок яких саме змін у піклуванні за дітьми відбулось таке зростання не уявляється можливим. У той же час зростання тривалості життя в старших вікових групах, найімовірніше було спричинене зниженням частки інфекційно-паразитарних захворювань (Дод. П), які, переважно, вражали людей старшого віку. Таким чином і зменшення смертності від цих хвороб, перш за все також відобразилося на дорослому населенні (таб. 4.4.).

Таблиця 4.4.

Віковий розподіл частки померлих від інфекційно-паразитарних захворювань

Вікова група	Частка померлих, %		
	Перша пол. XIX ст.	Друга пол. XIX ст.	Початок XX ст.
Немовлята та діти (0–15 років)	6,7	4,5	2
Дорослі (16 і > років)	21	9,4	3,8

Значну частку летальних випадків через інфекційно-паразитарні захворювання на поч. XIX ст. можна пояснити кількома обставинами: а) наявністю природних осередків паразитів у степу; б) практикуванням тваринництва; в) недостатніми гігієнічними заходами (купання, прання одягу). Таким чином, зниження смертності від цього типу захворювання протягом XIX ст. – на поч. XX ст. мало супроводжуватися усуненням цих елементів. Це створює додатковий науковий інтерес, оскільки, якщо до інфекційно-паразитарних захворювань призводило практикування тваринництва, смертність колоністів від даного типу хвороб була наслідком діяльності колоністської адміністрації, що активно запроваджувала даний тип господарювання. Якщо ж причина полягала у проблемах гігієни, це було наслідком дій самих колоністів. Використані джерела не дозволили дати на нього відповідь, а отже питання потребує подальшої розробки.

Географічний розподіл причин смерті не показав значних відмінностей, за винятком двох – значно вищого рівня смертності через судомі (на 9–16 %) у Фрейденталі (Гросслібентальський кол. округ, суч. Одеська обл.), здебільшого немовлят [294–348], та помітно вищий рівень смертності внаслідок інфекційно-паразитарних хвороб (на 13–15 %) в колонії Грунау (Маріупольський кол. округ, тер. суч. Запорізької обл.) [192–242]. Статевий розподіл смертності за причинами смерті не виявив суттєвої диференціації, окрім невеликої переваги чоловічої смертності внаслідок повітряно-крапельних хвороб та судом, що, загалом, спричинено вищою чоловічою смертністю [157–348].

У структурі смертності від повітряно-крапельних інфекцій найбільшу загрозу життю лютеранським колоністам становили такі хвороби, як: туберкульоз (19 %); кір (13 %); коклюш (10 %); запалення легень (9 %); скарлатина (9 %); дифтерія (8 %); ангіна (6 %); віспа (6 %). В решті випадків (20 %) як причини смерті вказували: кашель, застуду, застудні лихоманки, хвороби легень тощо.

Основними кишковими захворюваннями, що позбавляли життя лютеранських колоністів, були: холера (34 %); діарея (10 %); дизентерія (8 %); запалення шлунку або кишок (11 %). В решті випадків (37 %) як причину смерті записували різноманітні проноси, шлункові лихоманки, коліки та блювоту [157–348; 560].

Помирали колоністи і внаслідок отриманих травм. Здебільшого, це були травми отримані під час пологів (37 %⁶²). Від неякісної акушерської допомоги страждали не тільки матері, але і діти – 16 % смертних випадків від травм становили діти травмовані під час пологів. У 15 % випадків колоністи помирали через зараження або втрату крові, ймовірно, під час виконання побутових робіт. Ще в 13 % випадків смерть реєстрували внаслідок дорожньо-транспортних пригод. У джерелах наявні свідчення про потрапляння людей (у тому числі – дітей) під коней, вози, падіння з возів. У матеріалах колонії Фрейденталь поблизу Одеси зафіксовано навіть летальний випадок потрапляння під потяг на станції Вигода (1902 р.) [294]. В окремих випадках людей, яких переїхали возом, знаходили в полі, а призвідці ДТП зникали з місця події, кинувши напризволяще постраждалого. Чималу частку (11 %) складала ті, що втопилися, переважно, під час купання в річці або в результаті падіння в колодязь. Одна дівчинка захлинулася у фонтані. В джерелах наявні дані і про суїциди, які становили 5 % померлих від травм. Основним способом суїциду було повішання. Один чоловік – застрелився. Причиною решти смертей від травм були аборти, невдалі операції, отруєння алкоголем, нещасні випадки (один чоловік порізався на січкарці, одного мірошника задавило колесом млина), необережне поводження зі зброєю, навмисні вбивства, згоряння на печі [157–348].

Повздовжній аналіз допомагає визначити періодичність сплесків смертності від певних чинників, що має вагоме емпіричне значення. Довгі ряди причин смертності наявні лише для чотирьох колоній: Старошведської, Фрейденталю, Йозефсталю та Грунау. Ми вирішили проаналізувати три основні причини: від повітряно-крапельних та кишкових інфекцій, а також від інфекційно-паразитарних хвороб. Смертність від інших причин була більш спорадичною.

Аналізуючи смертність внаслідок повітряно-крапельних інфекцій можна помітити, що найбільші сплески (понад 40 % померлих) смертності спостерігалися у: 1835; 1841; 1847; 1857–1859; 1863–1864; 1867–1869; 1875; 1877–1879; 1882; 1885; 1903–1905; 1911 роках. Смертність у 1835 р. за записами пасторів, була спричинена застудою, у 1841 р. – скарлатиною та кором, в 1857–1859 рр., переважно, кором та

⁶² Вказано відсотки від кількості померлих внаслідок травм.

віспою. У 1863–1864 роках лютеранські поселенці помирили від кору, віспи та туберкульозу. 1867–1869 рр. зафіксовано нові спалахи смертності від кору та туберкульозу, а також коклюшу та віспи. 1875 р. приніс колоністам смертність від віспи, туберкульозу та ангіни. 1877–1879 роки знаменувалися смертністю під час епідемії дифтерії. Протягом 1882 р. колоністи помирили від скарлатини та туберкульозу. Новий сплеск смертності у 1885 р. пояснюється спалахом смертності від дифтерії та, можливо, ангіни [157–348]. На початку ХХ ст. (1903–1905 рр.) зафіксовано смертність від кору, туберкульозу та скарлатини, а також (1911 р.) – дифтерії та коклюшу [157–159; 294–302].

У загальній динаміці смертності від кишкових інфекцій виявлені три піки: 1848 (28 % померлих); 1855 р. (25 % померлих) та 1871 р. (25 % померлих). Якщо 1848 та 1855 рр. чітко співвідносяться із епідеміями холери, то у 1871 р. незначний спалах кишкової інфекції співпав зі значним скороченням смертності, що в цілому і показало підвищення частки померлих від цієї причини. Достеменно відомо, що у 1848 р. Російську імперію вразила одна з найбільших холерних епідемій ХІХ ст. [38, с. 247–280]. Її зареєстровано у 49 губерніях (загальна кількість губерній Європейської частини Російської імперії – 50), а кількість хворих досягла 1 млн. 742 тис. 439 осіб. Того року від холери в імперії померло 690 тис. 150 людей (утім, рівень убивчої сили виявився відносно невисоким – 39,6 %, тоді як, наприклад, від епідемії холери в Калузькій губернії 1892 р. – 67,85 %, а в 1893 р. – 84,08 %) [38, с. 247–280]. Загальноросійські масштаби мала і холерна епідемія 1855 р., внаслідок якої заразилося 331 тис. осіб, а померло 131 тис. [38, с. 247–280]. На думку К. Г. Васильєва та О. Е. Сегала, хвороба могла поширюватися великими річковими системами, у тому числі – Дніпром [38, с. 247–280]. Ситуацію погіршувало те, що у ХІХ ст. європейські, у тому числі російські, лікарі тільки починали протистояти холерній паличці, і тривалий час не знали, яким шляхом вона поширюється (існували навіть гіпотези про заражений ґрунт). Відповідно, жодних санітарних протиепідемічних заходів не запроваджували [38, с. 247–280].

На відміну від смертності внаслідок повітряно-крапельних та кишкових інфекцій, яка могла бути наслідком різних захворювань, смертність від інфекційно-

паразитарних хвороб спричиняв, переважно, висипний тиф. В усякому разі, ця причина – єдина, яку достеменно зафіксовано в джерелах [157–348]. Найсерйозніші спалахи смертності від інфекційно-паразитарних захворювань відбулися в: 1836; 1856 та 1869 рр.

Таблиця 4.5.

Спалахи смертності від різних епідемічних захворювань в лютеранських колоніях Південної України

	тиф	кір та скарлатина	дифтерія	віспа	коклюш	запалення легень	холера	туберкульоз	ангіна
Старошведське	1856; 1883	1859	-	-	-	-	-	-	-
Фрейденталь	1841;1856;1862; 1867; 1869; 1902	1841; 1850; 1857;1869;1902; 1905; 1904; 1909	1877	1859; 1869	1853	1852	1848; 1855	1848; 1850; 1859; 1904	1862; 1863; 1874; 1875
Йозефсталь	1856;1861;1862; 1867; 1868;1880; 1882;1884;1911; 1915; 1916	1903; 1880; 1916	1880; 1910	1916	-	-	1848; 1850; 1915	-	-
Грунау	1840; 1841; 1844; 1846; 1852; 1853; 1864; 1868; 1869	1841;1843; 1847; 1856;1857;1862; 1866;1869;1877; 1879; 1882	1885	-	1856	1879	-	1879	1869

Підсумовуючи, можна зауважити, що масова смертність, спричинена повітряно-крапельними інфекціями, траплялася кожні 5–10 років, тоді як високі показники смертності від кишкових інфекцій та інфекційно-паразитарних хвороб – по 3 рази на сторіччя.

Важливе значення для з'ясування умов життя колоністів має також частота спалахів смертності від певних причин і їх географічний розподіл (Див. Табл. 4.5.).

Згідно з отриманими даними, спалахи смертності від **повітряно-крапельних захворювань** траплялися майже щороку (0,91 рази на рік) і були рівномірно розподілені між колоніями. **Кишкові інфекції** найчастіше мали місце у Йозефсталі – 23 випадки, до чого могли спонукати часті повені, які вражали колонію [21]. У Фреденталі було зафіксовано 20 випадків, в Грунау – 14, а найменше – у Старошведському (10 випадків). А загалом, смертність від спалахів кишкових інфекцій вражала населення приблизно раз на 3 роки (раз на 3,2 роки). Спалахи **інфекційно-паразитарних** хвороб переважали в Грунау (38 випадків) та Йозефсталі (37 випадків). Трохи менше їх було у Фрейденталі (35), а найменше – у Старошведському (усього 16). В цілому інфекційно-паразитарні захворювання відбирали людські життя кожні півроку (0,6 разів на рік) [157–348].

Аналіз показав, що смертність під час спалахів повітряно-крапельних захворювань фіксувалися у більшості (3 із 4-х) колоній. Кишкові інфекції, навпаки, майже не траплялися в різних колоніях одночасно за винятком періодів значних епідемій (1848; 1855; 1871; 1874; 1877; 1879 рр.).

Висновки. Протягом досліджуваного періоду в середовищі лютеранських колоністів екзогенні фактори смертності домінували над ендогенними (у структурі смертності домінувала смертність від повітряно-крапельних хвороб). Епідеміологічний перехід встиг розпочатися, проте не завершився на поч. ХХ ст. Таким чином, лютеранським колоністам була властива класична (західна) модель демографічного переходу. Це дає змогу припустити, що поступове зниження смертності серед лютеранських колоністів головним чином було опосередкованим наслідком покращення соціально-економічних умов життя, а не медичних заходів. Фактичні дані дали змогу встановити, що зростання тривалості життя (переважно – дорослого населення) стало результатом зменшення смертності внаслідок інфекційно-паразитарних хвороб (висипного тифу), що є нетиповим, а отже вказує на регіональні особливості причин смертності даної соціо-конфесійної групи. Аналіз динаміки смертності від різних причин дозволив виявити, що спалахи смертності від повітряно-крапельних захворювань траплялися майже кожного року, кишкових інфекцій – рідше ніж раз на 3 роки, інфекційно-паразитарних – раз на пів року. Під

час спалахів повітрянокрапельних інфекцій колоністи помирали одночасно в усіх населених пунктах. Смертність через кишкові та інфекційно-паразитарні хвороби, переважно, була локальною. Висока частота спалахів смертності від різних типів захворювань та наявність другої стадії епідеміологічного переходу в досліджуваному суспільстві, демонструють, що лютеранські колоністи у XVIII – на поч. XX ст. зустрічалися з більшими ризиками для життя, ніж сучасне населення. При чому, найбільше ризики мали місце наприкінці XVIII – на поч. XIX ст.

Висновки до четвертого розділу

Протягом 1830-х–1880-х рр. значно (на 14 років) зросла тривалість життя досліджуваної групи населення, особливо – чоловіків. Найбільше зростання (на 8 років) відбулось у 1860-х – поч. 1870-х рр. Якщо у 30-х рр. XIX ст. середня тривалість життя лютеранських колоністів становила 21 рік, то у 80-х роках XIX ст. – 35 років. Лютеранським колоністам Південної України були притаманні високі показники народжуваності (38,52 ‰) та природного приросту (15–23 ‰) і відносно низькі показники смертності (19,88 ‰). У цілому в колоніях реєстрували високий рівень смертності немовлят (160–166 ‰), хоча і менший за загальнодержавний рівень. Середня кількість дітей, народжених протягом життя однією жінкою (сумарний коефіцієнт народжуваності), зменшилася з 1816 до 1856–58 рр. з 5,5–5,6 до 4,5–4,9 дітей. Екзогенні фактори смертності (92 % на поч. XX ст.) домінували над ендогенними. Домінувала смертність від повітряно-крапельних інфекцій, тоді як зростання тривалості життя було зумовлене зниженням смертності від інфекційно-паразитарних захворювань, частка яких у структурі смертності була меншою. Кожні 5–10 років траплялися значні сплески дитячої смертності, за яким слідували періоди спаду. Спалахи смертності від повітряно-крапельних інфекцій траплялися майже щороку, кишкових інфекцій – раз на три роки, інфекційно-паразитарних – двічі на рік. Протягом XIX ст. відбулося кілька значних сплесків смертності, спричинених поширенням епідемічних захворювань (1841; 1848; 1850; 1855-1857; 1859 та 1862 рр.). Найбільш згубною смертність була у 1841 р., як наслідок епідемії скарлатини. Інтенсивність смертності серед лютеранських колоністів того року перевищила рівень смертності підчас епідемії холери 1848 р. та Кримської війни. Відносно кращими були показники смертності, котрі фіксувалися у Гросслібентальському колоністському окрузі, а особливо – в окружному центрі. Це могло бути наслідком діяльності в колонії протестантської лікарні.

Загальні тренди народжуваності та смертності свідчать, що лютеранським колоністам Південної України протягом досліджуваного періоду були притаманні

японо-мексиканський тип демографічного переходу та класична (західна) модель епідеміологічного переходу.

Відповідність демографічного розвитку лютеранських колоністів Південної України цим двом моделям та особливості їх протікання вказує на зв'язок умов демографічного розвитку лютеранських колоністів із реформами 1861 і 1871 рр. (зокрема, саме з цими періодами співвідноситься зростання тривалості життя) та дає змогу інтерпретувати їх наслідки. Так, у 1880-х рр. покращення матеріального забезпечення викликало перевищення рівня тривалості життя лютеранських колоністів Південної України відповідно до показників Іспанії. Поліпшення умов життя підштовхнуло лютеранських колоністів до зростання населення, що, в свою чергу, і надалі формувало потребу у придбанні землі та провокувало появу антагонізмів (звинувачення німців у її *«мирному захопленні»*).

ВИСНОВКИ

В дисертації вдалося встановити основні риси демографічної поведінки лютеранських колоністів Південної України з кінця XVIII до поч. XX ст., а отже – реалізувати поставлені завдання і досягти мети дослідження.

Особливості взаємодії світської та державної влади в Російській імперії та наявність конфесійної ідентичності у середовищі німецьких колоністів Південної України визначили використання інституційного та конфесійного підходів. Зважаючи на історико-демографічну тематику дослідження та відсутність єдиної теорії щодо впливу церкви на демографічну поведінку пастви, в дисертації використовувався комплекс гіпотез щодо ролі церковного фактору в демографії, а також низка загальних теорій демографічного розвитку людства. Наведено основні положення та сформульовано підсумки дослідження, які виносяться на захист.

- Аналіз історіографії засвідчив, що українські історики розглядають переселення німецьких (у т. ч. – лютеранських) колоністів як невід’ємну складову історії України. Попри відсутність спеціальних історико-демографічних досліджень щодо лютеранських колоністів Південної України, окремі аспекти їх історичної демографії досліджувалась в рамках історії колонізації краю, а також історії німецьких колоністів. При цьому тематично найменш висвітлені особливості природного руху лютеранських колоністів.
- З’ясовано, що джерельна база з історичної демографії лютеранських колоністів здебільшого представлена офіційною та виробничою документацією, значне місце серед якої посідають облікові документи (метричні книги). Більшість джерел із теми є актуалізованою, проте наявний потенціал виявлення втрачених метричних книг та матеріалів особового походження, які можуть нести дотичну до історичної демографії інформацію. В цілому, наявні джерела дають можливість досягти мети дослідження.
- Географічний розподіл виявив, що найбільше лютеранських колоністів мешкало у Херсонській, а найменше – у Катеринославській губерніях, проте таке співвідношення встановилося тільки з 1860-х рр. (до цього найменше лютеран

було в Таврійській губ.). При цьому склад губерній за рівнем урбанізації лютеран був нерівномірним. Найбільша частка міщан була серед лютеран Херсонської губернії, а найменша у Катеринославській.

- Джерела свідчать про тісне поєднання церковної та світської влади. Найбільш адміністративно регульованим демографічним аспектом була шлюбна поведінка. Попри примат Церкви у шлюбних питаннях, світська влада постійно чинила спроби втручання у дану сферу. Церква також нерідко вдавалась до адміністративних засобів, у т. ч. з метою зменшення «блуду». У поєднанні з відносно більш толерантним (порівняно із православними) законодавством щодо позашлюбних дітей, дії лютеранської Церкви утримували частку позашлюбних дітей серед лютеран на доволі низькому рівні, хоча з середини ХІХ ст. до 1880-х та поч. 1900-х рр. вона зросла, але все рівно була меншою (1,8 %), аніж у православних (2,3 %). Світська та церковна влада вживали заходів для охорони здоров'я населення. Попри те, що їх було недостатньо з повноцінного медичного обслуговування, (що спонукало звернення до послуг непрофесіоналів та використання засобів нетрадиційної медицини) в цілому вони були дієвими (особливо карантини, лікарні та щеплення проти віспи). В окремих питаннях вплив світської та церковної влади на демографічну поведінку мав опосередкований характер (спосіб хрещення, періодичність відвідування парафій для укладання шлюбів та ін.).
- Статевовікова структура лютеранських колоністів засвідчила, що в цілому населення не переживало значних демографічних катаклізмів, хоча на локальному рівні (в окремих колоніях) такі катаклізми мали місце. Наприкінці ХІХ ст. (1880-ті рр.) порівняно з серединою століття (1850-ті рр.) намітились ознаки зміни режиму відтворення населення (з прогресивного до стаціонарного), і як наслідок – статевовікової структури. Частка дитячого населення зменшилась (з 48 % до 36 %), частка людей похилого віку зросла (з 9 % до 12 %), проте найбільше підвищилась частка працездатного населення (на 9 %). Співвідношення статей серед протестантського населення краю (у т. ч. лютеранських колоністів) дорівнювало 106, тобто відповідало нормальному

вторинному співвідношенню статей (від 104 до 107 хлопчиків на 100 дівчаток при народженні ровесників). Тим не менш, воно не було однаковим в усіх повітах. Нестача чоловічого населення у Павлоградському повіті (78,63 на 100 жінок) поряд із його значним переважанням у сусідньому – Бахмутському (115,38 на 100 жінок) може свідчити про трудову міграцію і залученість протестантів до роботи у галузі важкої промисловості.

- У Південній Україні лютеранським колоністам був притаманний східноєвропейський тип шлюбу (тотальна шлюбність, більш ранні шлюби), що засвідчує вплив місцевих економічних умов. Тим не менше, протягом ХІХ ст. вік укладання шлюбу зростав. У цілому, колоністи переважно (60 %) шукали шлюбного партнера в інших колоніях парафії. Найчастіше це робили вдови у старших вікових групах (40–50 років). Помітна зміна вікових шлюбних уподобань на початку ХХ ст. порівняно із ХІХ ст. – значно зменшився віковий лаг між шлюбними партнерами. Вдівці та вдови припинили укладати шлюби з партнерами з молодшої вікової групи (15–19 років), що було нормою у ХІХ ст.
- Народжуваність серед лютеранських колоністів домінувала над смертністю. Найбільш кризовим явищем між 1832 та 1916 рр. виявилась епідемія скарлатини 1841 р., тоді як смертність під час епідемії холери 1848 р. та тифу у часи Кримської війни була хоча й високою, проте меншою ніж у 1841 р. Смертність немовлят була відносно невисокою (160–166 ‰) на тлі загальних даних Російської імперії. Значні сплески дитячої смертності протягом ХІХ ст. відбувалися кожні 5–10 років. Найвагомішою причиною смерті населення лютеранських колоній були повітрянокрапельні інфекції, які спричинили 38 % усіх летальних випадків. Спалахи смертності від повітряно-крапельних інфекцій траплялися майже щороку, кишкових інфекцій – приблизно раз на 3 роки, інфекційно-паразитарних хвороб – двічі на рік. Якщо рівень смертності внаслідок повітрянокрапельних інфекцій був стабільно високим протягом усього досліджуваного періоду, то показник смертності від інфекційно-паразитарних захворювань наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поступово знижувався. Структура смертності в різних колоніях була схожою, але мались і винятки. Так,

у колонії Фрейденталь нами була виявлена висока смертність передчасно народжених немовлят, а в колонії Грунау – вищий за інші колонії рівень смертності внаслідок інфекційно-паразитарних захворювань (переважно – висипного тифу). Середній рівень народжуваності лютеранських колоністів становив 38,52 ‰, смертності – у 19,88 ‰, природного приросту – у 15–23 ‰. Наприкінці ХІХ ст. природний приріст протестантів Південної України (у т. ч. лютеранських колоністів) уповільнився, що можна пояснити падінням народжуваності і смертності (на матеріалах Катеринославської губернії). Слід відзначити, що народжуваність знижувалася з кінця 1850-х до середини 1870-х рр. після чого розпочалось її зростання до 1910-х, за яким знову послідував спад.

- Відсутність пандемічних захворювань та цинги серед лютеранських колоністів після 1830-х рр. свідчить про те, що в цей період, на відміну від кінця ХVІІІ ст., були наявні ознаки другого етапу епідеміологічного переходу. У той же час відсутність прогресу в подоланні повітряно-крапельних та кишкових інфекцій на початку ХХ ст. свідчить, що третя стадія епідеміологічного переходу ще не настала. Лютеранським колоністам був притаманний нечітко виражений японо-мексиканський тип демографічного переходу, який характеризувався двома демографічними «вибухами» у 1850-ті та 1900-ті роки.
- Тривалість життя лютеранських колоністів у Південній Україні в ХІХ ст. суттєво зросла (на 14 років). Найбільш стрімке збільшення даного показника спостерігалось серед чоловіків у 1860-х рр. Якщо на початку ХІХ ст. лютеранські колоністи в середньому жили 21 рік, то наприкінці ХІХ ст. вже 35 років.
- Майбутні перспективи розробки теми дисертаційного дослідження полягають:
 - 1) в уточненні причин підвищеної смертності недоношених немовлят в колонії Фрейденталь та пошуці схожих явищ у інших навколишніх селах у цей період;
 - 2) визначенні причин зменшення смертності від інфекційно-паразитарних захворювань серед колоністів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.;
 - 3) хронологічній деталізації зростання середньої тривалості життя; 4) проведенні компаративних досліджень із залученням історико-демографічних показників

сільського та міського населення інших конфесій та 5) поглибленні аналізу впливу колоністської реформи на демографічну поведінку колоністів.

Результати дослідження довели правильність гіпотези про притаманність лютеранським колоністам Південної України специфічної демографічної поведінки, яка хронологічно змінювалась з кінця XVIII до початку XX ст., проте спростували низку її положень. Підтвердились припущення про побутування серед лютеранських колоністів регіону східноєвропейської моделі шлюбу, високого рівню народжуваності і природного приросту. Виявились вірними думки про зростання тривалості життя у другій половині XIX ст., зменшення ролі зовнішніх факторів смертності. Також частково підтвердились припущення про високі показники смертності від скарлатини у 1841 р., холери 1848 р. і тифу за часів Кримської війни. Наші дані узгоджуються з висновком Д. Ю. Мешкова про те, що найбільш негативний демографічний ефект на колоністське (у тому числі лютеранське) населення регіону справляла саме епідемія скарлатини 1841 р., а отже висновки Я. Штаха щодо наслідків Кримської війни для колоністів носили перебільшений характер. Це також вказує на хибність погляду В. М. Кабузана на епідемію холери 1848 р. як найбільш негативне демографічне явище регіону в першій половині XIX ст.

У той же час низка положень не підтвердилась. Зокрема, гіпотеза про те, що зниження смертності у другій половині XIX – на початку XX ст. мало відбуватися за рахунок зменшення смертності від повітряно-крапельних та кишкових інфекцій. Результати дослідження показали, що найбільше зниження смертності відбулось за рахунок інфекційно-паразитарних захворювань. Попри очікуване зниження народжуваності у другій половині XIX ст. (як один із проявів демографічного переходу), нами зафіксоване її суттєве зростання в цей період, що, ймовірно, було наслідком колоністської реформи 1871 р. У той же час позитивний демографічний ефект реформи 1871 р. носив тимчасовий характер. Спровоковане реформою підвищення народжуваності разом із відсутністю демографічних катаклізмів в минулому сприяли виробленню японо-мексиканського типу демографічного

переходу, який викликав демографічні «вибухи» серед лютеранських колоністів в 1850-ті та на 1910-ті рр.

У цілому можна прийти до висновку, що демографічній поведінці лютеранських колоністів Південної України кінця XVIII – початку XX ст. була притаманна низка особливостей, основними з яких були: високі показники народжуваності поряд із меншим рівнем дитячої смертності у порівнянні із загальнодержавними показниками, східноєвропейський тип шлюбності, зниження смертності з другої половини XIX ст. за рахунок інфекційно-паразитарних захворювань. Ці та інші специфічні ознаки демографічної поведінки було зумовлено соціо-конфесійною приналежністю, умовами життя та регіоном проживання.

Умови демографічного розвитку лютеранських колоністів у Південній Україні протягом більшої частини досліджуваного періоду були задовільними. Попри наявні проблеми владі вдалось подолати пандемічні хвороби. Матеріальне благополуччя лютеранських колоністів сприяло подовженню тривалості життя та високому рівню народжуваності. Про те, що якість життя лютеранських колоністів у Південній Україні була високою, свідчить відповідність рівнів їх тривалості життя показникам розвинутих країн.

Основними змінами у демографії лютеранських колоністів Південної України протягом досліджуваного періоду можна вважати: зниження смертності протягом другої половини XIX ст., зростання тривалості життя, зростання народжуваності після реформи 1871 р., збільшення віку укладання шлюбів на початку XX ст., зменшення вікового лагу між шлюбними партнерами на початку XX ст. (у т. ч. – зникнення шлюбів значно старших партнерів з дівчатами та хлопцями віком 15–19 років).

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ

АНАЛІЗ ПОВЗДОВЖНІЙ – дослідження демографічних подій у їх природній послідовності однієї когорти чи групи когорт.

АНАЛІЗ ПОПЕРЕЧНИЙ – дослідження демографічних подій у «зрізі», на короткому часовому проміжку. У даному разі розглядається «умовне» покоління.

БЕЙЗИЦЕРИ – виборні члени сільського або окружного Приказу.

БЛАГОПОЛУЧЧЯ НАСЕЛЕННЯ – інтегральне поняття, що включає економічний достаток, середню тривалість життя та рівень грамотності. Підставою для такого визначення є вимірювання рівня «благополуччя» ООН за допомогою Індексу людського розвитку (з 1990 по 2013 рр. – «Індекс розвитку людського потенціалу», з 2014 – «Індекс людського розвитку»). В дослідженні ми не обраховуємо цей показник, проте обчислюємо середню тривалість майбутнього життя, яка є одним із його елементів.

ВИБУХ ДЕМОГРАФІЧНИЙ – різке зростання чисельності населення внаслідок природного приросту.

ВІДНОВЛЕННЯ ІСТОРІЇ СІМЕЙ МЕТОД (ВІС) – історико-демографічний метод вивчення еволюції демографічних процесів на основі конкретних сімейних історій, створених, шляхом збору із різних джерел (переважно – метрик) інформації про їх демографічні події.

ГЕНЕРАЛ–СУПЕРІНТЕНДАНТ — голова окружної Консисторії. У документах та в дисертації також називається у скороченій формі – «суперінтендант».

ДАНІ АГРЕГОВАНІ – узагальнені, синтетичні вимірювачі, які об'єднують в одному цілому багато окремих часток (наприклад – сума).

ДАНІ ПЕРСОНАЛІЗОВАНІ – дані, які зберігають прив'язку до конкретної особи та інших її характеристик.

ДЕМОГРАФІЧНІ ПОКАЗНИКИ СПЕЦІАЛЬНІ – коефіцієнти, які не належать до загальних демографічних коефіцієнтів.

ДИНАМІКА НАРОДЖУВАНOSTІ / ШЛЮБНОСТІ / СМЕРТНОСТІ – зміна рівнів цих показників у часі.

ДІТНІСТЬ – кількість дітей у сімейній парі чи в домогосподарстві (залежно від контексту) на конкретний момент часу.

ДОМОГОСПОДАРСТВО – ієрархізована та структурно впорядкована група людей (в основі якої, переважно, покладено родину, хоча можуть бути включені і наймані робітники), які фактично чи формально живуть під одним дахом.

ЕКОНОМІЧНОГО НАВАНТАЖЕННЯ КОЕФІЦІЄНТ – співвідношення осіб непрацездатного віку до осіб працездатного віку.

КОГОРТА – сукупність людей, які одночасно пережили певну демографічну подію (народились протягом одного року, одружилися протягом одного і того ж періоду, народили протягом певного року тощо).

КОЕФІЦІЄНТ НАРОДЖУВАНOSTІ ВІКОВИЙ – відношення кількості народжених дітей до чисельності жінок певної вікової групи за обраний проміжок часу.

КОЕФІЦІЄНТ НАРОДЖУВАНOSTІ СУМАРНИЙ – середня кількість народжених жінкою дітей протягом репродуктивного періоду. В літературі цей показник іноді називається «сумарною народжуваністю», «сумарною плідністю» чи «сумарною дітністю» (а та й у скороченому вигляді – «дітність», «плідність»). Останнім часом вважається коректним застосовувати виключно термін «сумарний коефіцієнт народжуваності» з метою уникнення термінологічної плутанини.

КОЕФІЦІЄНТИ ДЕМОГРАФІЧНІ ЗАГАЛЬНІ – коефіцієнти народжуваності, смертності, шлюбності та природного приросту.

КОЛОНІСТИ ГЕРМАНСЬКІ / НІМЕЦЬКІ / ПРОТЕСТАНТСЬКІ – штучно виокремлені категорії іноземних колоністів на основі окремих, спільних для кожної категорії ознак. Часто (проте не завжди), включають дані про одне одного. В межах дисертації, переважно, вживаються, коли містять агреговані дані про лютеранських колоністів, які неможливо вилучити, що дозволяє зробити грубі та опосередковані демографічні оцінки колоністів лютеранського віросповідання у випадку відсутності прямих даних.

КОЛОНІСТИ ІНОЗЕМНІ – соціальна група, збірне поняття іноземних поселенців в Російській імперії. Віддавна – дискусійне поняття, оскільки колонії мали

внутрішній характер. Після реформи 1871 р. замінено терміном «поселяни-власники». До даної соціальної групи належали представники різних національностей та віросповідань. Попри те, що колоністським начальством здійснювався вплив на демографічну поведінку всіх іноземних колоністів, ми вважаємо прийнятним говорити про адміністративний вплив на демографічні показники конкретної соціо-конфесійної групи (лютеранські колоністи), оскільки поєднання з іншими (церковними, економічними) факторами впливу на демографічну поведінку членів певної конфесійної групи мало свою унікальну конфігурацію.

КОЛОНІСТИ ЛЮТЕРАНСЬКІ – штучно виокремлена (на основі самоідентифікації) соціо-конфесійна група іноземних колоністів (переважно, германського етносу).

КОЛОНИЯ ІНОЗЕМНА – в межах Російської імперії (у т. ч. – на Півдні України) – штучно створено поселення сільського типу, населене вихідцями із країн Південної та Західної Європи.

ЛАГ ВІКОВИЙ – різниця у віці (в рамках дослідження – між шлюбними партнерами).

ЛЮДНІСТЬ – кількісний склад домогосподарства.

НАГЛЯДАЧ КОЛОНІЙ ОКРУЖНИЙ – голова окружного Приказу, що призначався колоністським начальством. Також застосовується у скороченій формі – наглядач колоній, наглядач.

НАРОДЖУВАНІСТЬ (*Загальний коефіцієнт народжуваності*) – частка народжених у відношенні на 1000 осіб (вимірюється у проміле – ‰). Розраховується на кожний рік.

НАСЕЛЕННЯ – сукупність людей, що приживає на певні території та відновлюється в процесі відтворення.

НАЧАЛЬСТВО КОЛОНІСТСЬКЕ – збірне поняття, що застосовувалось по відношенню до Контори опіки новоросійських іноземних поселенців (скорочена форма – «Контора опіки»), а згодом – до Піклувального комітету іноземних

колоністів Південного краю Росії (скорочені форми – «Піклувальний комітет» та абривіатура ПКІК). Запозичено з документальних джерел.

ОБЕР-ШУЛЬЦ – виборний голова окружного Приказу. Підпорядковувався окружному наглядачу колоній.

ОКРУГ КОЛОНІСТСЬКИЙ – адміністративно-територіальна одиниця в системі управління іноземними колоніями Південної України, очолювався окружним наглядачем колоній.

ОКРУГ КОНСІСТОРИАЛЬНИЙ – адміністративно-територіальна одиниця в системі управління Євангелічно-лютеранською Церквою Російської імперії. Підпорядковувалася Генеральній євангелічно-лютеранській консисторії, управлялась окружною консисторією на чолі із генерал-суперінтендатом.

ПЕРЕХІД ДЕМОГРАФІЧНИЙ – швидке зниження народжуваності та смертності, внаслідок якого відтворення населення зводиться до простого заміщення поколінь. Є частиною переходу від традиційного до сучасного суспільства.

ПЕРЕХІД ЕПІДЕМІОЛОГІЧНИЙ – еволюційна зміна співвідношення факторів смертності та структури смертності в залежності від причин смерті.

ПОВЕДІНКА ДЕМОГРАФІЧНА – система взаємопов'язаних дій або вчинків, спрямованих на зміну чи збереження демографічного стану спільноти людей. У вузькому розумінні включає дії і відносини, пов'язані із відтворенням населення – народжуваністю і смертністю та опосередковано – шлюбністю, вдівством і розлучуваністю. У широкому розумінні включає також дії, пов'язані з міграцією і соціальною мобільністю.

ПОКАЗНИКИ АБСОЛЮТНІ – необроблені кількісні дані, запозичені безпосередньо з джерела, наприклад – кількість померлих, кількість народжених тощо.

ПОКАЗНИКИ ВІДНОСНІ – дані, приведені до спільного знаменника, наприклад – відсотки (%) чи проміле (‰), що покращує компаративні можливості.

ПОКАЗНИКИ ДЕМОГРАФІЧНІ ОСНОВНІ – загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту.

ПОКОЛІННЯ РЕАЛЬНЕ – сукупність людей, народжених в один і той самий проміжок часу.

ПОКОЛІННЯ УМОВНЕ – сукупність людей різного віку, що проживають протягом одного і того ж часу. Люди різного віку розглядаються як такі, що належать до одного і того ж покоління. Лежить в основі укладання демографічних таблиць (народжуваності, смертності, шлюбності). В якості синонімі іноді застосовується поняття «гіпотетичне покоління».

ПРАЦЕЗДАТНЕ НАСЕЛЕННЯ – всі люди активного віку, без урахування зайнятості.

ПРАЦЕЗДАТНИЙ ВІК – вікові межі «працездатного населення» (нижня межа – 15–19 років, верхня межа – 50–60 років). Найбільш репродуктивно та економічно активна частка суспільства.

ПРИРІСТ / РУХ МЕХАНІЧНИЙ – зміна чисельності і складу населення внаслідок міграцій (в якості синоніму також вживається поняття «міграційний рух»).

ПРИРІСТ / РУХ ПРИРОДНИЙ – зміна чисельного складу населення внаслідок народжуваності і смертності. Обчислюється як різниця народжуваності і смертності у відношенні на 1000 осіб. Може бути додатним та від’ємним.

ПРИЧИНИ МІГРАЦІЇ – безпосередні обставини, що змушують людей змінити місце проживання (приміром, зубожіння населення – причина міграції, тоді як зростання податків, яке до нього призводить – фактор).

ПРИЧИНИ СМЕРТІ – конкретні обставини (хвороби, чи групи захворювань або травми), які призвели до летальних випадків.

ПРОБСТ – голова пробства, переважно із числа пасторів.

ПРОБСТВО – церковний округ, адміністративно-територіальна одиниця в системі управління Євангелічно-лютеранською Церквою Російської імперії, територіально і чисельно менша за консисторіальний округ. Підпорядковувалась Генеральній євангелічно-лютеранській консисторії, використовувалася як еквівалент консисторіального округу.

РЕЖИМ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ – сукупність параметрів, які забезпечують процес відновлення чисельності і структури населення під час зміни поколінь на основі природного руху населення.

РОЗВИТОК ДЕМОГРАФІЧНИЙ – термін широко вживаний у демографії, належить до теоретичних питань демографії. Не має чіткого визначення. Може бути охарактеризований як зміна демографічних показників з плином часу, під впливом зовнішніх (клімат, санітарний стан) та внутрішніх (зміна демографічної поведінки) факторів.

РОЗВИТОК СУСПІЛЬНИЙ – процес розвитку соціуму.

СИТУАЦІЯ ШЛЮБНА – конфігурація шлюбної структури на конкретний момент часу.

СМЕРТНІСТЬ (*Загальний коефіцієнт смертності*) – частка померлих у відношенні на 1000 осіб (вимірюється у проміле – ‰). Розраховується на кожний рік.

СМЕРТНІСТЬ НЕМОВЛЯТ – спеціальний демографічний коефіцієнт (раніше також називався «коефіцієнтом дитячої смертності»), що характеризує смертності у віці від 0 до 1 року. Обчислюється на кожен рік. Дитяча смертність може обчислюватись кількома способами. В межах дисертації ми визначали її за формулою Ратса: $m_0 = \frac{M_0}{2/3N_0 + 1/3N - 1} * 1000$, де M_0 – кількість померлих у віці до 1 року, N_0 – кількість померлих протягом розрахункового періоду, $N - 1$ – кількість померлих до 1 року в попередній період.

СПИСОК МЕТРИЧНИЙ – штучно створений на основі масиву метричних книг список народжених та / або померлих, згрупованих по шлюбним парам. Один з етапів методу відновлення історії сімей (ВІС).

СТАРІННЯ КОЕФІЦІЄНТ – показник, покликаний вимірювати частку людей похилого віку.

СТРАТЕГІЇ ЛЮДСЬКОЇ ПОВЕДІНКИ – обрання того чи іншого способу дії у ситуації поліваріантного вибору.

СТРУКТУРА СМЕРТНОСТІ – розподіл померлих за причинами смерті. Може бути загальною (для всього населення), віковою (в залежності від вікового складу населення) та статевою (в залежності від статевого складу населення).

СТРУКТУРА ШЛЮБНА – розподіл населення за шлюбним станом, зазвичай, у поєднанні зі статтю і віком (загальна, вікова, статева). Так як шлюбну структуру та структуру смертності ми досліджуємо шляхом аналізу співвідношення часток їх складових, під час опису даних структур застосовано відсоткові значення.

ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ СЕРЕДНЯ – середня очікувана тривалість майбутнього життя. Може обраховуватись для різних вікових груп. Означає середню імовірну кількість років, яку може прожити людина певного віку. Обчислюється за допомогою таблиць смертності. В разі, якщо зазначення вікової групи відсутнє, мається на увазі вік 0 років. У компаративних дослідженнях, переважно, застосовується середня очікувана тривалість життя саме для віку 0 років. Згідно із історіографічною традицією, замість терміну «середня очікувана тривалість майбутнього життя», зазвичай, використовується синонімічні поняття: «середня тривалість життя», «середня тривалість майбутнього життя» та «рівень дожиття».

ФАКТОРИ МІГРАЦІЇ – умови, що сприяють чи не заважають масовому міграційному руху та породжують міграційні настрої.

ФАКТОРИ СМЕРТНОСТІ – умови, що провокують виникнення причин смерті. Можуть бути екзогенного (екологічні умови, умови праці на виробництві тощо) та ендогенного (спосіб життя, наявність паталогічних захворювань тощо) характеру. Оскільки фактори смертності тісно поєднані між собою та мають унікальну конфігурацію в кожному конкретному випадку смерті (і не завжди можуть бути ідентифіковані), вони, переважно, не досліджуються, проте може здійснюватися оцінка приблизного співвідношення екзогенних та ендогенних факторів смертності для населення.

ШЛЮБИ ЕКЗОГАМНІ – шлюби, укладені з особами поза межами суспільної групи (в межах дисертації – колонії), до якої належить індивід.

ШЛЮБИ ЕНДОГАМНІ – шлюби, укладені в межах певної суспільної групи, під якою, в рамках дослідження, мається на увазі колонія.

ШЛЮБНІСТЬ (*Загальний коефіцієнт шлюбності*) – частка одружених у відношенні на 1000 осіб (вимірюється у проміле – ‰). Розраховується на кожний рік.

ШУЛЬЦ – виборна посада сільського старости, голови сільського Приказу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдеев А. Младенческая смертность и история охраны материнства и детства в России и СССР / А. Авдеев // Историческая демография: Сборник статей / Под ред. М. Б. Денисенко, И. А. Троицкой. – М. : МАКС Пресс, 2010. – С. 13–72.
2. Авдеев А. Сезонный фактор в демографии российского крестьянства в первой половине 19 века: брачность, рождаемость, младенческая смертность / А. Авдеев, А. Блюм, И. Троицкая // Российский демографический журнал. – 2002. – №1. – С. 35–45.
3. Айсфельд О. В. Предисловие / Самуил Христианович Контениус об иностранной колонизации Южной России. Сб. документов. 1801–1829 гг. / О. В. Айсфельд // под ред. О. В. Айсфельда. – Одесса : Айспринт, 2003. – С. 3–32.
4. Алексаха А. Г. Введение в прогрессологию. Теоретические проблемы экономической истории / А. Г. Алексаха. – М. : Горячая Линия – Телеком, 2004. – 288 с.
5. Алишина Г. Н. Критерии выявления «внутренних врагов» в Российской империи в годы Первой мировой войны / Г. Н. Алишина // Два с половиной века с Россией (к 250-летию начала массового переселения немцев в Россию) : Материалы 4-й международной научн.-практ. конф., 24–27 августа 2012 г. – М., 2013. – С. 349–353.
6. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Л. Анри, А. Блюм. – М. : РГГУ, 1997. – 207 с.
7. Антифеодальная борьба вольных шведских крестьян в Эстляндии XVIII–XIX вв. : сб. документов / под ред. Ю. Мадиссона. – Таллин : Ээсти Рамаат, 1978. – 464 с.
8. Антонов Д. Н. Восстановление истории семей и компьютер / Д. Н. Антонов, И. А. Антонова // Компьютер и историческая демография : сборник статей / под ред. В. Н. Владимирова. – Барнаул : Изд-во Алтайского ун-та, 2000. – С. 107–136.

9. Антонов Д. Н. Восстановление истории семей: метод, источники, анализ : дисс. канд. ист. наук : 07.00.09 / Антонов Дмитрий Николаевич. – М., 2000. – 290 с.
10. Антонов Д. Н. Метрические книги России XVIII – начало XX века / Д. Н. Антонов, И. А. Антонова. – М. : РГГУ, 2006. – 385 с.
11. Багалея Д. И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багалея. – К. : Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1889. – 115 с.
12. Барков І. Будинки терпимості в соціальному та економічному житті Катеринославщини ХІХ – початку ХХ ст. / І. Барков. – К. : Друкарська дільниця Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, 2011. – 96 с.
13. Баччи М. Л. Демографическая история Европы / М. Л. Баччи. – СПб. : Александрия, 2010. – 304 с.
14. Бедный М. С. От Мальчик или девочка? (Медико-демографический анализ) / М. С. Бедный. – М. : Мысль, 1987. – 139 с.
15. Безносков О. І. Масовий еміграційний рух серед менонітів та німців Півдня України наприкінці 20-х рр. ХХ ст. / О. І. Безносков // Спадщина : зб. наукових статей. – 2012. – Вип. 3. – С. 227–235.
16. Безносова О. В. Екатеринославская губерния – Terra Incognita евангельского движения в Российской империи (середина XVIII в. – 1917 г.) / О. В. Безносова. – Штейнхаген : Samensorn, 2014. – 545 с.
17. Безносова О. В. Особливості облаштування лютеранських парафій в іноземних колоніях Російської імперії (1767–1871) / О. В. Безносова // Історія релігій в Україні : матеріали ХХ Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2010. – Т. 1. – С. 42–53.
18. Бекетова В. М. Музейні предмети німецького походження в фондах Дніпропетровського історичного музею / В. М. Бекетова // Вопросы германской истории. – 2007. – С. 315–318.
19. Білоусова Л. Г. Метричні книги державного архіву Одеської області як джерело для дослідження міграцій та етноконфесійної історії Півдня України / Л. Г. Білоусова // Архіви України. – 2015. – № 2. – С. 80–124.

20. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – М. : Наука, 1973. – 232 с.
21. Бобылева С. И. Из истории колонии Йозефсталь / С. И. Бобылева, Е. Е. Логинова // Вопросы германской истории. – 2000. – С. 145–167.
22. Бобылева С. И. Причины миграции сельского населения на Украину в XVIII – первой половине XIX в. / С. И. Бобылева // Вопросы германской истории. – 1995. – Вып. 1. – С. 30–41.
23. Бобылева С. И. Шведский колонистский округ / С. И. Бобылева // Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути»: междун. научн. конф., 17–21 сентября 2008 г. : тезисы докл. – М., 2009. – С. 397–410.
24. Бобылева С. И. Шведы Украины и государственная власть / С. И. Бобылева // Вопросы германской истории. – 2008. – С. 247–268.
25. Бойко А. В. Соціальна історія Південної України останньої чверті XVIII століття (проблема суспільних груп) / А. В. Бойко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. 11. – С. 100–106.
26. Борисов В. А. Демография: Учебник для вузов / В. А. Борисов. – М. : Nota Bene, 1999. – 272 с.
27. Босенко В. А. Всеобщая теория развития / В. А. Босенко. – К. : Изд. автора, 2001. – 468 с.
28. Брандес Д. История успеха: немецкие колонисты в "Новороссии" и Бессарабии (1787–1914 гг.) / Д. Брандес // Вопросы германской истории. – 1995. – Вып. 1. – С. 74–91.
29. Брандес Д. Немецкие колонисты Новороссии и Бессарабии в сравнении с Задунайскими переселенцами 1787–1914 годов / Д. Брандес // Вопросы германской истории. – 1996. – Вып. 3. – С. 15–23.
30. Бродель Ф. Ідентичність Франції. Люди і речі. / Ф. Бродель. – К. : Видавництво Жупанського, 2014. – Кн. 2. – 232 с.
31. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К. : Основи, 1995. – Т. 1. – 543 с.

32. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV–XVIII ст. / Ф. Бродель. – К. : Основи, 1995. – Т. 2. – 585 с.
33. Бургарт Л. А. К вопросу о роли конфессионального фактора в демографических процессах (на примере различных конфессиональных групп немецкого населения) / Л. А. Бургарт // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях : XI международной научн. конф., 28–29 мая 2010 г. : тезисы докл. – Усть-Каменогорск, 2010. – С. 69–78.
34. Буткевич Т. И. Протестантство в России (из лекций по церковному праву) / Т. И. Буткевич. – Х. : Епарх. тип., 1913. – 240 с.
35. Васик О. В. Демографічна характеристика населення грецьких селищ Сартана та Старий Крим (за матеріалами метричних книг державного архіву Донецької області) / О. В. Васик // Гілея. – 2009. – Спецвипуск. – С. 104–112.
36. Васик О. В. Метричні книги як джерело інформації з історії німців Донбасу / О. В. Васик // Вісник Черкаського університету. – 2009. – Вип. 160–161. – С. 54–60.
37. Васик О. В. Реконструкція демографічних показників представників німецькомовного населення Донбасу (за матеріалами метричних книг) / О. В. Васик // Історичні і політологічні дослідження. – 2011. – № 1–2. – С. 229–234.
38. Васильев К. Г. История эпидемий в России. Материалы и очерки / К. Г. Васильев, А. Е. Сегал. – М. : Медгиз, 1960. – 400 с.
39. Васильчук В. Поселення німецьких колоністів на Півдні України наприкінці XVIII – початку XIX ст. / В. Васильчук // Етнічна історія народів Європи. – 2001. – Вип. 12. – С. 37–41.
40. Васильчук В. М. Німці в Україні в кінці XVIII – на початку XIX ст. / В. М. Васильчук // Культура народів Причорномор'я. – 2001. – № 22. – С. 84–89.
41. Ведомости о наличии колонистов, посевах и урожае зерновых культур, хозяйственного инвентаря в Розентальской и других колониях и списки

- колонистов за 1802 год. – Державний архів Дніпропетровської області (далі – Держархів Дніпропетровської обл.). – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 5. – 172 арк.
42. Ведомости о посевах и урожае зерновых культур в шведских колониях Херсонского уезда за 1805 г. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 143. – 8 арк.
43. Ведомости о родившихся, бракосочетавшихся и умерших колонистах, о наличии сельскохозяйственного инвентаря в шведских колониях Херсонской губернии и уезда, 1811 г. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 308. – 32 арк.
44. Ведомости со списками колонистов шведский, турецких и других колоний с указанием денежных сумм, выданных им на хозяйственное обзаведение, за 1798 г. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 27. – 32 арк.
45. Ведомость о количестве колонистов, наличии сельскохозяйственного инвентаря, деревьев и скота в шведских колониях за 1781 г. Список шведских гогенгольмских крестьян отправлявшихся на поселение в Новороссию с показаниями количества членов их семей по возрастным группам, количества имевшегося у них скота со сведениями о месте жительства и занятиях их родственников; данные об имевшихся у крестьянах судах и мельницах. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 2. – 11 арк.
46. Ведомость о количестве колонистов, наличии сельскохозяйственного инвентаря, деревьев и скота в шведских колониях за 1781 г. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 2. – 11 арк.
47. Ведомость о прибывших и убывших колонистах. – Держархів Одеської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 2.
48. Ведомость о расходовании средств на размещение шведских крестьян, прибывших из Эстляндии и других мест за 1784 г. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 3. – 12 арк.

49. Ведомость о рождении, бракосочетании и смерти колонистов в Хортицкой, Йозефстальской, Данцигской и других колониях за 1808 г. – Держархів Дніпропетровської обл., Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 204. – 59 арк.
50. Велицын А. А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения на юге и востоке России / А. А. Велицын. – СПб. : Тип. Высочайше утвержд. Товарищ. «Общественная польза», 1893. – 286 с.
51. Верт П. Православие, инославие, иноверие: очерки по истории религиозного разнообразия Российской империи / П. Верт. – М. : Новое литературное обозрение, 2012. – 280 с.
52. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет. / Б. Б. Веселовский. – СПб. : Издательство О. Н. Поповой, 1909. – Т. 1. – 724 с.
53. Витяг із протоколу суспільного засідання Новомосковської Повітової Земської Управи та повітових лікарів стосовно нагляду за проституцією (07.09.1897, № 6) / Будинки терпимості в соціальному та економічному житті Катеринославщини ХІХ – початку ХХ с. / І. Барков. – К. : Друкарська дільниця Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, 2011. – С. 79.
54. Вишневский А. Г. Избранные демографические труды. Демографическая теория и демографическая история / А. Г. Вишневский. – М. : Наука, 2005. – Т. 1. – 368 с.
55. Вишневский А. Г. Россия перед демографическим выбором. Выступления и интервью / А. Г. Вишневский. – М. : ГУ-ВШЭ, 2007. – С. 149–154.
56. Водарский Я. Е. Проблемы исторической демографии СССР / Я. Е. Водарский. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 90–96.
57. Водарский Я. Е. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков (численность, размещение, этнический состав). / Я. Е. Водарский, О. И. Елесева, В. М. Кабузан. – М. : ИРИ РАН, 2003. – 160 с.
58. Волошин Ю. В. Вдівці у полковому місті Полтаві другої половини ХVІІІ ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) / Ю. В. Волошин // Київська старовина. – 2011. – № 4. – С. 24–41.

59. Волошин Ю. В. Козаки і Посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Ю. В. Волошин. – К. : К.І.С, 2016. – 355 с.
60. Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. Історико-демографічний аспект / Ю. В. Волошин. – Полтава : АСМІ, 2005. – 312 с.
61. Волошин Ю. В. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису Малоросії) / Ю. В. Волошин // Київська старовина. – 2011. – № 1. – С. 13–32.
62. Высочайше утвержденный доклад министра внутренних дел о правилах для принятия и водворения иностранных колонистов (20.02.1804, № 21.163) / Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. 28. – С. 137–140.
63. Высочайше утвержденный наказ Духовенству и Начальствам Евангелическо-Лютеранской Церкви в России (28.12.1832, № 5871–5874) / Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833. – Т. 7. – С. 1022–1040.
64. Высочайше утвержденный Устав Евангелическо-Лютеранской Церкви в России (28.12.1832, № 5870) / Полное собрание законов Российской империи.– СПб. : Типография II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1833. – Т. 7. – С. 956–1022.
65. Гавриленков А. Ф. Политика государственной власти Российской империи в отношении Православной церкви, инославных конфессий и авраамических (нехристианских) вероисповеданий в 1721–1917 гг. : сущность, принципы, эволюция : дисс. доктора ист. наук : 07.00.02 / Гавриленков Алексей Федорович. – М., 2010. – 789 с.
66. Гараджа В. И. Протестантизм / В. И. Гараджа. – М. : Издательство политической литературы, 1971. – 200 с.

67. Гильц С. Н. Национальная самобытность немецких колоний в Украине и этапы ее разрушения / С. Н. Гильц, А. С. Завьялов // Вопросы германской истории. – 1996. – Вып. 2. – С. 90–104.
68. Глушковская Н. С. Село Лозоватка Верхнеднепровского уезда / Н. С. Глушковская // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – № 1. – 1916. – С. 94–113.
69. Гражданов А. К. Современные факторы эпидемического потенциала в природных очагах чумы на западе Казахстана / А. К. Гражданов // Проблемы особо опасных инфекций. – 2005. – № 1. – С. 16–18.
70. Гребцова И. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII-60-е гг. – XIX ст. / И. С. Гребцова, В. В. Гребцов. – О. : Астропринт, 2006. – 320 с.
71. Грибовський В. В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX ст. : дис. кандидата іст. наук : 07.00.01 / Грибовський Владислав Володимирович. – Запоріжжя, 2006. – 237 с.
72. Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації [навчальний посібник] / Я. Грицак. – Київ : Генеза, 1996. – 360 с.
73. Гузенков С. Г. Метричні книги як джерело з історичної демографії Південної України другої половини XIX – початку XX ст. : дис. кандидата іст. наук : 07.00.06 / Гузенков Сергій Григорович. – Запоріжжя, 2005. – 218 с.
74. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. / ред. П. Кеппен. – СПб. : Типография Императорской Академии Наук, 1857. – 298 с.
75. Дегтярьов С. Освітній рівень цивільних службовців у першій половині XVIII ст. / С. Дегтярьов // Київська старовина. – № 3. – 2012. – С. 33–39.
76. Дело о колонистке колонии Раштадт, девице Барбаре Николаус по случаю умерщвления рожденного ею дитяти мужеска пола. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 4541. – 38 арк.
77. Дело о переходе колониста колонии Викерау Мартина Шенеберга из католической в лютеранскую веру. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6 – Оп. 1. – Спр. 7127. – 18 арк.

78. Дело по обвинению колонистки Варвары Силоновой в убийстве своего ребёнка. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 563. – 6 арк.
79. Дело по рапорту смотрителя шведских колоний об изоляции умалишенного колониста Крестьянсона. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 561. – 8 арк.
80. Демографический энциклопедический словарь / ред. Д. И. Валентей. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – 607 с.
81. Державний архів Одеської області. Зведений каталог метричних книг. Випуск I : 1797–1939. – Одеса : Прес-кур'єр, 2011. – 424 с.
82. Дизендорф В. Историческая демография немецкого населения России и СССР (XVIII в. – начало XXI в.) [Электронный ресурс] / Виктор Дизендорф. – Роттенбург, 2010. – Режим доступа: <http://wolgadeutsche.ru/diesendorf/Ist-demograf.pdf>.
83. Дизендорф В. Места поселения, демографическое и социальное состояние российских немцев / В. Дизендрф / Становление и развитие сообщества немцев Российской Федерации. Сб. материалов. – 1996. – Вып. 1. – С. 46–64.
84. Дизендорф В. Российские немцы в зеркале демографической статистики [Электронный ресурс] / Виктор Дизендорф. – Роттенбург, 2011. – Режим доступа : <http://wolgadeutsche.net/diesendorf/Demographie.pdf>.
85. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Д. І. Дорошенко. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. – 595 с.
86. Дружинина Е. И. Ключук-Кайнарджийский мир 1774 года (его подготовка и заключение) / Е. И. Дружинина. – М. : Изд-во АН СССР, 1955. – 368 с.
87. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1981. – 215 с.
88. Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М. : Наука, 1970. – 384 с.
89. Дьячков В. Л. Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния – XIX – начало XX в. / В. Л. Дьячков, В. В. Канищев // Круг идей :

- Электронные ресурсы исторической информатики : труды VIII конференции Ассоциации «История и компьютер». – М., 2003. – С. 317–341.
90. Евангелическо-лютеранская Церковь в России, Украине, Казахстане и Средней Азии / Православная Энциклопедия / под ред. Патриарха Московского и Всея Руси Алексия II. – М. : Египет, 2008. – Т. XVII. – С. 15–28.
91. Елисеев А. В. Влияние вулканической активности на изменение климата последних нескольких веков: оценки с климатической моделью промежуточной сложности / А. В. Елисеев, И. И. Мохов // Известия РАН. Физика атмосферы и океана. – 2008. – Т. 44. № 6. – С. 723–736.
92. Завьялов А. С. Цивилизационные аспекты истории немецких колоний в Украине / А. С. Завьялов // Вопросы германской истории. – 1996. – Вып. 3. – С. 7–15.
93. Задерейчук И. А. История немецкой колонии Кроненталь : к 200-летию со времен основания / И. А. Задерейчук // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». – 2011. – № 1. – С. 28–34.
94. Зайцева С. В. Деятельность государства и общества в области организации призрения незаконнорожденных детей в России во второй половине XIX – начале XX вв. (на примере Санкт-Петербургской губернии). – дисс. канд. ист. наук : 07.00.02 / Зайцева Светлана Валентиновна. – Спб., 2014. – 194 с.
95. Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 10. – Одесса : Славянская тип. М. Городецкаго и К°, 1868. – 542 с.
96. Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 11. – Одесса : Франко-русская типография П. Даникана, 1879. – 519 с.
97. Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 12. – Одесса : Франко-русская типография П. Даникана, 1881. – 495 с.
98. Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 13. – Одесса : Тип. А. Шульце 1883. – 302 с.
99. Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 7. – Одесса : Гор. Тип. Сод. Х. Алексомати, 1868. – 327 с.

100. Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 9. – Одесса : Гор. Тип. Сод. Х. Алексомати, 1875. – 490 с.
101. Захаров С. Брачность в России: история и современность. В каком возрасте сочетались браком в старину? [Электроний ресурс] / С. Захаров // Население и общество. – 2006. – № 261–262. – Режим доступа до журн. : <http://demoscope.ru/weekly/2006/0261/tema01.php>
102. Захарченко Т. К. Соціокультурний розвиток німецьких і меннонітських колоній Північного Приазов'я (XIX - початок XX століття) : Автореферат дис. на здоб. ступ. кандидата іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Т. К. Захарченко. – Дніпропетровськ, 2005 – 18 с.
103. Иванов Д. О. Нарушение теплового баланса у новорожденных детей / Д. О. Иванов. – СПб. : Изд-во Н–Л, 2012. – 168 с.
104. Именной список шведских колонистов, прибывших в Новороссийскую губернию на поселение в 1781 г. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 1. – 23 арк.
105. Исмаилов М. А. Возникновение немецких колоний Юга Украины. Конец XVIII – 30-е годы XIX в. : дисс. кандидата ист. наук : 07.00.02 / Исмаилов Магомед сагид Абдулмуслимович. – Д., 1994. – 243 с.
106. Історія релігії в Україні [у 10-ти т.]. Протестантизм в Україні / під. ред. П. Яроцького. – К. : Вид-во С. Сурма, 2002. – Т. 5. – 424 с.
107. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858 гг.) / В. М. Кабузан. – М. : Наука, 1976. – 307 с.
108. Кабузан В. М. Немецкоязычное население в Российской империи и СССР в XVIII – XX веках (1719–1989 гг.) : историко-статистическое исследование / В. М. Кабузан. – М. : ИРИ РАН, 2003. – 218 с.
109. Кабузан В. М. Распространение православия и других конфессий в России в XVIII – начале XX в. (1719–1917 гг.) / В. М. Кабузан. – М. : ИРИ РАН, 2008. – 272 с.
110. Казанский С. Ф. Противоэпидемические мероприятия в связи с развитием эпидемий в Екатеринославской губернии в 1916 г. (январь–апрель) /

- С. Ф. Казанский // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – 1916. – № 1–10. – С. 186–195.
111. Каковкина О. Н. Положение немецких колонистов Юга Украины в 20–30-х гг. XX в. (на примере колоний Ямбург и Йозефсталь) / О. Н. Каковкина, И. В. Толстых, Е. И. Яценко // Вопросы германской истории. – 2003. – С.129–140.
112. Калабаева Ж. А. Место социокультурных факторов в исследованиях демографических процессов / Ж. А. Калабаева // Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология. – 2010. – № 16. – С. 126–131.
113. Каненберг-Сандул О. К. Историография исследований о правовом положении немецких колонистов на Юге Украины / О. К. Каненберг-Сандул // Митна справа. – 2014. – № 5. – С. 82–89.
114. Карагодин А. И. Земельные проблемы немецкой колонизации на Юге Украины (XVIII–XIX вв.) / А. И. Карагодин, А. Н. Кокошкинский // Культурологічний вісник : Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – 1996. – Вип. 3. – С. 5–13.
115. Кваша Е. А. Младенческая смертность в России в XX веке / Е. А. Кваша // Социологические исследования. – 2003. – № 6. – С. 47–55.
116. Кваша Е. Население России сквозь призму возраста и пола. Изъяны и волны российской возрастно-половой пирамиды [Электронный ресурс] / Е. Кваша, Т. Харькова // Демоскоп Weekly. – 2003. – № 549–550. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2013/0549/tema01.php>
117. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени / под ред. С. Бродберри, К. О’Рурк. – М. : Из-во ин-та Гайдара, 2014. – Т. 1. – 464 с.
118. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени / под ред. С. Бродберри, К. О’Рурк. – М. : Изд-во ин-та Гайдара, 2013. – Т. 2. – 624 с.
119. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб. : Типография В. В. Нусвальта, 1869. – Вып. 1. – 455 с.

120. Князева Е. Е. Метрические книги Санкт-Петербургского консисториального округа как источник по истории лютеранского населения Российской империи XVIII – начало XX века : дис. кандидата ист. наук : 07.00.09 / Князева Елена Евгеньевна. – СПб., 2004. – 438 с.
121. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М. : Наука, 2003. – 486 с.
122. Коник Ю. О. Реєміграція шведського населення Херсонського округу в 1929 р. за документами Державного архів, у Херсонській області / Ю. О. Коник // Південний архів. – 2002. – Вип. 9. – С. 60–62.
123. Контора опекунов иностранных поселенцев. 1781—1857. Аннотированная опись дел 1781—1818 гг. / под ред. : Н. Л. Юзбашева, Д. Ю. Мешков. – Днепропетровск, Киев : НАН, 1997. – Т. 1. – 268 с.
124. Коростелев Г. М. Буржуазные концепции народонаселения. Критический анализ / Г. М. Коростелев, В. С. Краев. – М. : Политиздат, 1981. – 160 с.
125. Котлярчук А. С. «В кузнице Сталина» шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века / А. С. Котлярчук. – М. : Роспэн, 2012. – 222 с.
126. Котлярчук А. С. Немцы Украины в судьбе шведской колонии на Днепре, 1805–2007 / А. С. Котлярчук // Вопросы германской истории. – 2007. – С. 27–35.
127. Красножен М. Е. Иноверцы на Руси. Положение неправославных христиан в России / М. Е. Красножен. – Юрьев, 1900. – Т. 1. – 205 с.
128. Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Л. : Світ, 1990. – 519 с.
129. Кузнецова А. В. К вопросу судебно-медицинской диагностики переохлаждения у детей / А. В. Кузнецова, В. А. Осьминкин, Г. С. Пояркин // Проблемы экспертизы в медицине. – 2004. – Вып. 153. – С. 38–39.
130. Кулинич И. М. Миграционные процессы немецкого населения в Причерноморье и Приазовье (Херсонская, Екатеринославская, Таврическая губернии Украины) в XIX–XX вв. / И. М. Кулинич // Российские немцы. Историография и источниковедение : междуна. конф., 26–30 сент. 1997 г. – М., 1998. – С. 52–62.

131. Кулинич І. М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.) / І. М. Кулінич. // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 18–30.
132. Кулинич І. М. Як і коли з'явилися шведські колонії в Південній Україні / І. М. Кулинич // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 118–121.
133. Курило О. В. Лютеране в Росии XVI–XX вв. / О. В. Курило. – Минск : Фонд «Лютеранское наследие», 2002. – 400 с.
134. Ладюри Э. Л. Р. История климата с 1000 года / Э. Л. Р. Ладюри. – Ленинград : Гидрометеиздат, 1971. – 296 с.
135. Лаптев Ю. Немцы в Крыму. Очерки истории и культуры / Ю. Н. Лаптев. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2000. – С. 11–21.
136. Летопись Екатеринославской архивной ученой комиссии. Кодак. Пограничная крепость и ее окрестности. Мариан Дубецкий // под ред. В. В. Грибовского. – Д. : Герда, 2015. – Вып. 2. Ч. I–II. – 504 с.
137. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России / К. Э. Линдеман. – М. : Типография К. Л. Меншова, 1917. – 384 с.
138. Липранди А. П. Германия в России / А. П. Липранди. – Х. : Мирный труд, 1911. – 148 с.
139. Лиценбергер О. А. Евангелическо-лютеранская церковь в Российской истории (XVI–XX вв.) / О. А. Лиценбергер. – М. : Фонд «Лютеранское культурное наследие», 2004. – 544 с.
140. Лиценбергер О. А. Проблема нравственности в деятельности лютеранской и католической церковей / О. А. Лиценбергер // Ключевые проблемы истории российских немцев : X-я международная научн. конф. 18–21 октября 2003 г. : тезисы докл. – М., 2004. – С. 212–224.
141. Лиценбергер О. А. Римско-католическая и евангельско-лютеранская церкви в России: сравнительный анализ взаимоотношений с государством и обществом (XVIII – начало XX вв.) : дисс. доктора ист. наук : 07.00.02 / Лиценбергер Ольга Андреевна. – Сататов, 2005. – 488 с.

142. Лойт А. Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века / А. Лойт // Скандинавский сборник. – 1988. – Т. 32. – С. 104–116.
143. Ломоносов М. В. О размножении и сохранении российского народа [Письмо к И. И. Шувалову от 1 ноября 1761 г.] / М. В. Ломоносов // Русская старина. – 1873. – № 10. – С. 563–580.
144. Лях К. С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.) : дис. кандидата іст. наук : 07.00.01 / Лях Катерина Сергіївна. – Запоріжжя, 2005. – 265 с.
145. Мадиссон Ю. Введение / Ю. Мадиссон / Антифеодальная борьба вольных шведских крестьян в Эстляндии XVIII – XIX вв. – Таллин : Ээсти Рамаат, 1978. – С. 7–25.
146. Макушенко Я. С. Роль релігійного фактору у сімейному устрої німців Південної України наприкінці XIX – поч. XX ст. / Я. С. Макушенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. – 2012. – Вип. 3.32: Історичні науки. – С. 244 – 250.
147. Малиновский Л. В. Социальная и хозяйственная история немецких колонистов в Южной России (1762–1917) / Л. В. Малиновский. – Барнаул : Алтай, 2010. – 236 с.
148. Малицкая Ю. Г. История шведских колонистов Юга Российской империи конца XVIII – XIX ст. в архивах Украины / Ю. Г. Малицкая // Вопросы германской истории. – 2007. – С. 19–27.
149. Маліцька Ю. Г. Акліматизація шведських мігрантів на півдні Російської імперії / Ю. Г. Маліцька // Грані. – 2010. – № 1. – С. 12–14.
150. Маліцька Ю. Г. Акультурація естонських шведів у мультикультурному середовищі півдня Російської імперії (1781 р. – I пол. XIX ст.): міжетнічні відносини із сусідами. / Ю. Г. Маліцька // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2000. – Вип. XXVIII. – С. 52–56.
151. Маліцька Ю. Г. Естонські шведи на півдні Російської імперії: міграція, адаптація та акультурація переселенців-колоністів (1781–1871 pp.) : дис. кандидата іст. наук : 07.00.02 / Маліцька Юлія Геннадіївна. – Д., 2010. – 252 с.

152. Мареева Е. П. Церковный фактор в демографическом поведении населения Тамбовской губернии в XIX – нач. XX века : дисс. кандидата ист. наук : 07.00.02. / Мареева Екатерина Павловна. – Тамбов, 2003. – 267 с.
153. Маслійчук В. Л. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80–90-х р.р. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) / В. Л. Маслійчук // Соціум. – 2005. – Вип. 5. – С. 197–215.
154. Маслійчук В. Л. Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Л. Маслійчук // Соціум. – 2007. – Вип. 7. – С. 243–263.
155. Медков В. М. Демография: Учебное пособие / В. М. Медков. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2002. – 448 с.
156. Месіч Т. І. Чисельність та розміщення німецького населення Донбасу та Поволжжя у 20-х роках XX ст. Порівняльний аналіз / Т. І. Месіч // Наука, релігія, суспільство. – 2009. – № 1. – С. 25–32.
157. Метрична книга запису актів про народження, реєстрацію шлюбу, смерть. Старошведська парафія. – Держархів Херсонської обл. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 1. – 289 арк.
158. Метрична книга запису актів про народження, реєстрацію шлюбу, смерть. Старошведська парафія. – Держархів Херсонської обл. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 2. – 305 арк.
159. Метрична книга запису актів про народження, реєстрацію шлюбу, смерть. Старошведська парафія. – Держархів Херсонської обл. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 3. – 80 арк.
160. Метрична книга Йосипівської парафії. – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 222–233.
161. Метрична книга Йосипівської парафії. – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 141–162.
162. Метрична книга Йосипівської парафії. – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 295–310.
163. Метрична книга Йосипівської парафії. – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 149–168.

164. Метрична книга Йосипівської парафії. – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. –
Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 90–110.
165. Метрична книга Йосипівської парафії. – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. –
Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 205–223.
166. Метрична книга Йосипівської парафії. – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. –
Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 54–85.
167. Метрична книга Йосипівської парафії. – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. –
Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 413–434.
168. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Российский
государственный исторический архив (Далі – Рос. гос. ист. архив). – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 118. – Арк. 616–637.
169. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 124. – Арк. 414–438.
170. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 129. – Арк. 359–382.
171. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 134. – Арк. 468–502.
172. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 143. – Арк. 428–458.
173. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 148. – Арк. 248–271.
174. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 152. – Арк. 393–415.
175. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 158. – Арк. 94–137.
176. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 162. – Арк. 21–65.
177. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 182. – Арк. 397–425.

178. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 194. – Арк. 433–471.
179. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 200. – Арк. 2–32.
180. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 201. – Арк. 245–274.
181. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 210. – Арк. 1–28.
182. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 216. – Арк. 233–257.
183. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 223. – Арк. 232–256.
184. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 232. – Арк. 212–235.
185. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 241. – Арк. 305–333.
186. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 247. – Арк. 302–329.
187. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 255. – Арк. 368–394.
188. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 263. – Арк. 325–353.
189. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 272. – Арк. 378–400.
190. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 174. – Арк. 413–440.
191. Метрическая книга прихода Альт-Шведендорф. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828.
– Оп. 14. – Спр. 176. – Арк. 426–460.
192. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. –
Спр. 2. – Арк. 251–312.

193. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 5 а. – Арк. 324–378.
194. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 10. – Арк. 288–361.
195. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 13. – Арк. 301–383.
196. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 16. – Арк. 285–340.
197. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 18. – Арк. 264–319.
198. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 22. – Арк. 362–387.
199. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 25. – Арк. 347–400.
200. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 30. – Арк. 362–387.
201. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 34. – Арк. 1–74.
202. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 38. – Арк. 270–318.
203. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 40. – Арк. 229–308.
204. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 44. – Арк. 284–374.
205. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 48. – Арк. 273–349.
206. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 50. – Арк. 434–514.
207. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 54. – Арк. 518–594.

208. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 59. – Арк. 399–467.
209. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 63. – Арк. 719–736.
210. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 71. – Арк. 457–529.
211. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 78. – Арк. 493–592.
212. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 79. – Арк. 232–327.
213. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 84. – Арк. 64–158.
214. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 87. – Арк. 538–634.
215. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 92. – Арк. 19–123.
216. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 96. – Арк. 540–641.
217. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив.. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 98. – Арк. 295–399.
218. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 107. – Арк. 562–664.
219. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 118. – Арк. 272–383.
220. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 124. – Арк. 53–157.
221. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 129. – Арк. 22–123.
222. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 134. – Арк. 164–263.

223. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 143. – Арк. 124–208.
224. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 148. – Арк. 279–367.
225. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 152. – Арк. 63–165.
226. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 158. – Арк. 368–462.
227. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 162. – Арк. 357–476.
228. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 174. – Арк. 56–156.
229. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 176. – Арк. 69–175.
230. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 182. – Арк. 30–134.
231. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 194. – Арк. 105–201.
232. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 200. – Арк. 362–463.
233. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 201. – Арк. 118–209.
234. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 210. – Арк. 343–434.
235. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 216. – Арк. 357–498.
236. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 223. – Арк. 322–415.
237. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 232. – Арк. 431–519.

238. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 241. – Арк. 425–524.
239. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 247. – Арк. 498–579.
240. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 255. – Арк. 448–550.
241. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 263. – Арк. 497–603.
242. Метрическая книга прихода Грунау. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 272. – Арк. 519–635.
243. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 2. – Арк. 313–319.
244. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 5 А. – Арк. 383–391.
245. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 10. – Арк. 362–387.
246. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 13. – Арк. 390–407.
247. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 16. – Арк. 341–357.
248. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 18. – Арк. 325–345.
249. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 22. – Арк. 425–445.
250. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 25. – Арк. 363–380.
251. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 30. – Арк. 465–486.
252. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 34. – Арк. 75–90.

253. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 38. – Арк. 346–366.
254. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 40. – Арк. 309–330.
255. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 44. – Арк. 375–396.
256. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 44. – Арк. 350–371.
257. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 48. – Арк. 516–535.
258. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 50. – Арк. 595–625.
259. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 54. – Арк. 377–398.
260. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 59. – Арк. 395–417.
261. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 63. – Арк. 376–450.
262. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 71. – Арк. 465–492.
263. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 78. – Арк. 330–352.
264. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 79. – Арк. 764–791.
265. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 84. – Арк. 515–537.
266. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 87. – Арк. 1–18.
267. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 92. – Арк. 515–539.

268. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 96. – Арк. 271–294.
269. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 98. – Арк. 537–561.
270. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 107. – Арк. 257–271.
271. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 118. – Арк. 33–52.
272. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 124. – Арк. 1–20.
273. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 129. – Арк. 143–163.
274. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 134. – Арк. 101–123.
275. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 143. – Арк. 407–428.
276. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 148. – Арк. 36–63.
277. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 152. – Арк. 477–510.
278. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 158. – Арк. 331–355.
279. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 162. – Арк. 30–55.
280. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 174. – Арк. 33–68.
281. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 176. – Арк. 1–29.
282. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 182. – Арк. 76–104.

283. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 194. – Арк. 327–360.
284. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 200. – Арк. 78–117.
285. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 201. – Арк. 304–342.
286. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 210. – Арк. 310–356.
287. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 216. – Арк. 278–321.
288. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 223. – Арк. 379–430.
289. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 232. – Арк. 379–425.
290. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 241. – Арк. 447–497.
291. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 255. – Арк. 404–447.
292. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 263. – Арк. 452–496.
293. Метрическая книга прихода Йозефсталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 272. – Арк. 486–488.
294. Метрична книга парафії Миколаївка (Фрейденталь). – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 476–508.
295. Метрична книга парафії Миколаївка (Фрейденталь). – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 33–35.
296. Метрична книга парафії Миколаївка (Фрейденталь). – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1–31.
297. Метрична книга парафії Миколаївка (Фрейденталь). – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 237–278.

298. Метрична книга парафії Миколаївка (Фрейденталь). – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 129–175.
299. Метрична книга парафії Миколаївка (Фрейденталь). – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 276–331.
300. Метрична книга парафії Миколаївка (Фрейденталь). – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 50–101.
301. Метрична книга парафії Миколаївка (Фрейденталь). – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 11–59.
302. Метрична книга парафії Миколаївка (Фрейденталь). – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 3–67.
303. Метрична книга парафії Фрейденталь. – Держархів Одеської обл. – Ф. 894. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 228–253.
304. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 10. – Арк. 1–34.
305. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 107. – Арк. 249–285.
306. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 116. – Арк. 79–164.
307. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 120. – Арк. 75–114.
308. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 13. – Арк. 347–381.
309. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 131. – Арк. 11–140.
310. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 135. – Арк. 84–105.
311. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 15. – Арк. 308–342.
312. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. – Оп. 14. – Спр. 154. – Арк. 89–109.

313. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 155. – Арк. 85–109.
314. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 169. – Арк. 145–164.
315. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 17. – Арк. 371–409.
316. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 170. – Арк. 90–109.
317. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 174. – Арк. 500–519.
318. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 176. – Арк. 400–489.
319. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 18. – Арк. 337–376.
320. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 182. – Арк. 486–506.
321. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 194. – Арк. 457–478.
322. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 199. – Арк. 492–510.
323. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 2. – Арк. 1–26.
324. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 201. – Арк. 603–626.
325. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 202. – Арк. 602–626.
326. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. – 21. – Арк. 537–582.
327. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 210. – Арк. 656–685.

328. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 213. – Арк. 686–711.
329. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 216. – Арк. 686–715.
330. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 219. – Арк. 719–743.
331. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 31. – Арк. 273–301.
332. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 34. – Арк. 317–350.
333. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 37. – Арк. 332–362.
334. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 43. – Арк. 48–77.
335. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 47. – Арк. 63–94.
336. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 50. – Арк. 71–109.
337. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 54. – Арк. 65–102.
338. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 59. – Арк. 55–107.
339. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 5 а. – Арк. 48–80.
340. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 62. – Арк. 55–92.
341. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 71. – Арк. 697–738.
342. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 78. – Арк. 160–201.

343. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 79. – Арк. 76–115.
344. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 84. – Арк. 768–810.
345. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 9. – Арк. 331–361.
346. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 92. – Арк. 83–126.
347. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 96. – Арк. 511–553.
348. Метрическая книга прихода Фрейденталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 99. – Арк. 107–144.
349. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 10. – Арк. 400–408.
350. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 13. – Арк. 428–440.
351. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 16. – Арк. 385–393.
352. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 18. – Арк. 369–378.
353. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 2. – Арк. 323–339.
354. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 22. – Арк. 473–484.
355. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 25. – Арк. 408–420.
356. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 30. – Арк. 520–534.
357. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 34. – Арк. 125–138.

358. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 38. – Арк. 425–441.
359. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 40. – Арк. 376–397.
360. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 44. – Арк. 437–456.
361. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 48. – Арк. 420–437.
362. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 50. – Арк. 573–592.
363. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 54. – Арк. 672–693.
364. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 59. – Арк. 587–610.
365. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 5 а. – Арк. 411–420.
366. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 63. – Арк. 617–636.
367. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 71. – Арк. 668–691.
368. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 78. – Арк. 766–788.
369. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 79. – Арк. 66–87.
370. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 84. – Арк. 638–666.
371. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 87. – Арк. 778–800.
372. Метрическая книга прихода Цюрихталь. – Рос. гос. ист. архив. – Ф. 828. –
Оп. 14. – Спр. 92. – Арк. 323–346.

373. Мешков Д. Ю. Демографическое развитие и семья в немецких колониях Причерноморья (1800–1870 гг.) / Д. Ю. Мешков // Два с половиной века с Россией (к 250-летию начала массового переселения немцев в Россию) : 4-я междуна. научн.-практич. конф., 24–27 августа 2012 г. – М., 2013. – С. 247–258.
374. Мешков Д. Ю. Докладные регистры и мемории Конторы опекунов новороссийских иностранных поселенцев как источник по истории немецкой колонизации Юга России 1800–1810 гг. / Д. Ю. Мешков // Российские немцы. Историография и источниковедение : междуна. научн.-практич. конф., 4–9 сент. 1996 г. – Анапа, 1997. – С. 315–327.
375. Миронов Б. Н. Демографическая загадка: уменьшение численности помещичьих крестьян в России первой половины XIX в. / Б. Н. Миронов // Материалы церковно-приходского учета населения как историко-демографический источник / под ред. В. Н. Владимирова. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2007. – С. 164–176.
376. Миронов Б. Н. Историк и математика / Б. Н. Миронов, З. В. Степанков. – Ленинград : Наука, 1976. – 184 с.
377. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб. : Изд-во Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 1. – 583 с.
378. Михель В. Д. Общество перед проблемой инфантицида: история, теория, политика / В. Д. Михель // Журнал исследований социальной политики. – 2007. – № 4. – С. 439–458.
379. Моховая Т. А. К вопросу об источниках брачно-семейного права Российской империи XIX – начала XX в. / Т. А. Моховая // Российская юстиция. – 2014. – № 5. – С. 34–38.
380. Муравьев В. В. Культура как форма преобразования биологического воспроизводства в демографические процессы / В. В. Муравьев // Вопросы культурологии. – 2008. – № 4. – С. 65–68.

381. Немецкие населенные пункты в Российской империи: География и население. Справочник / [сост. : В. Ф. Дизендорф]. – М. : Общественная академия наук российских немцев, 2006. – 664 с.
382. Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / [Сост. : В. Ф. Дизендорф]. – М. : ЭРН, 2006. – 472 с.
383. Ніточко І. І. Історія розвитку медицини на Одещині. Дореволюційний період / І. І. Ніточко, О. А. Корецька, І. Л. Комаровський. – Одеса : Прес-кур'єр, 2011. – 440 с.
384. Новосельский С. А. Влияние войны на естественное движение населения / С. А. Новосельский // Демография и статистика (Избранные произведения) / под ред. Л. Е. Полякова. – М. : Статистика, 1978. – С. 197–218.
385. Новосельский С. А. Предмет и содержание отечественной санитарной статистики в досоветский период её развития [Электронный ресурс] / С. А. Новосельский // Ученые записки МЭСИ. – 1995. – Т. 6. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2012/0499/архив02.php>
386. Носевич В. Л. Еще раз о Востоке и Западе: Структуры семьи и домохозяйства в истории Европы. Круг идей: Историческая информатика в информационном обществе / В. Л. Носевич // История и компьютер : VII междунауч. конф. – М. – 2001. – С. 15–38.
387. Нойтатц Д. Немецкие колонисты и их соседи (вторая половина XIX века - начало первой мировой войны) / Д. Нойтатц // Вопросы германской истории. – 1996. – Вып. 3. – С. 57–65.
388. О благосостоянии колоний Южного края России. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 4371. – 868 арк.
389. О блудной жизни колониста Кофлера с дочерью своей, Франциской. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 7926. – 36 арк.
390. О взыскании с Христофора Винке в пользу Филиппа Петра 85 руб. ассигнациями за неудачное лечение сына последнего. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 7727. – 7 арк.

391. О доставлении местными начальствами в сей Комитет по новой форме сведений о состоянии колоний. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 3734. – 405 арк.
392. О квартировании пленных шведов. – Держархів Одеської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – спр. 11. – 5 арк.
393. О колонистах, отсылаемых в больницу. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 7728. – 62 арк.
394. О колонисте колонии Мирау Фридрихе Лике за сношение якобы с юношами. Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 4564. – 17 арк.
395. О колонистке колонии Фридрихсфельд Элеоноре Кроник за распутную жизнь и изъявление желания принять христианскую веру. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 4355. – 32 арк.
396. О лечении бывшим суперинтендантом Бетигером дочери колониста колонии Фрейденталь Якоба Гемериха – Луизы. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 3454. – 20 арк.
397. О не совершении браков без ведома местного колонистского начальства, о наказании пастора Цилингера за сей противный постановлению поступок, тут же о колонисте Вильмсе. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1480. – 18 арк.
398. О разводе браков колонистов по решению духовной власти. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 3129. – 45 арк.
399. О разводе колониста Гейнриха Классена с женою его Анною-Мариною урожденною Клат. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 7217. – 3 арк.
400. О разводе колониста колонии Нейбург Конрада Фишера с женою его Францискою. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 3138. – 3 арк.
401. О развратной жизни фрейдентальского колониста Николауса Капелле. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 7816. – 3 арк.
402. О разности в исчислении душ по Шведской колонии Екатеринославского водворения. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 3661. – 16 арк.

403. О рожденном дочерью колониста колонии Данциг Карла Энгеля, девицею Мариєю дитяти, найденным мертвым. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 3603. – 6 арк.
404. О священнике колонии Розенталь Вимане за учиненное с колонистскою дочерью Елизабетою Фуснеровою прелюбодеяние и прижитие дитяти. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 3604. – 18 арк.
405. О управлении духовных дел христиан протестантского исповедания. Устав евангелическо-лютеранской Церкви / Свод законов Российской империи : Уставы духовных дел иностранных исповеданий. – СПб. : Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1857. – Т. 11. Ч. 1. — С. 31–171.
406. Об удалении от должности суперинтенданта евангелических церквей Южного края Беттигера с преданием суду. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 2236. – 7 арк.
407. Осиповский С. Н. Влияние религии на современное общество : социально-философский аспект / С. Н. Осиповский // Вісник СевНТУ. – 2010. – Вип. 3. – С. 161–164.
408. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / С. И. Бобылева, Н. В. Бочарова, О. В. Безносова [и др.] / под ред. : С. И. Бобылевой. – Д. : АРТ-ПРЕСС, 1999. – 231 с.
409. Павлова М. Демографический переход в Японии: теоретический аспект [Электронный ресурс] / М. Павлова // Демоскоп Weekly. – 2009. – № 361–362. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2009/0361/student01.php>
410. Палли Х. Э. Естественное движение сельского населения Эстонии (1650–1799). Ч. 1. / Х. Э. Палли. – Таллин : Кээсти Раамат, 1980. – 136 с.
411. Памятная книжка Таврической губернии / под ред. К. А. Вернера. – Симферополь : Изд-во Таврич. губ. земск. управы, 1889. – 696 с.
412. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / под ред. Н. А. Тройницкого. — СПб. : паровая типо-лит. Н. Л. Ныркина, 1905. – Т. I. – 357 с.

413. Переписка о состоянии мертвецкой при лютеранской общине. – Держархів Одеської обл. – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 118. – 2 арк.
414. Перковский А. Л. Формирование демографической мысли на Украине в XVIII в. / А. Л. Перковский // Проблемы исторической демографии СССР / под ред. Ю. А. Полякова [и др.]. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 62–74.
415. Печникова О. Г. Медицинский департамент в системе управления Российской империи / О. Г. Печникова // Современные наукоемкие технологии. – 2010. – № 12. – С. 17–19.
416. Пирожков С. Возрастные пирамиды – близнецы-братья [Электронный ресурс] / С. Пирожков, Г. Сафарова // Демоскоп Weekly. – 2010. – № 405–406. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2010/0405/tema02.php>
417. Писаревский Г. Вызов колонистов из южной Европы и бунт корсиканцев. Очерк из истории иностранной колонизации в России (по неизданным архивным документам) / Г. Писаревский // Русский вестник. – 1901. – Т. 273. – С. 164–178.
418. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. : (По неизд. архив. документам) / Г. Г. Писаревский. – М. : Печ. А. И. Снегиревой, 1909. – 424 с.
419. Письма герцога Армана Эммануила де Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу 1803–1814 / под ред. О. В. Коновалова. – Одесса : Б. и., 1999. – 281 с.
420. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ ст. / В. В. Підгаєцький. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2001. – 391 с.
421. Немцы России. Энциклопедия / под ред. В. Карева. – М. : Общественная Академия наук российских немцев, 2004. – Т. 2. – С. 260–261. С. 323–324.
422. Плохий С. Н. Между Лютером и Менно: смена конфессии в колониях Юга Украины (первая треть XIX в.) / С. Н. Плохий // Вопросы германской истории . – 1995. – Вып. 1. – С. 42–57.
423. По предписанию министра внутренних дел о доставлении ему сведений о народонаселении колоний, о количестве земли и угодий, о числе скота и

- земледельческих орудий и о прочем. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 4418. – 499 арк.
424. По представлению пастора Глюкстальского прихода Пензеля о дочери колониста Якоба Гауба, Розине, за развратную жизнь и прижитие незаконно пяти детей. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 3429. – 4 арк.
425. По представлению смотрителей и приказов о позволении колонистам вступать в брак. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 56. – 108 арк.
426. По рапорту Данцигского сельского приказа о жестоких поступках колониста Германа Зинда с женою его. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1113. – 7 арк.
427. По рапорту смотрителя Шведской колонии Далки о позволении херсонскому пастору съезжать в шведские колонии для исполнения христианских треб. – Держархів Одеської обл. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 1025. – 7 арк.
428. Портнова Т. Л. Освещение социально-экономического развития Юга Украины конца XVIII – первой половины XIX в. на страницах сборника «Вопросы германской истории» / Т. Л. Портнова // Вопросы германской истории : Сб. науч. тр. / под ред. С. И. Бобылевой. – Д. : Пороги, 2007. – С. 259–273.
429. Положение Кабинета министров о пресечении дальнейшего переселения в Россию иностранных выходцев (05.08.1819, № 27.912) / Полное собрание законов Российской империи. – СПб. : Типография II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – Т. 36. – С. 325.
430. Полонська-Василенко Н. Історія України Т. 2: від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1995. – 607 с.
431. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876. Аннотированная опись дел 1799–1818 гг. / под ред. О. В. Коноваловой. – Одесса : ТЭС, 1998. – Т. 1. – 364 с.
432. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876. Аннотированная опись дел 1819–1826 гг. / под ред. О. В. Коноваловой. – Одесса : ТЭС, 1999. – Т. 2. – 242 с.

433. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876. Аннотированная опись дел 1827–1833 гг. / под ред. О. В. Коноваловой. – Одесса : Астропринт, 2000. – Т. 3. – 304 с.
434. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876. Аннотированная опись дел 1834–1835 гг. / под ред. О. В. Коноваловой. – Одесса : Астропринт, 2001. – Т. 4. – 310 с.
435. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876. Аннотированная опись дел 1836–1839 гг. / под ред. О. В. Коноваловой. – Одесса : Астропринт, 2002. – Т. 5. – 360 с.
436. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876. Аннотированная опись дел 1842–1844 гг. / под ред. О. В. Коновалова. – Одесса : Астропринт, 2010. – Т. 7. – 416 с.
437. Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России. 1799–1876 гг. Аннотированная опись дел 1840–1841 гг. / ред. О. В. Коновалова. – Одесса : Астропринт, 2005. – Т. 6. – 360 с.
438. Попов Н. В. Формирование современных представлений о механизме энзоотии чумы / Н. В. Попов, Е. И. Кошель, Г. А. Ерошенко, В. В. Кутырев // Проблемы особо опасных инфекций. – 2011. – № 3. – С. 5–8.
439. Проект инструкции, составленный С. Х. Контениусом для смотрителя В. Т. Девельдеева, отправляемого в беловежские колонии для выполнения предписанных министром внутренних дел А. Б. Куракиным поручений относительно наведения порядка в указанных колониях (22.03.1809 г., № 84) / Самуил Христианович Контениус об иностранной колонизации Южной России: сборник документов. 1801–1809 гг. / под ред. О. В. Айсфельда. – Одесса : Астропринт, 2003. – С. 197–198.
440. Прохоров Б. Б. Экология человека. Понятийно-терминологический словарь [Электронный ресурс] / Б. Б. Прохоров. – 2005. – Режим доступа : <http://www.sci.aha.ru/ALL/SLOV/bbp.htm>
441. Птуха М. В. Очерки по статистике населения / М. В. Птуха. – М. : Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – 459 с.

442. Пузейкина Л. Н. Языковая ситуация в немецких колониях в Украине (конец XVIII в. – 1931 г.) : история исследования / Л. Н. Пузейкина // Вопросы германской истории / под ред. С. И. Бобылевой. – Д. : ДНУ, 2013. – С. 146–161.
443. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. – М. : Государственное статистическое издательство, 1956. – 352 с.
444. Ревизская сказка 1850 года, октября 7-го дня. Колония Грунау. – Державний архів Запорізької області. – Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 230. – 239 арк.
445. Ревизская сказка 1857 года, мая 27-го дня. Колония Грунау. – Державний архів Запорізької області. – Ф. 12. – Оп. 2. – Спр. 283. – Арк. 109–127.
446. Ревуненкова Н. В. Протестантизм / Н. В. Ревуненкова. – СПб. : Питер, 2007. – 224 с.
447. Рейснер М. А. Государство и верующая личность : сб. статей / М. А. Рейснер. — СПб. : Тип. тов-ва «Общественная польза», 1905. – 423 с.
448. Робок А. Климатические последствия региональных ядерных конфликтов / А. Робок, Л. Олман, Г. Л. Стенчиков // Atmospheric Chemistry and Physics. – 2007. – № 8. – P. 2003–2012.
449. Русев И. Т. Антропогенная трансформация природных очагов чумы в северо-западном Причерноморье / И. Т. Русев // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2011. – Т. 24. – С. 224–243.
450. Русев И. Т. Природа Одесской чумы. Экологические факторы и механизмы активизации реликтовых природных очагов чумы Северо-Западного Причерноморья / И. Т. Русев. – Одесса : ВМВ, 2012. – 400 с.
451. Самуил Христианович Контениус об иностранной колонизации Южной России : Сб. документов 1801–1829 / ред. О. В. Айсфельд. – Одесса : Астропринт, 2003. – 322 с.
452. Сведения о количестве колонистов и наличии урожая в Шведской колонии Херсонского уезда на 19 ноября 1805 г. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 135. – 9 арк.

453. Свод законов Российской империи. О городском и сельском хозяйстве, о благоустройстве в казенных и казачьих селениях, и о колониях иностранцев в России. – СПб. : Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. – Т. 12. Ч. 2. – 100 с.
454. Свод законов Российской империи. Особое приложение. – СПб. : Типография второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1902. – Т. 9. Ч. 2. – 472 с.
455. Свод законов Российской Империи. Свод законов гражданских: С примечаниями и ссылками на позднейшие узаконения и оглавлением. – СПб. : Рус. Кн. Товарищество "Деятель", 1900. – Т. 10. Ч. 1. – 441 с.
456. Святець Ю. А. Кліометрика. Формально-кількісні та математично-статистичні методи [Підручник] / Ю. А. Святець. – Д. : Вид-во ДНУ, 2003. – 384 с.
457. Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження) : автореферат дис. на здоб. наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю. А. Святець. – Д., 2008 – 44 с.
458. Семья, дом и узы родства в истории / под ред. Т. Зоколл. – СПб. : Аллетей, 2004. – 285 с.
459. Сердюк І. О. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Яреськи Миргородського полку) / І. О. Сердюк // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 48–55.
460. Сердюк І. О. Полкових городів обивателі. Історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / І. О. Сердюк. – Полтава : АСМІ, 2011. – 304 с.
461. Сегіда К. Ю. Передумови та чинники демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми / К. Ю. Сегіда // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – Вип. 9. – С. 185–191.
462. Сидорчук О. Німецькі поселення в Україні. Історія та сьогодення / О. Сидорчук. – Київ Миколаїв : Вид-во МДГУ, 2006. – С. 197–204.

463. Скальковский А. А. Население Новороссийского края и Бессарабии в 1851 г. / А. А. Скальковский. – [Б.м. : б.и.]. – [после 1851]. – 10 с.
464. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края Ч. 1. / А. А. Скальковский. – О. : Тип. Л. Нитче, 1850. – 386 с.
465. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Истории Новороссийского края / А. А. Скальковский. – О. : Городская типография, 1836. – Т. 1. – 289 с.
466. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Истории Новороссийского края / А. А. Скальковский. – О. : Городская типография, 1838. – Т. 2. – 350 с.
467. Славінський М. Історія України / М. Славінський. – Подєбради : Tiskí Josef Rasek, 1933–1934. – 187 с.
468. Смидович Л. А. Краткий очерк земской медицины и санитарии в Екатеринославской губернии / Л. А. Смидович. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1913 г. – 121 с.
469. Смирнова Н. С. Вплив демографічної теорії на практику державного управління демографічною безпекою Франції: історико-теоретичний аналіз / Н. С. Смирнова // Вісник національної академії державного управління при президентіві Україну – 2014. – № 1. – С. 31–36.
470. Смирнова Т. Б. Динамика численности немцев в России от манифестов Екатерины II до наших дней [Електронний ресурс] / Т. Б. Смирнова // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 6. – Режим доступа до журн. : <http://www.science-education.ru/pdf/2012/6/671.pdf>
471. Советская историческая энциклопедия [Електронний ресурс] / под ред. Е. М. Жукова. — М. : Директмедиа Паблицинг, 2008. – Режим доступа : <http://biblioclub.ru/index.php?page=dict&termin=1518090>
472. Соколов И. И. Отношение протестантизма к России в XVI и XVII веках. / И. И. Соколов // Исторический вестник. – 1880. – № 5–8. – С. 186–192.
473. Солодова В. Немецкие этнографические экспозиции в музеях Юга Украины [Електронний ресурс] / В. Солодова // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – 2005. – № 1. – Режим доступа до журн. : <http://www.history.odessa.ua/publication1/stat03.htm>

474. Сорокин П. А. Общедоступный учебник социологии / П. А. Сорокин. – М. : Наука, 1994. – 560 с.
475. Сорокин П. А. Социокультурная динамика и эволюционизм / П. А. Сорокин // Американская социологическая мысль / под ред. В. И. Добренкова. – М. : МГУ, 1996. – С. 372–392.
476. Социология. Энциклопедия / [Сост. : А. А. Грицанов и др.]. – Минск : Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
477. Списки и сведения о военнопленных шведах, направляемых из разных губерний России на работы в г. Херсон, за 1789 г. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 10. – 108 арк.
478. Списки населённых мест Российской империи по сведениям 1859 г. Херсонская губерния. – СПб. : Типография Карла Вульфа, 1868. – 192 с.
479. Списки населённых мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. Екатеринославская губерния с таганрогским градоначальством : по сведениям 1859 года. – СПб. : Типография К. Вульфа, 1863. – Вып. 13. – 152 с.
480. Списки прихожан общины Фрейденталь–Петерсталь. 1861–1880. – Державний архів Одеської обл. – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 196. – 345 арк.
481. Список колонистов Шведской колонии Херсонской губернии за 1808 г. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 193. – 22 арк.
482. Список населённых мест в Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон : Типография Губернского Правления, 1896. – 544 с.
483. Список населённых мест Мариупольского уезда Екатеринославской губернии. – Екатеринослав : Типография Губернского Земства, 1911. – 34 с.
484. Список населённых мест Херсонской губернии (по данным Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 г.). – Александрия : Типография Ф. Х. Райхельсона, 1917. – 377 с.
485. Список членов евангельско-лютеранской общины – жителей колонии Петерсталь. 1841–1860. – Державний архів Одеської обл. – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 90. – 200 арк.

486. Список членов евангельско-лютеранской общины – жителей колонии Фрейденталь. 1841–1860. – Державний архів Одеської обл. – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 91. – 281 арк.
487. Средства лечения при заболевании цингой (скорбутом) и других болезнях. – Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 134. – Оп. 1. – Спр. 793. – 3 арк.
488. Статистика Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1885 г. – СПб. : Типография Министерства Внутренних Дел, 1890. – Вып. XI. – 211 с.
489. Статистика Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1886 г. – СПб. : Типография Министерства Внутренних Дел, 1890. – Вып. XII. – 211 с.
490. Статистика Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1887 г. – СПб. : Типография и Фототипия В. И. Штейн, 1891. – Вып. XVIII. – 211 с.
491. Статистика Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России и в двух губерниях Сибири: Енисейской и Тобольской за 1902 г. – СПб. : Типография «Друкарь», 1907. – Вып. LXVI. – 271 с.
492. Статистика Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России и в двух губерниях Сибири: Енисейской и Тобольской и Семипалатинской области за 1903 г. – СПб. : Типография Т-ва «Ш. Буссель Н-ки», 1909. – Вып. LXX. – 277 с.
493. Статистика Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1907 г. – Петроград : Типография Штаба Петроградского военного Округа, 1914. – Вып. LXXXVII. – 249 с.

494. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в Российской империи за 1867 г. – СПб. : Типография Министерства Внутренних Дел, 1872. – Серия 2. Вып. VIII. – 461 с.
495. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1868 г. – СПб. : Типография Министерства Внутренних Дел, 1877. – Серия 2. Вып. XII. – 277 с.
496. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1869 г. – СПб. : Типография Министерства Внутренних Дел, 1877. – Серия 2. Вып. XIII. – 263 с.
497. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1870 г. – СПб. : Типография Министерства Внутренних Дел, 1879. – Серия 2. Вып. XIV. – 285 с.
498. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1871 г. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1882. – Серия 2. Вып. XVIII. – 358 с.
499. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1873 г. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1882. – Серия 2. Вып. XX. – 359 с.
500. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1874 г. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1882. – Серия 2. Вып. XXI. – 357 с.
501. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в

- европейской России за 1875 г. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1883. – Серия 2. Вып. XXII. – 357 с.
502. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1877 г. – СПб. : Типография Министерства Внутренних Дел, 1883. – Серия 2. Вып. XXIV. – 255 с.
503. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1878 г. – СПб. : Типография Министерства Внутренних Дел, 1884. – Серия 2. Вып. XXV. – 255 с.
504. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1879 г. – СПб. : Типография министерства Внутренних Дел, 1884. – Серия 3. Вып. III. – 385 с.
505. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1881 г. – СПб. : Типография Министерства Внутренних Дел, 1887. – Серия 3. Вып. XX. – 385 с.
506. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Движение населения в европейской России за 1882 г. – СПб. : Типография Министерства Внутренних Дел, 1887. – Серия 3. Вып. XXI. – 391 с.
507. Статистический временник Российской империи. Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел. Наличное население Российской империи за 1870 г.– СПб. : Типография Эттингера, 1875. – Серия 2. Вып. X. – 281 с.
508. Статистические данные о разводах и недействительных браках за 1867–1886 гг. (по епархиям Европейской России) // Временник центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб. : Типография П. П. Сойкина, 1893. – № 26. – С. 24.

509. Стеценко С. Г. Статистика населения : Підручник / С. Г. Стеценко, В. Г. Швець. – К. : Вища школа, 1993. – 463 с.
510. Супотницкий М. В. Историческая информация о вспышках чумы как источник идей для будущих научных открытий в «чумологии» / М. В. Супотницкий // Энвайронментальная эпидемиология и медицинская география. Ежегодник. – Киев, 2011. – Ежегодник. – С. 298–329.
511. Татаринов С. И. Немцы в Бахмутском уезде в XVIII – начале XX столетий [Электронный ресурс] / С. И. Татаринов, Д. М. Бондарцов С. А. Руденко [и др.] // Спецпроект: анализ научных исследований : VII научн.-практич. конф., 14–15 июня 2012. : тезисы докл. X. : 2012. – Режим доступа: http://www.confcontact.com/2012_06_14/is1_tatarinov.htm
512. Текст молитвы против эпидемических заболеваний. – Держархів Одеської обл. – Ф. 630. – Оп. 1. – Спр. 27. – 1 арк.
513. Терюкова Е. А. Департамент духовных дел иностранных исповеданий и этноконфессиональная политика Российского государства (XVIII – начало XX в.) / Е. А. Терюкова // Государство, религия и церковь в России и за рубежом. – 2010. – № 4. – С. 204–208.
514. Томилин С. А. Заболеваемость брюшным тифом в Александровском уезде за 1901–1910 гг. / С. А. Томилин. // Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии. – № 3. – 1915. – С. 333–342;
515. Тухватулліна О. С. Політика царського уряду щодо церковного життя іноземних колоністів Північного Приазов'я. / О. С. Тухватулліна // Історичні і політичні дослідження. – 2008. – № 1–2. – С.190–195.
516. Удовиков А. И. Климат и трансформация экосистем на примере природных очагов чумы юго-востока России / А. И. Удовиков, Н. В. Попов, Л. В. Самойлова, С. И. Толоконникова // Проблемы особо опасных инфекций. – 2012. – № 2 (112). – С. 21–24.
517. Уиппль Дж. Ч. Основы демографической и санитарной статистики / Дж. Ч. Уиппль, С. А. Новосельский. – М. : Государственное медицинское издательство, 1929. – 685 с.
518. Устав духовных консисторий. – СПб. : Синодальная типография, 1843 г. –134 с.

519. Фадеев А. П. Молочанский колонистский округ / А. П. Фадеев // Северный архив. – № 4. – 1824. – С. 201–214.
520. Фадеев А. П. Описание колоний Южной России / А. П. Фадеев // Северный архив. – № 9. – 1824. – С. 125–137.
521. Фадеев А. П. Описание колоний Южной России. В Феодосийском уезде / А. П. Фадеев // Северный архив. – № 7. – 1824. – С. 17–25.
522. Фадеев А. П. Описание колоний Южной России. Крымский округ / А. П. Фадеев // Северный архив. – № 6. – 1824. – С. 317–324.
523. Фадеев А. П. Описание колоний Южной России. Херсонская губерния. Шведские колонии / А. П. Фадеев // Северный архив. – № 8. – 1824. – С. 64–84.
524. Хаггард Г. От знахаря до врача. История науки и врачевания / Г. Хаггард. – М. : Центрполиграф, 2012. – 448 с.
525. Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе / Дж. Хаджнал // Брачность, рождаемость, семья за три века / под ред. А. Г. Вишневского, И. С. Кона. – М. : Статистика, 1979. – С. 14–70.
526. Хрящевська Л. М. Господарства німецьких колоністів Півдня України (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. кандидата іст. Наук : 07.00.01 / Хрящевська Людмила Михайлівна. – Миколаїв, 2008. – 249 с.
527. Цветаев Д. В. Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразований / Д. В. Цветаев. – М. : Универ. тип., 1890. – 795 с.
528. Чанішев А. Н. Протестантизм / А. Н. Чанышев. – М. : Наука, 1969. – 216 с.
529. Чедвик О. Реформация. Противостояние католиков и протестантов в Западной Европе XVI – XVII вв. / О. Чедвик. – М. : Центрполиграф, 2011. – 479 с.
530. Чернова-Деке Т. Н. Немецкие поселения на периферии Российской империи. Кавказ: взгляд сквозь столетие (1818–1917) / Т. Н. Чернова-Деке. – М. : МСНК-пресс, 2008. – 208 с.
531. Чернова Т. Н. Из истории немецких поселений на Украине в конце XIX – начале XX в. : проблемы исследования / Т. Н. Чернова // Вопросы германской истории. – 1995 . – С. 92–99.

532. Чирук С. В. Брачність в старошведській колонії в кінці XVIII — початку XX в. / С. В. Чирук // Криніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навуковы зборнік. – 2015. – Вып. 10. – С. 216–231.
533. Чирук С. В. Антропонімічна лексика та збереження національної ідентичності у Старошведській колонії на Херсонщині кінця XVIII–XX ст. / С. В. Чирук. // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / під ред. : С. І. Світленко [та ін.]. – Д. : Ліра, 2014. – Вип. 2. – С. 123–134.
534. Чирук С. В. Динаміка народжуваності та смертності у Старошведській колонії (кін. XVIII – поч. XX ст.) / С. В. Чирук // Вопросы германской истории: сб. научн. трудов / под ред. С. И. Бобылевой. – Д. : ДНУ, 2013. – С. 29–42.
535. Чирук С. В. Метричні книги Старошведської лютеранської колонії XVIII – початку XX ст. як джерело історичної демографії / С. В. Чирук // Вісник Дніпропетровського Національного університету : Історія та археологія. – 2012. – Вип. 20. – С. 168–178.
536. Чирук С. В. На орбіті Херсону. Старошведська колонія / С. В. Чирук // Фронтири міста : історико-культурологічний альманах / під ред. : В. В. Грибовського. – Д. : Герда, 2015. – С. 64–81.
537. Чирук С. В. Народжуваність та смертність у лютеранській колонії Фрейденталь. XIX – поч. XX ст. / С. В. Чирук. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – №43. – С. 65–70.
538. Чирук С. В. Смертність у лютеранській колонії Йозефсталь / С. В. Чирук // Вісник Дніпропетровського Національного університету : Історія та археологія. – 2015. – Вип. 23. – С. 68–80.
539. Чирук С. В. Чи була чума у Старошведській колонії? Колонізація Південного Придніпров'я у контексті епідемічної загрози / С. В. Чирук // Вісник Дніпропетровського Національного університету : Історія та археологія. – 2013. – Вип. 21. – С. 89–94.
540. Чумаченко Г. Шведські поселення на Півдні України / Г. Чумаченко // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 2–3. – С. 101–110.

541. Шебалдина Г. В. Шведские военнопленные в Сибири. Первая четверть XVIII века / Г. В. Шебалдина. – М. : РГГУ, 2005. – 210 с.
542. Шелестов Д. К. Историческая демография / Д. К. Шелестов. – М. : Высшая школа, 1987. – 288 с.
543. Шелухин С. Немецкая колонизация / С. Шелухин. – Одесса : АЮРО Печатного дела, 1915. – 83 с.
544. Шоню П. Цивилизация Классической Европы / П. Шоню. – Екатеринбург : У-Фактория, 2005. – 607 с.
545. Шоню П. Цивилизация Просвещения / П. Шоню. – Екатеринбург : У-Фактория, 2008. – 688 с.
546. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов / Я. Штах. – М. : Тов. Типографии А. И. Мамонтова, 1916 г. – 266 с.
547. Штукенберг И. Ф. Статистические труды Ивана Федоровича Штукенберга. Описание Екатеринославской губернии и Новороссийского края вообще / И. Ф. Штукенберг. – СПб. : Тип. И. И. Глазунова и Комп., 1859. – 74 с.
548. Щетинин К. В. Отношение религии к демографической проблеме [Электронный ресурс] / К. В. Щетинин // Научный прогресс на рубеже тысячелетий – 2012 : VIII междун. научн.-практич. конф., 2012 г. : тезисы докл. – Прага, 2012. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/16_NPRT_2012/Psihologia/12_111004.doc.htm
549. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.
550. Яценко Є. І. Духовне життя колонії Йозефсталь (20–30-ті роки ХХ століття) / Є. І. Яценко // Придніпров'я. Історико-краєзнавчі дослідження. – 2004. – Вип. 1. – С. 117–120.
551. Agende für die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden im Russischen Reiche / ed. by Eesti Rahvusraamatukogu. – Dorpat : S. n., 1885. – 96 p.
552. Alt-Danzig / Die Gemeindeberichte von 1848 der deutschen Siedlungen am Schwarzen Meer / M. Woltner. – Leipzig : Hirzel, 1941. – P. 194–196.
553. An introduction to English historical demography / ed. by E. A. Wrigley. – London : Weidenfeld and Nicolson, 1966. – 283 p.

554. Bodenmann T. Perceiving, explaining, and observing climatic changes: An historical case study of the “year without a summer” 1816 / T. Bodenmann, S. Bronnimann, G. H. Hadorn // *Meteorologische Zeitschrift*. – 2001. – Vol. 20. – P. 577–587.
555. Daniel S. S. American family and demographic patterns and the northwest European model. / S. S. Daniel // *Continuity and change*. – 1993. – № 8. – P. 389–415.
556. Die kolonie Zurichtal // *Unterhaltungsblatt für deutsche Ansiedler im südlichen Russland*. – 1848. – № 3. – P. 17–19.
557. Eisenbraun Th. Heimatbuch der Deutschen aus Russland / Th. Eisenbraun. – Stuttgart, 1960. – P. 5–25.
558. Eversley D. E. C. An introduction to English Historical Demography from Sixteenth to the Nineteenth Century / D. E. C. Eversley. – London : Weidenfeld and Nicolson, 1966. – P. 44–95.
559. Freudental. Libental district Odessa. 1858 census : a joint project of GRHS & AHSGR / ed. by D. L. Wahl. – Bismarck : GRHS Clearing House, 2000. – 176 p.
560. Gammalsvenskydokument / ed. by A. Loit, N. Tiberg. – Uppsala : Lundequistska bokh, 1958. – 236 s.
561. Goldscheider C. Religion, family, and fertility : What do we know historically and comparatively? / C. Goldscheider // *Religion and the decline of fertility in the western world* / ed. by F. van Poppel. – Netherlands : Springer, 2006. – P. 41–57.
562. Grossliebental Birth Records, 183 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros183b.txt>.
563. Grossliebental Birth Records, 184 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros184b.txt>.
564. Grossliebental Birth Records, 185 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros185b.txt>.

565. Grossliebental Birth Records, 186 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. –1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros186b.txt>.
566. Grossliebental Birth Records, 187 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros187b.txt>.
567. Grossliebental Birth Records, 188 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros188b.txt>.
568. Grossliebental Death Records, 183 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. –1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros183d.txt>
569. Grossliebental Death Records, 184 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros184d.txt>.
570. Grossliebental Death Records, 185 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros185d.txt>
571. Grossliebental Death Records, 186 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros186d.txt>.
572. Grossliebental Death Records, 187 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros187d.txt>.
573. Grossliebental Death Records, 188 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros188d.txt>.
574. Grossliebental Marriage Records, 183 x (D. Wahl) [Электронный ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступа : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros183m.txt>.

575. Grossliebental Marriage Records, 184 x (D. Wahl) [Електронний ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступу : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros184m.txt>.
576. Grossliebental Marriage Records, 185 x (D. Wahl) [Електронний ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступу : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros185m.txt>.
577. Grossliebental Marriage Records, 186 x (D. Wahl) [Електронний ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступу : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros186m.txt>.
578. Grossliebental Marriage Records, 187 x (D. Wahl) [Електронний ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступу : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros187m.txt>.
579. Grossliebental Marriage Records, 188 x (D. Wahl) [Електронний ресурс] / published by the Odessa Digital Library. – 1995. – Режим доступу : <http://www.odessa3.org/collections/stpete/gros/link/gros188m.txt>.
580. Harrach G. The demographic role of religion in Hungary: Fertility of denominations at the beg. of the 20-th century / G. Harrach // *Hungarian Geographical Bulletin*. – 2013. – № 62 (3). – P. 267–288.
581. Haxthausen-Abbenburg A. F. Studien über die inneren Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands / A. F. Haxthausen-Abbenburg. – Hannover : Hahn Hofbuchhandlung, 1847. – 584 p.
582. Hedman J. Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina / J. Hedman, L. Åhlander. – Stockholm : Dialogos Förlag, 2003. – 479 s.
583. Hyrenius H. Demografiska uppgifter om Gammalsvenskby-borna / H. Hyrenius // *Estlands svenskarna. Demografiska studier* / ed. by H. Hyrenius. – Lund : Gleerup, 1942. – S. 256–262.
584. Hyrenius H. Fertility and reproduction in a Swedish population group without family limitation / H. Hyrenius // *Population Studies: A Journal of Demography*. – 1958. – № 2. – P. 121–130.
585. Johanna Ståhlberg [Лист від 02.11.2011.].

586. Karlgren A. Gammalsvenskby / A. Karlgren. – Stockholm : Land ock folk, 1924. – 64 s.
587. Kemkes-Grottenthaler A. “For Better or Worse, Till Death Us Do Part” – Spousal Age Gap and Differential Longevity : Evidence from Historical Demography / A. Kemkes-Grottenthaler // Collegium Antropologicum. – 2004. – Vol. 28. – Issue 2. – P. 203–219.
588. Kemkes-Grottenthaler A. God, Faith and Death : The Impact of Biological and Religious Correlates on Mortality / A. Kemkes-Grottenthaler // Human biology. – 2003. – № 75. – P. 897–915.
589. Kemkes-Grottenthaler A. More than a leap of faith : the impact of biological and religious correlates on reproductive behaviour / A. Kemkes-Grottenthaler // Human biology. – 2003. – № 75. – P. 897–915.
590. Kurzgefasste geschichtliche übersicht der gründung und des Bestehens der kolonie Hoffnungsthal im Gauv. Cherson // Unterhaltungsblatt für deutsche Ansiedler im südlichen Russland. – № 7, 1851. – P. 49–51.
591. Kurzgefasste geschichtliche übersicht der gründung und des Bestehens der kolonien des mariupoler Kolonistenbezirkes // Unterhaltungsblatt für deutsche Ansiedler im südlichen Russland. – № 1, 1853. – P. 1–6.
592. Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Avskrift av kyrkoboken över födda och döpta i Gammalsvenskby församling. SE/ViLA/23094/5.
593. Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Lista över bönder I Gammalsvenskby 1821. Kyrkobok år 1821(avskrift). Lista över byborna 1831. Kyrkobok år 1831 (avskrift). Lista över byborna 1856. Kyrkobok år 1856 (avskrift). Mantalslängden 5 augusti 1795 (avskrift). Lista över bönder I Gammalsvenskby 1876 enligt 1876 års kyrkobok. SE/ViLA/23094/4.
594. Leibbrandt G. Hoffnungstal und seine Schwaben : die historische Entwicklung einer schwarzmeerdeutschen Gemeinde, als Beispiel religiös bestimmter Wanderung und Siedlung und als Beitrag zur Geschichte des Russlanddeutschtums / G. Leibbrandt. – Bonn : G. Leibbrandt, 1980. – 500 p.

595. Liczbinska G. Diseases, health status, and mortality in urban and rural environments : The cases of Catholics and Lutherans in 19th-century Greater Poland / G. Liczbinska // *Anthropological review*. – 2010. – Vol. 73. – P. 21–36.
596. Malinowski J. A. Die Planer kolonien am Asowschen meere / J. A. Malinowski. – Stuttgart : Ausland und Heimat Verlags-Akteingesellschaft, 1928. – 99 p.
597. McQuillan K. Culture, religion, and demographic behaviour. Catholics and Lutherans in Alsace, 1750–1870 / K. McQuillan. – Liverpool : University Press, 1999. – 227 p.
598. McQuillan K. The evolution of religious differences in fertility: Lutherans and Catholics in Alsace, 1750–1860 / K. McQuillan // *Religion and the decline of fertility in the western world* / ed. by R. Derosas, F. Poppel. – Dordrecht : Springer, 2006. – P. 133–146.
599. McQuillan K. When does religion influence fertility? / K. McQuillan // *Population and development review*. – 2004. – Vol. 30. – № 1. – P. 25–56.
600. Müller A. Alt-Montal, Gebiet Saporoshje / A. Müller // *Heimatbuch der Deutschen aus Russland* / ed. by Dr. K. Stumpp. – Stuttgart : Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland, 1960. – P. 44–47.
601. Myeshkov D. Demographische entwicklungsmuster der Deutschen Kolonien im Schwarzmeergebit bis 1871 am Beispiel von Kleinliebental und Alexanderhilf / D. Myeshkov // *Gemeinsam Getrennt. Bäuerliche Lebenswelten des späten in multietnischen Regionen am Schwarzen Meer und an der Wolga* / ed. by V. Herdt, D. Neutatz. – Weisbaden : Harrassowitz Verlag, 2010. – P. 27–40.
602. Myeshkov D. Die Schwarzmeerdeutschen und ihre Welten 1781–1871 / D. Myeshkov. – Düsseldorf : Klartext, 2008 – 511 p.
603. Omran A. R. The epidemiologic transition : A theory of the epidemiology of population change / A. R. Omran // *The Milbank Quarterly*. – 2005. – Vol. 83. – No. 4. – P. 731–757.
604. Oppenheimer C. Eruptions that shook the world / C. Oppenheimer. – N. Y. : Cambridge University Press, 2011. – 408 p.

605. Piper L. Backward Seasons and Remarkable Cold : the Weather over Long Reach, New Brunswick, 1812–1821 / L. Piper // *Acadiensis: journal of the history of the Atlantic region*. – 2004. – № 1. – P. 3–31.
606. Poppel F. Religious diferentials in infant and child mortality in Holland, 1855–1912 / F. van Poppel, J. Schellekens, A. C. Liefbroer // *Population Studies*. – 2002. – № 56. – P. 277–289.
607. Preston S. H. The Changing Relation between Mortality and Level of Economic Development / S. H. Preston // *Population Studies*. – 1975. – No. 2. – P. 231–248.
608. Richter L. “Could you not turn back on this hunger country?” : Food in the migration process of German emigrants, 1816–1856 / L. Richter // *Aspeers*. – 2012. – Vol. 5. – P. 19–40.
609. Russwurm C. Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehistlands und auf der Insel Runö / C. Russwurm. – Reval : J. Relchen, 1885. – 375 s.
610. Saito O. Two kinds of stem-family system? Traditional Japan and Europe compared / O. Saito // *Continuity and change*. – 1998. – № 13. – P. 167–186.
611. Scott S. D. American family and demographic patterns and the northwest European model / S. D. Scott // *Continuity and Change* – 1993. – № 8. – P. 389–415.
612. Schirmunski V. Die Deutschen Kolonien in der Ukraine : Geschichte, Mundarten, Volksleid, Volkskunde / V. Schirmunski. – M. : Zentral Völkerverlag der Sowjet-Union, 1928. – 40 p.
613. Stach J. Grunau und die Mariupoler Kolonien / J. Stach. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1942. – 80 p.
614. Stold I. Mittelpunkte russlanddeutscher Diakonissenarbeit / I. Stold // *Die Kirchen und das religiose Leben der russlanddeutscher. Evangelischer Teil* / bearbeitung J. Schnurr. – Stuttgart : AER Verlag Landsmannschaft die Deutschen aus Russland, 1978. – P. 235–246.
615. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862. – Leipzig : Selbstverlag K. Stumpp, 1993. – 1018 p.
616. Stumpp K. Die Russland deutschen / K. Stumpp. – Stuttgart : Verlag Landsmannschaft der Deutschen aus Rußland, 1993. – 143 p.

617. Utas J. Svenskbyborna historia och öde från trettonhundra till nu / J. Utas. – Visby : Natur och kultur, 1982 – 309 s.
618. Watkins S. C. From Provinces into Nations : Demographic Integration in Western Europe, 1870–1960 / S. C. Watkins. – Princeton : Princeton University Press, 1991.–254 p.
619. Wawzenjuk P. Tradition and the Past : the Swedes of Alt-Swedendorf 1782–1852 / P. Wawzenjuk // Вопросы германской истории. – 2007. – С. 12–19.
620. Wendell H. Från svenskar i Ryssland / H. Wendell // Folkvännen. – 1881. – № 27. – S. 1–2.
621. Wigley T. M. L. Climate and history. Studies in past climates and their impact on Man / T. M. L. Wigley, M. J. Ingram, G. Farmer. – N. Y. : Cambridge University press, 1981. – 532 p.
622. Zhang Li Religious affiliation, religiosity and male and female fertility / Li Zhang // Demographic research. – 2008. – Vol. 18 – P. 233–262.

ДОДАТКИ
Додаток А

Внутрішньоміграційний рух колоністів з колонії Грунау Маріупольського колоністського округу.

Таблиця А. 1

Метричний список народжених. Колонія Грунау. 1833-1885 рр.

Прізвище	номер родини	ім'я батька	ім'я матері	день народження	місяць народження	рік народження	ім'я дитини	місце народження дитини	
Абермет	1	Август Абермет	Кароліна Літке	25	01	1874	Вільгельміна	Тігенхофф	
				13	10	1878	Елізабетт	хутір Бауера біля Кіршвальду	
				1	04	1881	Емілія	хутір Бауера біля Кіршвальду	
				23	09	1883	Якоб	хутір Бауера біля Кіршвальду	
	2	Вільгельм Абермет	Хелена Хейн		8	10	1877	Якоб	хутір Бауера біля Кіршвальду
					25	02	1863	Елізабет	хутір Бауера біля Кіршвальду
					4	04	1865	Карл	хутір Бауера біля Кіршвальду
			Елізабет Вогель		16	01	1868	Ганна Марія	хутір Бауера біля Кіршвальду
					14	08	1869	Марія	хутір Бауера біля Кіршвальду
					12	07	1871	Кароліна	хутір Бауера біля

							Кіршвальду
			12	09	1872	Якоб	хутір Бауера біля Кіршвальду
			27	01	1874	Корнеліус	Кіршвальд
			18	11	1879	Емілія	хутір Бауера біля Кіршвальду
			23	01	1881	Якоб	хутір Бауера біля Кіршвальду
			16	05	1883	Йозефіна	хутір Бауера біля Кіршвальду
3	Іоганн Петер Абермет	Ганна Вейтц	20	05	1855	Іоганн Якоб	Грунау
			19	11	1856	Вільгельміна	Грунау
			20	04	1859	Якоб	Грунау
			18	05	1866	Карл	Грунау
4	Іоганн Якоб Абермет	Марія Клейнесен	2	11	1836	мертвонароджена дитина	Грунау
			11	03	1838	мертвонароджена дитина	Кронсдорф
			18	12	1839	мертвонароджена дитина	Грунау
			17	01	1839	мертвонароджена дитина	Грунау
5	Карл Абермет	Марія Елізабет Клейн	26	10	1868	Іоганн	Кронсдорф
			23	11	1870	Марія	Грунау
			18	12	1872	Доротея Елізабет	єврейська колонія Затищя
			4	02	1875	Вільгельміна	єврейська колонія Затищя
			3	10	1877	Марія	єврейська колонія Затищя
			26	09	1880	Йозефіна	єврейська колонія Затищя
			31	03	1883	Карл	єврейська колонія Затищя

	6	Корнеліус Абермет	Елізабет Хоффманн	4	09	1877	Магдалена	хутір Бауера біля Кіршвальду
				7	05	1879	Елізабета	хутір Бауера біля Кіршвальду
				19	02	1881	Вільгельм	хутір Бауера біля Кіршвальду
				13	02	1883	Йозефіна Розіна	хутір Бауера біля Кіршвальду
				30	10	1884	Карл	хутір Бауера біля Кіршвальду
	7	Якоб Абермет	Ганна Марія Майер	21	10	1874	Корнеліус Якоб	хутір Бауера біля Кіршвальду
				9	06	1878	Поліна	хутір Бауера біля Кіршвальду
				27	11	1879	Марія	хутір Бауера біля Кіршвальду
				31	08	1881	Якоб	хутір Бауера біля Кіршвальду
				1	03	1883	Емілія	хутір Бауера біля Кіршвальду
				26	10	1885	Йозефіна	хутір Бауера біля Кіршвальду
Адлер	8	Іоганн Адлер	Катаріна Хальбмейер	21	08	1834	Іоганн	Мірау
				30	08	1835	Іоганн Якоб	Мірау
				30	04	1838	Мартін Петер	Мірау
Альбрехт	9	Іоганн Альбрехт	Елізабет Бертрам	24	11	1839	Елізабет	Кронсдорф
	10	Петер Альбрехт	Регіна Кароліна Кайзер	5	08	1836	Регіна	Кронсдорф
				21	11	1838	Кароліна	Кронсдорф
Альтерманн	11	Мартін Альтерманн	Крістіна Нейманн	14	12	1879	Мартін Фрідріх	хутір Штейнберга
				4	12	1879	Флорентіна	хутір Штейнберга
				23	09	1882	Марія	хутір Штейнберга

	12	Мартін Альтерманн	Хелена Штах	15	03	1848	Марія Хелена	Грунау			
				28	05	1851	Мартін	Грунау			
				21	09	1853	Марія	Грунау			
				8	04	1856	Елізабет	Грунау			
Андреас	13	Готфрід Андреас	Катаріна Елізабет Суковські	28	11	1864	Ганна Марія Елізабет	Грунау			
				17	06	1866	Іоганн Едуард	Грунау			
	14	Готфрід Андреас	Елізабет Клінгенберг	3	05	1861	Марія Елізабет	Грунау			
Аппенродт	15	Август Аппенродт	Елізабет Хасе	26	09	1844	Густав Теодор	Грунау			
Ардусер	16	Іоганн Ардусер	Доротея Вільгельміна Алесадрін	8	04	1838	Катаріна Вільгельміна	Таганрог			
Арнольд	17	Іоганн Арнольд	Кароліна Цоллер	21	07	1860	Вільгельм	Грунау			
				18	Іоганн Георг Арнольд	Юстіна Вільгельміна Рейхерт	3	10	1867	Марія	Грунау
							15	01	1871	Георг	Грунау
					29	01	1873	Генріх	Грунау		
	19	Іоганн Георг Арнольд	Катаріна Шарлота Коеніг	10	12	1837	Шарлота	Беловеш			
				22	09	1839	Катаріна Софія	Беловеш			
20	Іоганн Конрад Арнольд	Крістіна Таблер	15	01	1857	мертвонароджена дитина					
			8	04	1859	мертвонароджена дитина					
Ашан	21	Петер Фрідріх Вільгельм Ашан	Кароліна Елізабет Паландер	23	01	1885	Альфред Петер Едуард	Грунау			
Барвіш	22	Бартоломеус Барвіш	Ганна Флорентіна Шенеберг	22	01	1866	Марія Елізабет	хутір Бауера біля Кіршвальду			
				18	08	1867	Вільгельміна	хутір Бауера біля			

								Кіршвальду
	23	Георг Барвіш	Катаріна Елізабет Штейн	28	03	1840	Іоганн	Грунау
				21	07	1841	Флорентіна	Грунау
				2	03	1843	Кароліна	Грунау
				11	02	1845	Хелена	Грунау
				7	05	1847	Якоб	Грунау
				7	05	1847	Ганна Елізабет	Грунау
				21	04	1852	Ганна Марія	Грунау
				21	04	1852	мертвонароджена дитина	
				12	11	1853	Ганна	Грунау
				13	03	1855	Генріх	Грунау
				13	03	1855	Іоганн	Грунау
				8	09	1857	Ганна Марія	Грунау
				30	03	1859	Ганна	Грунау
				1	11	1862	Іоганн Генріх	Грунау
	24	Іоганн Якоб Барвіш	Ганна Регіна Клейн	7	12	1879	Якоб	неясно
				9	11	1881	Іоганн	Сосновський хутір
	25	Іоганн Якоб Барвіш	Ганна Флорентіна Шенеберг	16	10	1878	Розіна	хутір Сонцева
	26	Іоганн Якоб Барвіш	Юстіна Таблер	7	08	1883	Іоганн	Тіфенбрюн
				22	06	1885	Іоганн	хутір Чермалик
Бертрам	27	Фердінанд Шенкнехт	Ганна Елізабет Бертрам	10	06	1874	Емілія Елізабет	Мандриків біля Хеленівки на донській землі
Бехренд	28	Генріх Бехренд	Марія Елізабет Хохбаум	3	04	1874	Іоганн Генріх	Грунау
Бітнер	29	Евраїм Бітнер	Іоганна Фрейманн	5	06	1857	Іоганн	Грунау
	30	Евраїм Бітнер	Елізабет Вогус	3	02	1842	Марія Елізабет	Грунау

Бом	31	Іоганн Бом	Марія Рутковські	20	12	1865	Ганна Луїза	Грунау
	32	Ніколаус Бом	Марія Магдалена Рейхерт	21	05	1846	Олександр	Грунау
				23	01	1851	Марія	Грунау
				5	04	1853	Карл Ніколаус	Грунау
				12	01	1856	Карл Ніколаус	Грунау
	33	Фердінанд Бом	Ганна Йорк	1	11	1874	Емілія	Грунау
Боссерт	34	Вільгельм Фрідріх Боссерт	Крістіна Шандт	1	06	1881	Альберт	Грунау
Брандт	35	Іоганн Брандт	Юстіна Адельгунда Брандт	11	03	1881	Вільгельм	Грунау
	36	Іоганн Брандт	Флорентіна Йост	4	04	1835	Петер	Грунау
				30	05	1837	Іоганн Генріх	Грунау
				30	11	1838	Корнеліус	Грунау
				3	02	1841	Фрідріх Давід	Грунау
				23	11	1845	Іоганн	Грунау
				7	11	1848	Якоб	Грунау
	37	Корнеліус Брандт	Йозефіна Кошке	1	08	1863	Йозефіна	Грунау
				20	02	1865	Іоганн	Грунау
				1	06	1867	Марія Кароліна	Грунау
				31	07	1869	Корнеліус	Грунау
				28	09	1871	Хелена	Грунау
				29	08	1874	Елізабет	Грунау
				18	05	1881	мертвонароджена дитина	
38	Корнеліус Брандт	Агнетта Вільгельміна Шмідт, народжена Вотс	18	05	1863	Петер	Грунау	
39	Міхаель Брандт	Вільгельміна Реймер	10	12	1847	Карл Едуард	Грунау	

	40	Петер Брандт	Марія Дорк	3	02	1858	Петер	Грунау
				17	07	1859	Флорентіна	Грунау
				6	01	1861	Іоганн	Грунау
				8	12	1863	Марія	хутір Клаттса біля Маріуполя
				19	01	1866	Хелена	Грунау
				1	03	1868	Елізабет	Грунау
				15	09	1870	Йозефіна	на донській землі
				22	09	1872	Ганна	Грюншендорф біля Чермалика
	41	Петер Брандт	Регіна Доротея Поль	11	04	1872	Ганна Луїза	Грунау
	42	Фрідріх Давід Брандт	Емілія Шмідт	21	02	1866	Елізабет	Грунау
				30	11	1868	Фрідріх Давід	Грунау
				9	01	1868	Емілія	Грунау
				16	06	1871	Марія	Грунау
				3	01	1873	Ернестіна	Грунау
				14	09	1878	Олександр	Грунау
				21	02	1881	Альвіна	Грунау
				6	05	1883	Йозефіна	Грунау
	43	Якоб Брандт	Флорентіна Віттовські	6	06	1872	Іоганн Якоб	Грунау
				31	03	1875	Вільгельміна	Грунау
				22	12	1879	Кароліна	Грунау
				16	05	1881	Марія Терезія	Грунау
				17	07	1884	Генріх	Грунау
Бурау	44	Якоб Готліб Бурау	Доротея Рената Ом	19	04	1873	Юстіна Вільгельміна	на донській землі
Ваккер	45	Крістіан Ваккер	Кароліна Брейткрейтц	18	09	1839	Готліб	Грунау
				16	07	1845	Кароліна Марія Йозефіна	Грунау
				1	02	1848	Розіна Крістіна	Грунау

Вейссенберг	46	Самуель Вейссенберг	Крістіна Клейнфельд	12	12	1862	Генріх	Грунау	
Вейхерт	47	Давід Вейхерт	Катаріна Фейдлер	20	03	1875	Густав	хутір Чердаклера	
				9	02	1877	Ольга Марія	хутір Чердаклера	
				18	03	1879	Карл Фрідріх	хутір Штейнберга	
				13	10	1881	Ольга Катаріна	хутір Штейнберга	
				14	03	1884	Давід	хутір Штейнберга	
				18	07	1885	Катаріна Елізабет	хутір Хейнбаха	
	48	Леопольд Вейхерт	Йозефіна Цейгер	5	08	1880	Йозефіна	Грунау	
				8	05	1882	Леопольд	Грунау	
				15	07	1882	Карл	Грунау	
	49	Леопольд Вейхерт	Юліанна Ерхардт	27	01	1847	Давід	Грунау	
				20	01	1851	Елізабет	Грунау	
				14	04	1853	Леопольд	Грунау	
				12	08	1855	Август	Грунау	
				16	10	1857	Хелена	Грунау	
	Віттовські	50	Віктор Віттовські	Доротея Воккер	15	09	1848	Марія Елізабет	Грунау
		51	Міхаель Віттовські	Крістіна Елізабет Зоккол, народжена Ернст	29	05	1842	Кароліна Амалія	Грунау
					17	09	1843	Якоб	Грунау
					1	11	1845	Крістіна Рената	Грунау
17					01	1848	Крістіна	Грунау	
24					07	1850	Теодозіус	Грунау	
8					01	1853	Теодезіус	Грунау	
14					12	1854	Карл	Грунау	
14					12	1854	Фердінанд	Грунау	
					12	1854	мертвонароджена дитина		
7					07	1857	Вільгельміна	Грунау	
25					12	1858	Іоганн Генріх	Грунау	
11					11	1861	Карл Ернст	Грунау	

				3	02	1869	Юліанна	Грунау
	52	Якоб Віттовські	Крістіна Генрієтта Делфс	8	10	1848	Якоб Філіп	Грунау
				17	03	1850	Єлизаветта	Грунау
				6	11	1852	Флорентіна	Грунау
				14	03	1855	Рената	Грунау
				11	08	1857	Якоб	Грунау
				16	04	1860	Марія Терезія	Грунау
				28	03	1863	Терезія	Грунау
				11	02	1866	Крістіна Елізабет	Грунау
			Естер Елізабет Фейдлер	17	10	1871	Рудольф	Грунау
				2	10	1873	Густав	Грунау
				20	11	1879	Марія	Грунау
Вогус	53	Карл Генріх Вогус	Регіна Кнооп	10	09	1858	Карл Генріх	хутір Абермета біля Тієргарту
				17	09	1859	Кароліна	хутір Абермета біля Тієргарту
				5	06	1861	Фрідріх	Грунау
				2	02	1863	Марія	Грунау
				12	09	1867	Іоганн Георг	хутір Шаховець
				21	11	1871	мертвонароджена дитина	
				21	11	1871	Генріх	хутір Гермінса Лауде біля Вейденфельду
				5	06	1874	Давід	Вейденфельд
				15	10	1876	Якоб	Вейденфельд
Габріель	54	Генріх Габріель	Регіна Лендер	10	11	1878	Генріх	Ключників хутір біля Кіршвальду
				6	01	1880	Іоганн	хутір Штейнберга
				11	10	1881	Фрідріх	хутір Штейнберга
				19	12	1882	Генріх	хутір Чердаклера
				22	11	1884	Олександр	хутір Чердаклера
				22	11	1884	Марія	хутір Чердаклера

55	Іоганн Габріель	Ганна Крістіна Першке	26	05	1833	Самуель	Грунау
			22	10	1835	Катаріна Елізабет	Грунау
			9	12	1837	Ганна Марія	Грунау
			7	07	1840	Якоб Фердінанд	Грунау
			4	04	1843	Мартін	Грунау
			27	10	1845	Фрідріх	Грунау
			10	03	1848	Фердінанд	Грунау
			15	12	1850	Генріх	Грунау
			3	02	1854	Флорентіна	Грунау
56	Іоганн Габріель	Ганна Шредер	26	07	1872	Вільгельміна	Ключників хутір біля Кіршвальду
57	Мартін Габріель	Хелена Штейн	28	01	1872	Вільгельміна	Грунау
			26	10	1873	Якоб	Грунау
			14	07	1875	Марія Елізабет	Грунау
			27	11	1880	Генріх	Грунау
			6	06	1883	Карл	Грунау
			17	06	1885	Фрідріх	Грунау
58	Самуель Габріель	Ганна Шредер	12	07	1858	Елізабет	Грунау
			20	10	1859	мертвонароджена дитина	
			14	10	1860	Ганна	Грунау
			17	01	1863	Вільгельміна	Ключників хутір біля Кіршвальду
			19	02	1865	Флорентіна	Ключників хутір біля Кіршвальду
			19	03	1867	Карл	Ключників хутір біля Кіршвальду
			1	07	1869	мертвонароджена дитина	
			26	09	1874	Фрідріх	Ключників хутір біля Кіршвальду
			29	01	1877	Хелена	Ключників хутір біля Кіршвальду
			31	08	1879	Іоганн	хутір Штейнберга

				30	11	1882	Генріх	хутір Штейнберга
				11	08	1884	мертвонароджена дитина	
	59	Фердінанд Габріель	Юстіна Ян	18	02	1868	Юстіна	Грунау
				11	07	1872	Фрідріх	Ключників хутір біля Кіршвальду
				13	06	1874	Якоб	Ключників хутір біля Кіршвальду
				15	08	1878	Вільгельміна	Ключників хутір біля Кіршвальду
				1	03	1885	Марія	Ключників хутір біля Кіршвальду
	60	Якоб Фердінанд Габріель	Ганна Катаріна Лодде	18	08	1863	Якоб	Віккерау
				29	06	1865	Ганна	Ключників хутір біля Кіршвальду
				4	09	1866	Елізабет	Ключників хутір біля Кіршвальду
				29	09	1867	Елізабет	Ключників хутір біля Кіршвальду
				21	05	1869	Якоб	Ключників хутір біля Кіршвальду
				14	09	1873	Флорентіна	Ключників хутір біля Кіршвальду
				9	07	1875	Вільгельміна	Ключників хутір біля Кіршвальду
				22	04	1877	Кароліна	Ключників хутір біля Кіршвальду
				30	01	1879	Емілія	Ключників хутір біля Кіршвальду
				19	06	1880	Іоганн	хутір Чердаклера
Герман	61	Іоганн Вільгельм Герман	Ганна Марія Кох	21	05	1872	Іоганн Вільгельм	Грунау
				16	10	1874	Іоганн Георг Якоб	Грунау
Гертц	62	Іоганн Костянтин Гертц	Катаріна Елізабет Вогелонс	8	02	1882	Марія	Грунау

Говерт	63	Карл Людвіг Говерт	Крістіна Елізабет Хахн	27	01	1874	Емма Клара	Грунау
				27	05	1875	Августіна Ольга	Грунау
Горінг	64	Вільгельм Горінг	Ганна Марія Цейгер	15	03	1847	Катаріна Елізабет	Грунау
Данневіч	65	Генріх Карл Данневіч	Ганна Марія Габріель	11	07	1838	Іоганн Якоб	Грунау
				8	02	1840	Ганна Марія	Грунау
				27	07	1842	Карл	Грунау
				6	02	1844	Доротея	Грунау
Делл	66	Карл Делл	Катаріна Барбара Рейшвіг	22	08	1881	Вільгельміна	Грунау
				30	03	1885	Іоганн Готфрід	Грунау
Доденхофф	67	Іоганн Готліб Доденхофф	Кароліна Хардер	29	06	1881	Марія Елізабет	Грунау
				25	01	1883	Емілія	Грунау
				11	12	1884	Альвіна	Грунау
	68	Іоганн Доденгофф	Рената Єтц	9	03	1863	Корнеліус	Грунау
	69	Іоганн Міхаель Доденхофф	Елеонора Доденхофф	7	03	1854	Катаріна Елізабет	Грунау
				1	11	1855	Іоганн Готліб	Грунау
				15	03	1857	Катаріна Флорентіна	Грунау
				3	09	1860	Ганна Марія	Грунау
				1	07	1863	Іоганн Петер	Грунау
				19	08	1864	Іоганн Карл	Грунау
				9	06	1866	Фредеріка	Грунау
				23	09	1868	Іоганн Ніколаус	Грунау
	26	04	1872	Іоганн Якоб	Грунау			
	70	Іоганн Якоб Доденхофф	Ганна Штенцель	16	01	1842	Магдалена	Грунау
				10	04	1843	Іоганн Якоб	Грунау
22				02	1846	Мартін	Грунау	
15				08	1848	Луїза	Грунау	

	71	Ніколаус Доденхофф	Катаріна Елізабет Шенкенбург	28	07	1834	Марія	Грунау
				28	07	1834	Корнеліус	Грунау
Дорінг	72	Іоганн Якоб Дорінг	Ганна Горц	30	05	1850	Естер Елізабета	Грунау
				11	02	1854	Іоганн Людвіг	Грунау
	73	Петер Дорінг	Ганна Катаріна Шенкнехт	21	02	1860	Едуард	Грунау
Дорк	74	Генріх Дорк	Хелена Майер	30	10	1875	Олександр	Грунау
	75	Петер Дорк	Ганна Марія Елізабет Шмідт	15	05	1851	Флорентіна	Грунау
				24	04	1853	Ганна Марія	Грунау
				29	11	1871	Елізабет	Грунау
				29	01	1873	Йозефіна	Грунау
76	Якоб Дорк	Генрієтта Бурау	14	10	1854	Якоб	Грунау	
Єтслоу	77	Іоганн Єтслоу	Марія Шульц	14	05	1851	Іоганн	Грунау
Єтц	78	Євраїм Єтц	Елізабет Єтц	6	01	1881	Елізабет	на донській землі
	79	Євраїм Єтц	Кароліна Єтц	14	08	1883	мертвонароджена дитина	
	80	Євраїм Єтц	Рената Єтц	4	07	1844	Готліб	Грунау
				9	06	1853	Якоб	Грунау
				9	06	1853	Якоб	Грунау
	81	Євраїм Єтц	Марія Ланг	25	07	1884	Іоганн	на донській землі
	82	Євраїм Єтц	Марія Шаховські	15	08	1847	Іоганн Якоб	Грунау
				6	01	1853	Марія	Грунау
				19	12	1854	Фердінанд	Грунау
				31	01	1857	Елізабет	Грунау
26				04	1859	Якоб	Грунау	

				5	05	1861	Евраїм	Грунау
				12	01	1865	Кароліна	Грунау
				10	10	1867	Іоганн Якоб	Грунау
Зоккол	83	Петер Зоккол	Хелена Йост	26	01	1863	Мартін	Голобутський хутір біля Кіршвальду
				24	01	1867	Крістіна	Голобутський хутір біля Кіршвальду
			Крістіна Краузе	20	09	1869	Крістіна	Грунау
				3	12	1870	Карл	Грунау
				7	08	1872	Елізабет	хутір Бауера біля Кіршвальду
				30	11	1873	Регіна	Кіршвальд
				19	06	1878	Елізабет	неясно
				24	12	1880	Фрідріх	єврейська колонія Затиштя
	84	Якоб Зоккол	Крістіна Ернст	26	02	1854	Кароліна Елізабет	Грунау
				2	09	1856	Елізабет	Грунау
				15	03	1860	Рената	Грунау
				16	07	1862	Юстіна	Грунау
				29	09	1865	Фредеріка	єврейська колонія Приютна
	Кайзер	85	Мартін Кайзер	Катаріна Елізабет Лендер	8	01	1867	Карл Фрідріх
8					01	1867	Петер	Грунау
7					11	1869	Фрідріх	Грунау
Келлер	86	Самуель Келлер	Елізабет Вільгельміна Клевер	18	02	1881	Іоганн	Грунау
				10	01	1883	Маргаретта	Грунау
Кідровські	87	Якоб Кідровські	Крістіна Елізабет Хахн	27	10	1860	Карл	Грунау
				22	10	1862	Генріх	Грунау
				26	11	1864	Йозефіна	Грунау
				9	09	1867	Едуард	Грунау
				26	09	1868	Іоганн Якоб	Грунау

				10	01	1873	Якоб	Грунау
				21	03	1880	Густав	Грунау
Кіпке	88	Невідомий	Елізабет Таблер народжена Кіпке	4	05	1883	Йозефіна	Грунау
Кірх	89	Евраїм Кірх	Елізабет Іоганн	22	09	1844	Елізабет	Грунау
				29	12	1845	Евраїм	Шенбаум
Клаассен	90	Генріх Клаассен	Ганна Марія Клаассен	20	11	1879	Вільгельміна	Грунау
	91	Генріх Клаассен	Юстіна Клейсс	13	09	1885	Карл	Грунау
	92	Генріх Клаассен	Ганна Марія Клатт	10	04	1839	Катаріна	Грунау
				22	06	1841	Регіна	Грунау
				30	06	1843	Іоганн Готліб	Грунау
				6	01	1853	Корнеліус	Грунау
				28	04	1857	Ганна Марія	Грунау
				25	10	1862	Іоганн Якоб	Грунау
	93	Готфрід Клаассен	Кароліна Штейн	4	10	1883	Карл	Грунау
	94	Іоганн Генріх Клаассен	Катаріна Кніттель	27	11	1872	Кароліна	на донській землі
				31	08	1874	Фрідріх	хутір Кніттеля на донській землі
				3	04	1880	Едуард	хутір Кніттеля на донській землі
				17	01	1883	Марія	хутір Кніттеля на донській землі
				18	06	1885	Кароліна	хутір Кніттеля на донській землі
	95	Іоганн Генріх Клаассен	Марія Шредер	14	01	1864	Регіна	єврейська колонія Ровнаполь
				14	01	1867	Іоганн Генріх	єврейська колонія Ровнаполь

				17	01	1869	Кароліна	хутір Сонцева
	96	Іоганн Готліб Клаассен	Регіна Кароліна Кайзер	19	02	1868	Іоганн	Грунау
				8	02	1869	Карл	Кальчинівка
				7	11	1871	Кароліна	на донській землі
				13	02	1873	Готфрід	поселення Отаманське на донській землі
				28	07	1874	Генріх	на донській землі
				14	11	1880	Іоганн	хутір Чермалик
				23	09	1882	Марія	хутір Чермалик
				7	12	1884	Якоб	хутір Гартнера
	97	Корнеліус Клаассен	Елізабет Шредер	14	05	1880	Густав	Грунау
				5	05	1882	Марія	Грунау
				6	12	1883	Карл	Грунау
	98	Крістіан Клаассен	Ганна Стефановські	2	01	1880	Марія Розалія	Грунау
				27	10	1882	Рудольф	Грунау
				1	11	1885	Генріх	Грунау
Клатт	99	Готфрід Клатт	Ганна Катаріна Бестфлейш (?)	2	11	1875	Густав	Грунау
	100	Іоганн Клатт	Кароліна Доденхофф	26	01	1836	Іоганн	Грунау
				14	07	1837	Петер	Грунау
Клейн	101	Невідомий	Хелена Саге Клейн (вдова)	11	02	1841	Петер	Грунау
	102	Генріх Вільгельм Клейн	Катаріна Елізабет Флейшгауер	7	11	1869	Карл Генріх	Грунау
				28	03	1884	Елізабет	хутір Шенкнехта на донській землі
	103	Іоганн Якоб Клейн	Марія Юліх	17	09	1841	мертвонароджена дитина	
				27	02	1843	Якоб	Грунау
				29	01	1845	Хелена Регіна	Грунау

				26	06	1847	Генріх Вільгельм	Грунау
	104	Якоб Клейн	Ганна Марія Швангель	6	12	1865	Регіна	Грунау
				8	03	1868	Якоб	Грунау
				9	07	1871	Карл	Грунау
				14	02	1873	Фрідріх	Грунау
				28	11	1874	Генріх	Грунау
				3	10	1879	Пауліна	Грунау
Клінгенберг	105	Петер Клінгенберг	Луїза Шмідт	22	05	1861	Мартін	Грунау
				27	07	1862	Юстіна	Грунау
				20	03	1864	Юстіна	Грунау
Кнооп	106	Вейланд Мартін Кнооп	Адельгунда Рената Крюгер	31	10	1874	Хелена	Грунау
	107	Іоганн Якоб Кнооп	Регіна Елізабет Вульф	23	08	1833	Регіна	Грунау
				6	09	1835	Мартін	Грунау
				19	08	1837	Корнеліус	Грунау
	108	Корнеліус Кнооп	Регіна Ян	25	08	1866	Крістіна Елізабет	Рейхенберг
				15	08	1868	Марія	хутір Клаттса на донській землі
				1	08	1871	Кароліна	хутір Клаттса на донській землі
				15	03	1873	Елізабет	хутір Клаттса на донській землі
	109	Мартін Кнооп	Адельгунда Рената Крюгер	15	07	1860	Іоганн	Грунау
				29	11	1861	Йозефіна	Грунау
				6	09	1863	Елізабет	Грунау
				28	11	1865	Мартін	Грунау
				2	07	1867	Кароліна Рената	Грунау
Козельські	110	Іоганн Козельські	Елізабет Штах	12	12	1875	Йозефіна	Грунау
				12	12	1875	Олександр	Грунау

	111	Карл Козельські	Доротея Штах	12	06	1875	Теодор	Грунау
Коніг	112	Якоб Коніг	Амалія Сур	23	12	1870	Генріх	Грунау
Кох	113	Генріх Кох	Хелена Катаріна Кошке	1	05	1860	Генріх	Грунау
				1	04	1862	Карл	Грунау
				12	10	1864	Хелена	Грунау
				28	04	1866	Теодор	Грунау
				23	05	1868	Йозефіна	Грунау
				11	02	1871	Йозефіна	Сільбенталь
	114	Готфрід Кох	Ганна Марія Стікель	16	04	1835	Генріх	Грунау
				5	12	1837	Теодор	Грунау
				14	06	1840	Кароліна	Грунау
				19	05	1843	Філіп Фрідріх	Грунау
				9	02	1847	Вільгельм	Грунау
	115	Іоганн Готліб Кох	Флорентіна Шенкнехт	28	09	1860	Фрідріх	Грунау
				17	11	1861	Вільгельм	Грунау
				4	05	1863	Флорентіна	Грунау
				23	10	1864	Едуард	Грунау
				16	09	1866	Кароліна Якобіна	Грунау
				1	11	1867	Йозефіна	Грунау
				21	10	1869	Готліб	Грунау
				26	10	1872	Фредеріка	Грунау
				14	08	1874	Вільгельміна	Грунау
				24	01	1880	Теодор	Грунау
	26	01	1883	мертвонароджена дитина				
	116	Карл Готфрід Кох	Естер Рахіль Дельфс	20	10	1851	Карл Готфрід	Грунау
				18	03	1853	Філіп	Грунау
				31	05	1855	Фредеріка	Грунау
				13	01	1858	Генріх	Грунау

				7	08	1859	Теодор	Грунау
				25	02	1861	Кароліна	Розенберг
				11	04	1862	Флорентіна	Рейхенберг
	117	Теодор Кох	Марія Рехберг	12	03	1860	Вільгельм	Грунау
				21	09	1862	Кароліна	Грунау
				3	11	1864	Карл	Грунау
				9	07	1867	мертвонароджена дитина	
				25	09	1872	Вільгельміна	Грунау
	118	Філіп Фрідріх Кох	Вільгельміна Штоббе	13	08	1869	Генріх	Кронсдорф
				20	10	1872	Кароліна	Грунау
				19	02	1875	Хелена	Грунау
				16	11	1879	Флорентіна	Грунау
				16	07	1882	Марія	Грунау
				1	01	1885	Йозефіна	Грунау
Кошке	119	Іоганн Якоб Кошке	Елізабет Штах	16	08	1873	Марія	Грунау
				11	12	1880	Олександр	Грунау
			Рената Хакн	27	10	1881	Вільгельміна	Грунау
				26	12	1884	Марія	Грунау
	120	Карл Кошке	Доротія Штах	31	08	1866	Карл	Грунау
				3	12	1867	Генріх	Грунау
				7	10	1869	Іоганн	Грунау
				15	04	1871	Фрідріх	Грунау
				26	04	1873	Олександр	Грунау
				24	10	1879	Мартін	Грунау
				4	03	1882	Ніколаус	Грунау
				11	10	1884	мертвонароджена дитина	
	121	Карл Кошке	Крістіна Елізабет Гроенке	29	09	1834	Хелена Катаріна	Грунау
				12	12	1836	Карл	Грунау

				13	02	1839	Ганна Марія	Грунау
				11	10	1840	Йозефіна	Грунау
				13	11	1843	Рената	Грунау
				22	04	1845	Олександр	Грунау
				10	04	1847	Фрідріх Вільгельм	Грунау
	122	Мартін Кошке	Кароліна Норд	16	12	1857	Карл	Грунау
				31	03	1859	Кароліна	Грунау
				21	10	1860	Йозефіна	Грунау
				3	06	1862	Флорентіна Пауліна	Грунау
				26	12	1863	Мартін	Грунау
				17	10	1865	Ганна	Грунау
				30	12	1866	Хелена	Грунау
				8	05	1868	Карл	Грунау
	123	Фрідріх Вільгельм Кошке	Ганна Марія Нейфельд	6	04	1880	Генріх	Грунау
				28	06	1882	Вільгельміна	Грунау
				15	12	1884	Йозефіна	Грунау
Краузе	124	Август Краузе	Сюзанна Брандтштадт	7	09	1854	Август	Грунау
	125	Бенджамин Краузе	Кароліна Штейн	6	01	1885	Марія	хутір Янісселя біля Кіршвальду
	126	Георг Краузе	Ганна Марія Нікель	16	12	1851	Іоганн	хутір Гампера біля Марісфельду
				26	12	1854	Ганна Крістіна	хутір Гампера біля Марісфельду
	127	Георг Краузе	Марія Дорінг	25	12	1853	Георг	хутір Бауера біля Кіршвальду
				7	02	1858	Корнеліус	хутіра Бауера біля Кіршвальду
				10	02	1860	мертвонароджена дитина	
				5	05	1861	Ганна Марія	хутір Бауера біля

								Кіршвальду
				8	11	1862	Якоб	хутір Бауера біля Кіршвальду
				10	12	1864	Мартін	хутір Бауера біля Кіршвальду
				7	05	1867	Георг	хутір Бауера біля Кіршвальду
				20	07	1869	Ганна Розіна	хутір Бауера біля Кіршвальду
	128	Іоганн Якоб Краузе	Ганна Пал	18	04	1838	Катаріна Елізабет	Грунау
				25	04	1845	Катаріна	Грейнсдорф
				28	07	1846	Елізабет	Грунау
	129	Фердінанд Готліб Краузе	Хелена Кутш	28	08	1880	Кароліна	хутір Іванівка
	130	Фердінанд Готліб Краузе	Хелена Сінтсех	14	12	1865	Іоганн Якоб	хутір Левіанса біля Іванівки
Кропунске	131	Іоганн Фрідріх Кропунске	Крістіна Таберт	19	12	1861	Марія Рената	Грунау
Крюгер	132	Невідомий	Доротія Крюгер народжена Шредер (вдова)	16	07	1848	Доротія Рената	Грунау
	133	Генріх Крюгер	Доротія Хубе	30	07	1866	Генріх	Розенберг
				16	11	1867	Ернестіна Доротія	Розенберг
	134	Генріх Крюгер	Флорентіна Моок	4	05	1873	Іоганн Готфрід	Рундевізе
	135	Іоганн Готліб Крюгер	Марія Елізабет Фейберг	13	01	1863	Луїза	Фрейденталь на донській землі
				28	08	1867	Генріх	єврейська колонія Графська
				11	03	1872	Елізабет	хутір Шаховець
				1	01	1875	Вільгельміна	хутір Шаховець
				7	01	1878	Іоганн	хутір Шаховець
				19	08	1880	Фрідріх	хутір Шаховець

	136	Карл Якоб Крюгер	Естер Рената Шмідт	23	12	1862	Йоганн Готліб	Ключників хутір біля Кіршвальду
	137	Мартін Крюгер	Доротія Першке	12	09	1873	Хелена	Грунау
				25	09	1879	Юстіна	хутір Шаховець
	138	Якоб Фрідріх Крюгер	Флорентіна Флейшгауер	14	11	1868	Петер	Крондорф
				1	06	1880	Кароліна Регіна	хутір Шаховець
				19	03	1882	Якоб Фрідріх	хутір Шаховець
Куднік	139	Йоганн Куднік	Ганна Марія Катаріна Шварц	8	02	1875	Вільгельміна	на донській землі
				8	01	1880	Якоб	на донській землі
	140	Йоганн Куднік	Регіна Сейберт	15	10	1874	Йоганн	Решетилівський хутір на донській землі
				1	05	1879	Якоб	на донській землі
				29	05	1881	Едуард	на донській землі
				16	01	1884	Август	Решетилівський хутір на донській землі
	141	Йоганн Куднік	Елізабет Шварц	30	09	1872	Якоб	Тігенхофф
	142	Петер Куднік	Ганна Траггтау	3	01	1878	Фрідріх	на донській землі
				27	09	1879	Регіна	на донській землі
				10	02	1881	Ганна	на донській землі
				8	02	1884	Емілія	Решетилівський хутір на донській землі
	143	Петер Куднік	Юстіна Вільгельміна Шредер	7	09	1848	Мартін	Грунау
				8	08	1850	Давід	Грунау
Куху	144	Теодор Куху	Марія Рехберг	27	11	1874	Марія	Фрейденталь на донській землі
				20	07	1877	Фрідріх Вільгельм	Фрейденталь на донській землі

	145	Фердінанд Куху	Марія Елізабет Доротея Вейтц	30	09	1872	Міхаель	на орендованій землі біля Клень'янісселя	
				29	10	1879	Фердінанд	на донській землі	
				6	01	1882	Август	хутір Чердаклера	
	146	Якоб Куху	Вільгельміна Рейхерт	18	11	1879	Іоганн	на донській землі	
				28	03	1883	Фрідріх Вільгельм	на донській землі	
	147	Якоб Куху	Регіна Фуш	18	07	1845	Генріх	хутір Гампера біля Марієнфельду	
				10	06	1846	Фердінанд	Гампера біля Марієнфельду	
				12	02	1855	Юстіна	хутір Бауера біля Кіршвальду	
				19	03	1856	Марія Елізабет	хутір Бауера біля Кіршвальду	
	Ланг	148	Невідомий	Ганна Марія Ланг (незаміжня)	4	08	1848	Марія Елізабет	Грунау
		149	Готфрід Ланг	Катаріна Штейманн	1	08	1866	Фрідріх	Рейхенберг
					30	08	1867	Ганна	Рейхенберг
3					10	1872	Іоганн	станція Миколаївська на донській землі	
150		Іоганн Ланг	Ганна Барбара Штах	11	04	1833	Готфрід	Грунау	
				23	01	1835	Іоганн	Грунау	
				4	04	1837	Генріх	Грунау	
				18	03	1839	Готфрід	Грунау	
151		Іоганн Якоб Ланг	Ганна Марія Елізабет Вульфферт	28	06	1866	Іоганн	Віккерау	
152		Петер Ланг	Регіна Біртц	30	07	1882	Доротея Елізабет	хутір Аннівка	
153	Петер Ланг	Елізабет Нікель	8	03	1859	Петер	Грунау		

				28	03	1860	Мартін	хутір Гампера біля Марієнфельду
				10	02	1863	Готфрід	Грунау
	154	Якоб Ланг	Ганна Клейн	27	01	1852	Якоб	Грунау
				11	05	1853	Ганна Елізабет	Грунау
				18	08	1854	Якоб Готфрід	хутір Бауера біля Кіршвальду
				8	10	1857	Петер	хутіра Бауера біля Кіршвальду
				6	05	1859	Петер	хутір Бауера біля Кіршвальду
				6	07	1862	Якоб	Рейхенберг
				13	05	1864	Теодор	Рейхенберг
Лінке	155	Карл Готліб Лінке	Ганна Катаріна Рогальські	2	07	1857	Карл Сігізмунд	Грунау
				9	08	1859	Іоганн	хутір Бокера біля Елізабетдорфа
				25	01	1861	Карл Готліб	єврейська колонія Приютна
				24	01	1863	Августіна Вільгельміна	Грунау
				2	03	1865	Марія	Грунау
				25	04	1868	Катаріна Елізабет	Грунау
				9	05	1871	Іоганн Якоб	станція Миколаївська на донській землі
				4	09	1874	Кароліна	станція Миколаївська на донській землі
	156	Мартін Лінке	Ганна Регіна Шмідт	13	07	1860	Якоб Мартін	Грунау
				14	09	1861	Густав	Грунау
Лодде	157	Петер Лодде	Марія Елізабет Шлімм	25	12	1884	Якоб	Віккерау
Лоок	158	Іоганн Готліб Лоок	Ганна Регіна Шульц	21	08	1860	Ганна Регіна	Ключників хутір біля Кіршвальду
				7	03	1862	Ганна Регіна	Ключників хутір біля

							Кіршвальду
			3	09	1864	Іоганн	хутір Шульца Фельзенбаха біля Кіршвальду
			5	03	1867	Кароліна	орендована земля біля Затиштя
			3	06	1869	Карл	Фрейденталь на донській землі
			23	07	1871	Марія	Фрейденталь на донській землі
			8	09	1873	Марія	Фрейденталь на донській землі
			13	07	1875	Елізабет	Фрейденталь на донській землі
159	Іоганн Даніель Лоок	Ганна Крістіна Штейн	8	06	1861	Іоганн	Грунау
			5	08	1863	Генріх	Грунау
			31	12	1864	Ганна	Грунау
160	Іоганн Лоок	Крістіна Ріткорські	17	05	1885	Ганна Регіна	хутір Яшке на донській землі
161	Іоганн Лоок	Флорентіна Бітновські	28	10	1882	Іоганн	на донській землі
162	Іоганн Шлімм	Марія Елізабет Лоок	19	12	1859	Елізабет	Грунау
163	Іоганн Якоб Лоок	Ганна Доротея Кіпке	8	05	1833	Іоганн Готліб	Грунау
			23	10	1835	Ганна Елеонора	Грунау
			15	07	1837	Катаріна Елізабет	Грунау
164	Якоб Лоок	Вільгельміна Агата Хільдебрандт	30	09	1858	Іоганн Фрідріх	хутір Бауера біля Кіршвальду
			13	10	1860	Вільгельміна	Голобутський хутір біля Кіршвальду
			10	08	1862	Ганна Регіна	Ключників хутір біля Кіршвальду
			2	02	1864	Якоб	Ключників хутір біля

								Кіршвальду
				2	02	1864	Фрідріх	Ключників хутір біля Кіршвальду
				2	02	1864	Кароліна	Ключників хутір біля Кіршвальду
				14	04	1865	Кароліна	Ключників хутір біля Кіршвальду
				6	07	1867	Хелена	Ключників хутір біля Кіршвальду
				28	02	1873	Фрідріх	на донській землі
Майер	165	Іоганн Фердінанд Майер	Хелена Штейн	29	09	1837	Іоганн Фердінанд	Грунау
				6	11	1838	Флорентіна	Грунау
				13	10	1839	Хелена	Грунау
	166	Іоганн Фрідріх Майер	Хелена Юліх	19	01	1853	Хелена	Грунау
				2	07	1854	Ганна	Грунау
				9	06	1856	Якоб	Грунау
				23	03	1858	Кароліна	Грунау
				8	04	1860	Регіна	Грунау
				3	03	1862	Вільгельміна	Грунау
				2	12	1863	Августіна	Грунау
	167	Фрідріх Майер	Елеонора Хахн	25	05	1833	Іоганн Фрідріх	Грунау
				3	03	1836	Якоб	Грунау
	168	Якоб Майер	Ганна Регіна Лоок	7	08	1882	Фрідріх	Грунау
				6	07	1884	Марія	Грунау
Мартінс	169	Карл Мартінс	Кароліна Спейдельспах	25	07	1834	Якоб	Грунау
Мейш	170	Генріх Готліб Мейш	Кароліна Першке	20	10	1871	Генріх	Грунау
				21	07	1873	Марія Елізабет	Грунау
				1	09	1875	Іоганн Якоб	Грунау
Метцлафф	171	Іоганн Карл Готфрід Герман	Елізабет Флейшгауер	6	08	1863	Вільгельміна	Грунау

		Метцлафф		16	03	1868	Генрієтта Рудольф	Грунау
Мецех	172	Давід Мецех	Шарлотта Таблер	19	05	1873	Емілія	Грунау
Моос	173	Фрідріх Моос	Катаріна Єтциг	14 9	08 11	1861 1866	Фрідріх Юліус Генріх	Грунау Грунау
Мюллер	174	Іоганн Міхаель Мюллер	Хелена Клейн	4	05	1842	Іоганн Міхаель	Грунау
Нікель	175	Іоганн Сімон Нікель	Марія Елізабет Рехберг	3	09	1858	Іоганн Сімон	Грунау
Ом	176	Іоганн Готліб Ом	Доротея Реддіг (?)	9	12	1878	Кароліна	на донській землі
	177	Іоганн Готліб Ом	Костянтина Рената Кестнер	25	07	1839	Катаріна	Грунау
	178	Іоганн Ом	Марія Елізабет Залеські	29	03	1874	Юстіна	Фельзенталь на донській землі
				17	06	1875	Елізабет	Тільфенталь на донській землі
				14	05	1877	Іоганн	Тільфенталь на донській землі
	179	Іоганн Якоб Ом	Ганна Марія Штангенберг	2	03	1863	Ганна Марія	хутір Бауера біля Кіршвальду
				17	10	1864	Кароліна	єврейська колонія Затиштя
				10	10	1866	Катаріна	єврейська колонія Затиштя
				8	08	1868	Іоганн Якоб	єврейська колонія Затиштя
	180	Мартін Рейнгольд Ом	Адельгунда Кестнер	19	01	1840	Фердінанд Август	Грунау
				17	09	1842	Катаріна Елізабет	Грунау
				25	12	1846	Фердінанд	Грунау

	181	Рейнгольд Ом	Ганна Марія Гросс	28	12	1864	Вільгельміна	хутір Сонцева	
				20	11	1860	Елізабет	Бачаровський хутір біля Кіршвальду	
				22	02	1869	Рейнгольд	хутір Сонцева	
				25	11	1870	Готліб Фердінанд	Фельзенталь на донській землі	
				17	07	1875	Доротія	Тільфенталь на донській землі	
				6	08	1877	Марія	Тільфенталь на донській землі	
				5	03	1880	Готфрід	на донській землі	
				20	10	1884	Пауліна	Фельзенталь на донській землі	
	182	Фердінанд Ом	Елізабет Шульц	5	10	1874	Кароліна	Фельзенталь на донській землі	
				4	03	1879	Іоганн Якоб	Фельзенталь на донській землі	
				30	09	1881	Марія	Фельзенталь на донській землі	
				7	01	1884	Фердінанд	Фельзенталь на донській землі	
Оелріх	183	Готліб Соломон Оелріх	Флорентіна Штейнке	11	11	1866	Флорентіна	Грунау	
	184	Іоганн Якоб Оелріх	Ганна Марія Лінке	26	01	1852	Карл Готліб	Грунау	
				26	01	1852	Іоганн Якоб	Грунау	
	185	Карл Фердінанд Оелріх	Марія Елізабет Боттхер	27	06	1868	Йозефіна	Грунау	
	186	Соломон Оелріх	Катаріна Елізабет Шульц	23	11	1838	Готліб Соломон	Грунау	
1				09	1841	Карл Фердінанд	Грунау		
21				08	1843	Теодор	Грунау		
24				07	1845	Кароліна Флорентіна	Грунау		
Пельц	187	Давід Пельц	Регіна Елізабет Клейн	31	10	1844	Давід	Грунау	

Першке	188	Батько – з колонії Рундевізе	Терезія Першке (незаміжня)	26	07	1869	Едуард	Грунау
	189	Август Першке	Кароліна Шмідт	9	11	1871	Марія Елізабет	Нікольске
	190	Іоганн Якоб Першке	Хелена Сонгер	31	03	1881	Елізабет	Кампенау
	191	Мартін Першке	Елізабет Кірх	22	10	1850	Іоганн Якоб	Грунау
				18	09	1852	Іоганн Август	Грунау
				6	01	1855	Іоганн Карл	Грунау
				17	01	1857	Марія Елізабет	Грунау
				13	10	1858	Пауліна	Грунау
				8	02	1861	Фрідріх Вільгельм	Грунау
				19	11	1862	Марія Магдалена	Грунау
				23	08	1865	Хелена	Нікольське
	11	10	1868	Марія Вільгельміна	Нікольське			
	192	Мартін Першке	Ганна Доротея Локк Кіпке	16	12	1840	Фрідріх Вільгельм	Грунау
				23	08	1842	Юстіна	Грунау
	193	Мартін Першке	Марія Елізабет Бертран	8	07	1869	Кароліна	Сільбенталь
	194	Самуель Першке	Сара Клейн	31	07	1833	Хелена	Грунау
				22	04	1835	Барбара	Грунау
26				02	1838	Август	Грунау	
25				08	1839	Петер	Грунау	
195	Фердінанд Першке	Августіна Шеллер	6	02	1875	Елізабет	хутір Янісселя біля Кіршвальду	
			2	11	1876	Якоб	Грінфендорф на донській землі	
			27	06	1880	Елізабет	хутір Чердаклера	
			3	07	1882	Кароліна	хутір Янісселя біля Кіршвальду	
			27	08	1884	Терезія	Новокарна на донській землі	

	196	Якоб Першке	Елізабет Гронінг	5	11	1867	Елізабет	Грунау
				1	03	1869	Терезія	Грунау
				25	02	1871	Юстіна	Грунау
				24	11	1872	Вільгельміна	Грунау
	197	Якоб Першке	Емілія Шенкнехт	22	03	1837	Катаріна Елізабет	Грунау
				22	11	1838	Флорентіна	Грунау
				22	07	1840	Якоб	Грунау
				3	06	1843	Фердінанд	Грунау
				18	10	1844	Едуард	Грунау
				23	01	1847	Самуель	Грунау
				21	01	1848	Марія Терезія	Грунау
				28	04	1850	Самуель	Грунау
				14	01	1852	Кароліна	Грунау
18				02	1854	Карл	Грунау	
27				04	1856	Марія	Грунау	
5				04	1858	Фрідріх	Грунау	
14	04	1860	мертвонароджена дитина					
7	09	1861	Альберт	Грунау				
198	Якоб Першке	Елізабета Гронінг	7	02	1874	Хелена	Рундевізе	
Петерс	199	Фердінанд Петерс	Ганна Шмідт	23	08	1857	Луїза	Грунау
Польманн	200	Іоганн Польманн	Крістіна Мільбротт	25	01	1854	Крістіна	Грунау
Помрех	201	Іоганн Фрідріх Помрех	Елізабет Вульфферт	14	09	1877	Карл	Голобутський хутір біля Кіршвальду
				8	10	1878	Марія	Голобутський хутір біля Кіршвальду
				30	05	1880	Готфрід	Голобутський хутір біля Кіршвальду
				2	02	1882	Едуард	Володимирівський хутір

				9	09	1884	Мартін	Володимирівський хутір
Преус	202	Бартоломеус Преус	Марія Елізабет Ян	11	05	1845	мертвонароджена дитина	
	203	Якоб Преус	Ганна Марія Блодак	23	03	1850	Якоб Генріх	Грунау
Пропст	204	Іоганн Пропст	Крістіна Спідельспах	18	12	1833	Кароліна Луїза	Грунау
				30	08	1835	Олександр	Грунау
Пфаффенгут	205	Георг Пфаффенгут	Катаріна Софія Курре (?)	5	08	1879	Вільгельм	хутір Бауера біля Кіршвальду
Рейхерт	206	Олександр Рейхерт	Катаріна Елізабет Естер Першке	28	04	1861	Карл	Грунау
				27	10	1862	Юстіна	Грунау
				20	02	1865	Марія	Грунау
				4	07	1867	Едуард	Грунау
				26	02	1869	Олександр	Грунау
				23	08	1872	Кароліна	хутір Чердаклера
				6	11	1874	Фрідріх	єврейська колонія Затиштя
	207	Генріх Рейхерт	Юстіна Клаассен	7	10	1873	Карл	єврейська колонія Затиштя
				15	04	1875	Кароліна	на донській землі
				17	04	1877	Елізабет	Решетилівський хутір на донській землі
				5	10	1878	Фрідріх	на донській землі
				25	01	1880	Іоганн	на донській землі
				2	05	1882	Вільгельміна	на донській землі
				16	03	1884	Паулина	хутір Янченка на донській землі
208	Генріх Рейхерт	Хелена Доротея Прейс	9	03	1885	Генріх	хутір Йотса на донській землі	

	209	Готліб Фрідріх Рейхерт	Ганна Крюгер	9	06	1881	Кароліна	на донській землі
				22	10	1882	Юстіна	на донській землі
				29	06	1884	Карл	на донській землі
	210	Карл Август Рейхерт	Ганна Марія Клаассен	22	11	1883	Карл	хутір Регехера на донській землі
				28	06	1885	Петер	хутір Кейнарта на донській землі
	211	Карл Готліб Рейхерт	Катаріна Елізабет Хербст	10	04	1845	Ганна Сюзанна	Грунау
				18	05	1846	Катаріна Елізабет	Грунау
				12	07	1848	Генріх	Грунау
				21	02	1850	Доротея	Грунау
				29	12	1851	Елізабет	Грунау
				7	02	1854	Карл Август	хутір Бауера біля Кіршвальду
				18	09	1855	Готліб Фрідріх	Грунау
11				12	1858	Кароліна	хутіра Бауера біля Кіршвальду	
3				10	1859	Вільгельміна	хутір Бауера біля Кіршвальду	
3	04	1862	Хелена	хутір Гампера біля Марієнфельду				
212	Карл Готліб Рейхерт	Магдалена Кельберт	29	09	1836	мертвонароджена дитина	Грунау	
			18	11	1837	Олександр	Грунау	
			15	12	1842	мертвонароджена дитина		
Реуссвіг	213	Іоганн Філіп Реуссвіг	Кароліна Бехтольд	7	09	1885	Іоганн	Грунау
Рехберг	214	Іоганн Людвіг Рехберг	Марія Шарлотта Літгау	16	01	1885	Марія	Грунау
				215	Іоганн Якоб Рехберг	Кароліна Барвіш	2	11
	6	01	1867	Іоганн Якоб			Грунау	

Реццер	216	Іоганн Георг Людвіг Реццер	Катаріна Пфаффенгут	26	09	1856	Іоганна Елізабет	Грунау
	217	Крістоф Готліб Реццер	Терезія Хахн	11	02	1868	Іоганн Якоб	Грунау
Ріхтер	218	Соломон Ріхтер	Марія Елізабета Біттнер	28	12	1884	Йозефіна	Грунау
Розе	219	Ісаак Розе	Юстіна Хаманн	08	09	1884	Іоганн	Шенбаум
	220	Ісаак Розе	Хелена Дренке	16	07	1857	Іоганн	Грунау
				13	12	1859	Хелена	Грунау
				22	12	1861	Ісаак	Грунау
				1	11	1863	Марія	Грунау
				27	02	1865	Карл	Грунау
				4	01	1867	Вільгельміна	Грунау
				8	11	1868	Йозефіна	Грунау
				30	12	1870	Іоганн	Грунау
	16	10	1872	Ганна	Грунау			
	221	Ісаак Розе	Хелена Першке	2	10	1879	Карл	Грунау
				25	09	1880	Едуард	Грунау
				20	08	1881	Олександр	Грунау
				11	11	1882	Едуард	Грунау
				23	12	1883	Фрідріх	Грунау
8				09	1884	Іоганн	Шенбаум	
1	07	1885	Вільгельм	Грунау				
Рутковські	222	Якоб Рутковські	Ганна Етц	26	02	1836	Карл Фердінанд	Грунау
Саге	223	Фрідріх Саге	Хелена Клейн	8	04	1835	Розалія	Грунау
				8	12	1838	Агата	Грунау
Салевські	224	Міхаель Салевські	Естер Рахель Клейсс	22	10	1844	Ганна Елізабет	Грунау
Саурін	225	Іоганн Клемуш	Елізабет Вогус Літке	11	09	1839	Якоб	Грунау

Сеглер	226	Невідомий	Генрієтта Сеглер	9	05	1858	Іоганн	Шенбаум
Сеел	227	Георг Фрідріх Сеел	Кароліна Маргарета Сенл	8	11	1879	Шарлотта	хутір Чермалик
Сіберт	228	Міхаель Сіберт	Регіна Доротея Волльман	2	02	1871	Марія	Грунау
Таблер	229	Іоганн Георг Таблер	Крістіна Остерлейн	30	09	1850	Шарлотта	Грунау
				24	11	1852	Готліб	Грунау
				19	03	1854	Фрідріх	Грунау
				23	06	1856	Юстіна	Грунау
				2	08	1860	Август	Грунау
	230	Іоганн Таблер	Кароліна Флейшгауер	12	09	1867	Іоганн	Грунау
				27	11	1871	Марія	Нікольське
				10	05	1874	Юстіна	Нікольське
				21	05	1879	Вільгельміна	Грунау
				8	05	1881	Юстіна	Грунау
				8	05	1881	Регіна	Грунау
	231	Карл Таблер	Крістіна Хельсінге	29	10	1867	Август	Грунау
				30	11	1869	Карл	Грунау
				31	01	1872	Георг Карл Едуард	Грунау
				6	05	1880	Еммануель	Грунау
				25	11	1882	Емма Катаріна	Грунау
	232	Крістіан Таблер	Крістіна Вільгельм	2	01	1873	Ганна Марія	Грунау
				14	03	1874	Фрідріх	Неуямбург
				11	10	1875	Йозеф	Неуямбург
	233	Фрідріх Таблер	Крістіна Амалія Дрехер	10	03	1885	Брігітта	Рейхенберг
	234	Якоб Таблер	Елізабет Кіпке	19	10	1867	Емілія	Грунау
				15	09	1868	Фрідріх	Грунау
				15	03	1871	Катаріна	Грунау

Тейссен	235	Генріх Фердінанд Тейссен	Корнелія Нетцель	3	01	1846	Хелена	Грунау
				30	11	1849	Аарон	Грунау
	236	Філіп Людвіг Хахнотець	Хелена Тейссен	28	04	1862	Філіп Людвіг	Грунау
Теш	237	Евраїм Теш	Марія Сашевські	15	03	1851	Евраїм	Грунау
Томас	238	Вільгельм Томас	Кароліна Літке	6	11	1858	Катаріна	Грунау
				3	12	1860	Кароліна	єврейська колонія Приютна
				4	12	1862	Елізабет	Грунау
				7	08	1865	Вільгельм	Грунау
				23	12	1868	Карл	Грунау
				13	12	1871	Кароліна	Грунау
	239	Даніель Томас	Йозефіна Рошинські	27	05	1863	Марія	Грунау
				15	12	1864	Карл	Грунау
	240	Даніель Томас	Шарлотта Цоллер	28	04	1855	Вільгельм	Грунау
				29	06	1856	Фрідріх	Грунау
				23	01	1858	Хелена	Грунау
				3	10	1860	Елізабет	Грунау
				16	02	1863	Марія	Кампенау
				30	03	1866	Іоганн	Грунау
	241	Іоганн Томас	Ганна Марія Норойтц	2	10	1835	Вільгельм	Грунау
	242	Іоганн Томас	Марія Аліна Шенкнехт	29	10	1838	Даніель	Грунау
				5	03	1846	Катаріна Елізабета	Грунау
17				02	1848	Іоганн	Грунау	
2				09	1851	Марія Аліна	Грунау	
28				05	1854	Карл	Грунау	
243	Іоганн Томас	Елізабет Клаассен	30	08	1884	Карл	Грунау	

	244	Іоганн Томас	Елізабет Шенкнехт	12	06	1868	Іоганн	Грунау
				9	05	1872	Марія	Грунау
				12	05	1879	Альвіна	Грунау
				15	12	1880	Елізабет	Грунау
				2	12	1882	Емілія	Грунау
	245	Карл Томас	Ганна Катаріна Бітнер	24	04	1856	Марія	Грунау
				28	02	1858	Кароліна	Грунау
				4	11	1859	Карл Фрідріх	Грунау
				12	04	1862	Катаріна	єврейська колонія Приютна
				24	10	1863	Елізабет	єврейська колонія Приютна
				19	07	1866	Іоганн	єврейська колонія Приютна
	246	Карл Томас	Елізабет Цоллер	26	09	1874	Елізабет	Грунау
	247	Карл Фрідріх Томас	Марія Шенкнехт	20	07	1881	Даніель	на донській землі
				6	12	1883	Густав	хутір Шенкнехта на донській землі
	Торклер	248	Іоганн Торклер	Ганна Марія Вейхерт	10	01	1865	Карл Леопольд
10					01	1867	Адольф Вільгельм	Грунау
14					07	1869	Марія Юліанна	Грунау
29					10	1871	Леопольд Давід	Грунау
249		Іоганн Торклер	Іоганна Юліанна Андреас	14	01	1860	мертвонароджена дитина	
				21	01	1859	Доротея Генрієтта	Грунау
				6	02	1861	Іоганн Готліб	Грунау
				31	08	1862	Карл Густав	Грунау
	24			09	1863	Густав Август	Грунау	
Фаст	250	Петер Фаст	Флорентіна Бальхам (католичка)	7	03	1863	Петер	Грунау
				17	08	1864	Вільгельміна	Грунау

Фейдлер	251	Генріх Фейдлер	Матільда Фейдлер	11	08	1868	Йозефіна	Грунау
	252	Генріх Фейдлер	Ліліт Шеллбах	14	12	1879	Йозефіна Наталія	Грунау
				20	01	1881	Вільгельміна Ольга	Грунау
	253	Генріх Фейдлер	Елізабет Хахн	6	07	1836	Естер Елізабет	Грунау
	254	Іоганн Георг Фейдлер	Кароліна Елізабет Фрейтер	9	07	1866	Марія Амалія	Грунау
				9	11	1867	Ольга Елеонора	Грунау
				28	09	1869	Берга Луїза	Грунау
				2	04	1872	Луїза Терезія	Грунау
				15	06	1883	Ганна Амільда	Грунау
	255	Іоганн Фейдлер	Марія Бродд	10	02	1847	Марія	Грунау
				22	03	1848	Ганна	Грунау
				25	02	1855	Карл	Грунау
				1	09	1856	Берга	Грунау
				4	01	1859	Марія	Грунау
256	Карл Якоб Фейдлер	Рената Хахн	27	02	1836	Крістіна	Грунау	
257	Мартін Фейдлер	Рената Віттовські	20	07	1872	Ганна Вільгельміна	Грунау	
			24	08	1874	Ольга Матільда	Грунау	
Флейшгауер	258	Генріх Фердінанд Флейшгауер	Ганна Доротея Мокк	20	06	1850	Самуель	Грунау
				25	09	1852	Іоганн	Грунау
				30	10	1856	Ганна Флорентіна	Грунау
				7	01	1858	Генріх Фердінанд	Грунау
				15	12	1861	Ганна Елізабет	єврейська колонія № 2
				30	09	1867	Едуард	єврейська колонія № 2
				18	11	1873	Мартін	єврейська колонія № 2
	259	Генріх Фердінанд Флейшгауер	Доротея Генрієтта Габріель	12	11	1880	Доротея Генрієтта	хутір Клеменса

260	Готфрід Флейшгауер	Юстіна Вільгельміна Доденхофф	26	03	1883	Готфрід	Грунау
			2	09	1884	Вільгельміна	Грунау
261	Іоганн Готліб Флейшгауер	Ганна Флорентіна Краузе	22	11	1879	Іоганн Готліб	Грунау
262	Іоганн Готліб Флейшгауер	Кароліна Амалія Віттовські	24	07	1848	мертвонароджена дитина	
263	Іоганн Готліб Флейшгауер	Марія Елізабет Лінке	29	07	1852	Марія Терезія	Грунау
			30	11	1853	Іоганн Готфрід	Грунау
			4	06	1856	Флорентіна	Грунау
			6	07	1858	Ганна	Грунау
			7	02	1860	Карл Готліб	хутір Шмідта біля Марієнфельду
			19	01	1861	Карл Готліб	Грунау
			6	05	1862	Мартін	єврейська колонія Приютна
			8	04	1864	Петер	єврейська колонія Хабулівка
			3	04	1866	Емілія	Грунау
			2	07	1868	Кароліна	Грунау
264	Іоганн Готфрід Флейшгауер	Кароліна Амалія Віттовські	1	05	1833	Іоганн Готфрід	Грунау
			1	02	1835	Генріх Фердінанд	Грунау
			12	04	1837	Ганна Кароліна	Грунау
			31	08	1839	Марія Терезія	Грунау
			10	12	1843	Елізабет	Грунау
265	Іоганн Готфрід Флейшгауер	Елізабет Фрейвальд	5	06	1883	Фрідріх	Тіфенбрюн
266	Іоганн Флейшгауер	Юстіна Бар	7	09	1879	Іоганн	хутір Чермалик
267	Іоганн Флейшгауер	Юстіна Штейн	21	12	1884	Кароліна	хутір Чердаклера
268	Мартін Флейшгауер	Кароліна Табле	7	06	1867	Йозефіна	Грунау

			9	08	1868	Іоганн	Грунау
			22	10	1871	Кароліна	Грунау
			9	08	1874	Фрідріх	хутір Шаховець
			14	08	1878	Петер	хутір Шаховець
			14	08	1878	Вільгельміна	хутір Шаховець
			29	12	1880	Регіна	хутір Шаховець
			7	04	1883	Петер	Грунау
			7	04	1883	Вільгельміна	Грунау
269	Мартін Флейшгауер	Елізабет Кнопп	23	07	1840	Мартін	Грунау
			8	09	1842	Елізабет	Грунау
			5	11	1844	Флорентіна	Грунау
			18	09	1846	Кароліна	Грунау
			25	07	1848	Кароліна	Грунау
			8	06	1850	Луїза	Грунау
			11	09	1852	Августина	Грунау
			1	10	1854	Регіна	Грунау
			6	01	1857	Ганна	Грунау
			21	06	1858	Ганна	Грунау
			17	09	1861	Іоганн Якоб	Грунау
			29	12	1864	Марія	Грунау
270	немає	Луїза Флейшгауер	27	12	1867	Йозефіна	єврейська колонія Ровнаполь
271	Невідомий (лютеранського віросповідання)	Ганна Кароліна Флейшгауер (незаміжня)	17	01	1862	Кароліна	Грунау
272	Невідомий	Марія Терезія Флейшгауер (незаміжня)	15	07	1859	Іоганн Фрідріх	Грунау
273	Фрідріх Кайзерсейен (?)	Флорентіна Флейшгауер	11	12	1878	Юстіна	неясно
274	Петер Флейшгауер	Кароліна Кох	27	07	1864	Едуард	Грунау
			10	09	1866	Фредеріка	Грунау

				29	11	1868	Кароліна	Грунау
				20	10	1871	Марія Терезія	Сільбенталь
	275	Петер Флейшгауер	Терезія Шенкнехт	28	01	1838	Едуард	Грунау
				25	02	1840	Петер	Грунау
				11	11	1842	Марія	Грунау
				19	12	1844	Флорентіна	Грунау
				28	03	1847	Катаріна Елізабет	Грунау
				20	12	1848	Марія Терезія	Грунау
				28	08	1850	Фердінанд	Грунау
				9	03	1853	Кароліна	Грунау
				10	09	1855	Вільгельміна	Грунау
				18	04	1857	Іоганн Готфрід	Грунау
	276	Фердінанд Вільгельм Флейшгауер	Кароліна Флорентіна Доденхофф	18	10	1883	Петер	Грунау
				12	08	1882	Марія Елізабет	Грунау
				18	03	1885	Марія	Грунау
	277	Фердінанд Флейшгауер	Вільгельміна Юнгель	23	12	1874	Йозефіна	Грунау
				20	06	1882	Марія Вільгельміна	Грунау
				25	04	1884	Петер	Грунау
	278	Якоб Боровський - батько з поселення Великий Токмак біля Молочної	Кароліна Флейшгауер	11	10	1864	Юстіна Вільгельміна	Грунау
Фуліх	279	Генріх Фуліх	Ганна Елізабет Дорк	3	06	1866	Генріх	Грунау
				2	11	1867	Карл	Грунау
				19	01	1869	мертвонароджена дитина	
				6	05	1871	Вільгельміна	Грунау
				29	10	1873	Йозефіна	Грунау
				19	01	1875	Юліанна	Грунау
				16	08	1882	Генріх	Грунау

	280	Іоганн Фуліх	Катаріна Елізабет Першке	7	03	1880	Генріх	Грунау
				8	07	1882	Марія	Грунау
	281	Іоганн Фуліх	Марія Терезія Першке	2	12	1870	мертвонароджена дитина	
				26	12	1871	Іоганн	Грунау
				18	05	1874	Якоб	Грунау
	282	Іоганн Фуліх	Флорентіна Штах	9	01	1844	Іоганн	Грунау
				25	10	1845	Флорентіна	Грунау
				26	10	1847	Генріх	Грунау
				11	06	1851	Якоб	Грунау
				7	05	1853	Міхаель	Грунау
26				05	1855	Готфрід	Грунау	
13				03	1858	Фрідріх	Грунау	
9				12	1860	Петер	Грунау	
9				12	1860	Генріх	Грунау	
28	06	1863	Хелена	Грунау				
283	Міхаель Фуліх	Хелена Кароліна Старк	11	02	1834	мертвонароджена дитина	Грунау	
			12	06	1837	Ганна Елеонора	Грунау	
			2	04	1841	Генріх	Грунау	
284	Якоб Фуліх	Ганна Йост	14	10	1880	Теодор	Грунау	
			24	03	1882	Елізабет	Грунау	
			3	09	1883	Якоб	Грунау	
			18	02	1885	Марія	Грунау	
Хаас	285	Георг Костянтин Хаас	Ганна Елізабет Шеллер	10	12	1856	Георг Якоб	Грунау
				5	10	1858	Август	Грунау
				8	03	1864	Карл	Грунау
				10	11	1867	Ганна Катаріна	Грунау
	286	Іоганн Ніколаус Хаас	Марія Ян	30	05	1877	мертвонароджена	

							дитина	
				11	12	1880	Ніколаус	Рундевізе
Хахн	287	Бенджамін Готліб Хахн	Флорентіна Гольдбек	7	12	1866	Елізабет	лісництво
				3	01	1871	Карл Готліб	хутір Сонцева
				23	06	1874	Генріх	Грунау
				6	05	1879	Олександр	Грунау
				19	03	1881	Кароліна	Грунау
	288	Генріх Хахн	Катаріна Таблер	22	04	1868	Августіна	Грунау
				29	11	1871	Катаріна	Грунау
				6	03	1874	Генріх Карл	Грюнфельд
				27	07	1877	Вільгельміна	на донській землі
	289	Готліб Хахн	Катаріна Гутеар	8	05	1862	Карл	Грунау
				27	05	1866	Терезія	Грунау
	290	Готліб Хахн	Катаріна Клейн	4	11	1837	Крістіна Елізабет	Грунау
				9	01	1839	Готліб	Грунау
				25	01	1841	Мартін	Грунау
				12	03	1843	Мартін	Грунау
				12	10	1844	Мартін	Грунау
				16	04	1846	Флорентіна	Грунау
				14	01	1851	Якоб Філіп	Грунау
	291	Готліб Хахн	Катаріна Елізабет Шульц	14	04	1864	Йозефіна	єврейська колонія Графська
				5	08	1866	Карл	єврейська колонія Графська
				14	04	1872	Фрідріх	хутір Шаховець
				3	10	1874	Юліанна	хутір Шаховець
				1	09	1880	Вільгельміна	хутір Шаховець
				24	01	1882	Регіна	хутір Шаховець
				1	01	1884	Едуард	хутір Шаховець

292	Готліб Хахн	Крістіна Гутеар	23	05	1853	мертвонароджена дитина	
			7	05	1854	Рената	Грунау
			8	07	1856	Генріх	Грунау
			30	11	1857	Ганна Кароліна	Грунау
			4	03	1860	Генріх	Грунау
			10	11	1868	Генріх	Грунау
293	Готліб Хахн	Флорентіна Гольдбек	2	01	1864	Едуард	Грунау
294	Готфрід Хахн	Катаріна Елізабет Шульц	8	06	1862	Генріх	Грунау
295	Іоганн Хахн	Катаріна Треве	12	07	1845	Іоганн	Грунау
296	Іоганн Якоб Хахн	Генрістта Ян	2	04	1833	Бенджамін Готліб	Грунау
			27	03	1837	Іоганн Якоб	Грунау
			29	12	1838	Крістіна	Грунау
			9	07	1840	Карл	Грунау
			29	10	1842	Терезія	Грунау
			17	01	1845	Ганна Крістіна	Грунау
			1	02	1847	Йозефіна	Грунау
			8	05	1848	Едуард	Грунау
			9	06	1851	Мартін Самуель	Грунау
297	Іоганн Якоб Хахн	Катаріна Клаассен	19	10	1861	Карл	Грунау
			24	12	1863	Марія Йозефіна	Грунау
			25	04	1867	Елізабет	Грунау
			22	11	1872	Іоганн Якоб	Грунау
			2	05	1875	Генріх	Грунау
			8	01	1880	Едуард	Грунау
			22	03	1883	Марія	Грунау
298	Карл Хахн	Хелена Штейнке	10	07	1885	Марія	Грунау
299	Мартін Готліб Хахн	Барбара Кнейб	22	06	1858	Мартін	Грунау

				3	10	1859	Катаріна	Грунау
				25	02	1861	Рената	Грунау
				6	12	1862	Вільгельміна	Грунау
				29	10	1864	Елізабет	Грунау
				31	07	1866	Марія Барбара	Грунау
				6	09	1868	Хелена	Грунау
				12	08	1871	Генріх	Грунау
				29	08	1873	Кароліна	Грунау
				15	08	1875	Флорентіна	Грунау
				21	03	1881	Карл	Грунау
	300	Мартін Хахн	Катаріна Пеннер	24	07	1833	Готфрід Карл	Грунау
				27	08	1836	Іоганн Якоб	Грунау
				6	03	1839	Фрідріх Фердінанд	Грунау
				26	07	1841	Генріх	Грунау
				27	03	1843	мертвонароджена дитина	
				8	05	1844	Едуард	Грунау
				18	01	1847	Фрідріх Фердінанд	Грунау
	301	Якоб Філіп Хахн	Регіна Штейнбрюггер	23	07	1880	Фрідріх	на донській землі
				15	10	1883	Марія	хутір Дерксера на донській землі
				20	02	1885	Генріх	хутір Дорксена на донській землі
Хейманн	302	Іоганн Хейманн	Кароліна Тухель	8	09	1882	Марія Августіна	Розенгарт
				2	06	1884	Кароліна Вільгельміна	Розенгарт
				2	06	1884	Йозефіна Флорентіна	Розенгарт
	303	Петер Хейман	Крістіна Марія Елізабет Кошке	11	03	1856	Іоганн	Грунау
				24	01	1860	Кароліна	Грунау
				23	01	1862	Петер	Грунау
				31	12	1863	Хелена	Грунау

				16	03	1866	Марія	Грунау
				30	04	1868	Карл	Грунау
				4	10	1871	мертвонароджена дитина	
Хейн	304	Девід Хейн	Фредеріка Луїза Кох	13	10	1856	Фредеріка Луїза	Грунау
				9	02	1858	Апполонія Крістіна	Грунау
Хеннінг	305	Іоганн Готліб Хеннінг	Кароліна Шмідт	28	09	1850	Кароліна	Грунау
				2	06	1852	Ганна	Грунау
				14	05	1854	Мартін	Грунау
				6	01	1857	Іоганн Якоб	Грунау
				12	04	1858	Кароліна	Грунау
				15	02	1860	Пауль	Грунау
				22	04	1861	мертвонароджена дитина	
				7	02	1863	Ганна	Грунау
				20	06	1864	Вільгельміна	Грунау
	306	Іоганн Якоб Хеннінг	Ганна Лошинські	19	08	1880	Іоганн Якоб	Кірічніков хутір на донській землі
				2	10	1881	Мартін	Кірічніков хутір на донській землі
				19	03	1883	Едуард Готліб	Кірічніков хутір на донській землі
				13	06	1884	Емілія	Олександрталь на донській землі
Хільдебрандт	307	Готфрід Хільдебрандт	Флорентіна Нейфельд	17	11	1881	Герміна	Голобутський хутір біля Кіршвальду
				13	08	1883	Флорентіна	Голобутський хутір біля Кіршвальду
	308	Іоганн Карл Хільдебрандт	Крістіна Марія Адельгунда Нікель	24	03	1858	Флорентіна	хутір Бауера біля Кіршвальду
				28	12	1859	Іоганн Карл	хутір Бауера біля Кіршвальду

			14	02	1862	Ганна Елізабет	Ключників хутір біля Кіршвальду
			16	09	1863	Ганна	Ключників хутір біля Кіршвальду
			16	09	1863	Хелена	Ключників хутір біля Кіршвальду
			16	02	1866	Ганна Регіна	Ключників хутір біля Кіршвальду
			26	05	1869	Флорентіна	на землі Золотаренко
			23	04	1872	Ганна Марія	російське селище Золотарівка
309	Іоганн Фрідріх Хільдебрандт	Ганна Марія Баумбах	3	03	1884	Хелена	Ключників хутір біля Кіршвальду
310	Іоганн Фрідріх Хільдебрандт	Регіна Енглер	16	08	1860	Іоганн Фрідріх	хутір Шульца Фельзенбаха біля Кіршвальду
			4	01	1862	Іоганн Якоб	Ключників хутір біля Кіршвальду
			6	10	1863	Ганна Регіна	Голобутский хутір біля Кіршвальду
			9	09	1865	Іоганн Фрідріх	Ключників хутір біля Кіршвальду
			16	10	1867	Мартін	Ключників хутір біля Кіршвальду
			20	08	1871	Регіна	Ключників хутір біля Кіршвальду
			30	10	1873	Кароліна	Ключників хутір біля Кіршвальду
			11	01	1877	Юліанна	Ключників хутір біля Кіршвальду
311	Іоганн Хільдебрандт	Марія Конкордія Краузе	29	10	1884	Якоб	Голобутський хутір біля Кіршвальду
312	Карл Хільдебрандт	Крістіна Кутч	12	01	1881	Марія Флорентіна	на донській землі
			25	01	1883	Іоганн Карл	хутір Берха на донській землі

			11	09	1884	Фрідріх	хутір Берха на донській землі	
313	Карл Хільдебрандт	Регіна Ян	26	09	1885	Кароліна	Анненталь	
314	Міхаель Готліб Хільдебрандт	Кароліна Нікель	20	11	1858	Крістіна	хутір Бауера біля Кіршвальду	
			22	12	1859	Вільгельміна Кароліна	хутір Бауера біля Кіршвальду	
			24	06	1863	Рената Вільгельміна	Ключників хутір біля Кіршвальду	
			6	10	1865	Іоганн Якоб	Ключників хутір біля Кіршвальду	
			8	01	1867	Фрідріх Міхаель	Ключників хутір біля Кіршвальду	
			1	02	1868	Рената Вільгельміна	Ключників хутір біля Кіршвальду	
			9	07	1869	Ганна Рената	Ключників хутір біля Кіршвальду	
			11	04	1872	Вільгельміна	російське селище Золотарівка	
			28	05	1875	Міхаель Якоб	Грунау	
			17	08	1879	Іоганн Якоб	на донській землі	
315	Фердінанд Хільдебрандт	Марія Ян	18	03	1878	Марія	Голобутський хутір біля Кіршвальду	
			26	10	1881	Вільгельміна	Голобутський хутір біля Кіршвальду	
			13	08	1883	Кароліна	Голобутський хутір біля Кіршвальду	
316	Фрідріх Вільгельм Хільдебрандт	Флорентіна Сталп	16	06	1858	Август	хутір Бауера біля Кіршвальду	
317	Фрідріх Хільдебрандт	Ганна Марія Раумбах	8	09	1881	Карл	Ключників хутір біля Кіршвальду	
Холланд	318	Іоганн Холланд	Крістіна Елізабет Краузе	28	02	1833	Ганна Катаріна	Грунау

				26	12	1837	Кароліна	Грунау
Хольфретер	319	Крістіан Едуард Хольфретер	Катаріна Амалія Арнд	20	09	1836	Ернестіна Олександра	Грунау
				23	03	1838	Марія Луїза	Грунау
				27	06	1839	Йозефіна Амалія	Грунау
				8	03	1841	Карл Фрідріх Франц	Грунау
				23	06	1844	Крістіан Теодор	Грунау
				28	04	1846	мертвонароджена дитина	
				30	11	1847	мертвонароджена дитина	
Цейгер	320	Георг Цейгер	Йозефіна Цейгер	6	05	1879	Ольга Йозефіна	Грунау
	321	Георг Цейгер	Єва Розіна Екерт	9	10	1843	Магдалена	Грунау
				14	08	1845	Фрідріх	Грунау
				5	06	1847	мертвонароджена дитина	
				1	09	1848	Розіна	Грунау
				19	06	1850	Іоганн	Грунау
				8	06	1852	Вільгельміна	Грунау
				21	11	1854	Едуард	Грунау
				23	01	1857	Йозефіна	Грунау
				5	11	1858	Теодор	Грунау
				29	04	1861	Пауліна	Грунау
	322	Іоганн Цейгер	Ганна Штейн	16	08	1880	Пауліна	Грунау
				12	12	1882	Кароліна	Рейхенберг
	323	Карл Цейгер	Кароліна Кошке	2	02	1854	Карл Мартін	Грунау
				15	03	1856	Іоганн	Грунау
				13	02	1859	мертвонароджена дитина	
				22	05	1860	Марія	Грунау
				25	08	1862	Йозефіна	Грунау

				1	07	1865	Хелена	Нікольське
	324	Невідомий	Йозефіна Цейгер (незаміжня)	16	10	1884	Олександр	Юзівка
	325	Фрідріх Цейгер	Катаріна Елізабет Шмідт	1	10	1867	Іоганн Якоб	Грунау
				7	11	1868	Ернестіна	Грунау
				4	07	1871	Фрідріх	Грунау
				5	10	1877	Вільгельміна	єврейська колонія Затишця
				10	06	1879	Емілія	неясно
	326	Едуард Цейгер	Хелена Вейхерт	11	09	1879	Карл	Грунау
				14	06	1881	Іоганн	Грунау
				1	04	1883	Марія Вільгельміна	Грунау
				21	02	1885	Едуард	Грунау
	327	Якоб Цейгер	Кароліна Майер	28	10	1884	Фрідріх	Грунау
	328	Якоб Цейгер	Катаріна Естер Елізабет Фідлер	2	02	1858	Йозефіна	Грунау
				14	02	1860	Іоганн	Грунау
				1	08	1862	Якоб	Грунау
				2	03	1865	Елізабет	Грунау
				2	03	1865	Хелена	Грунау
				7	11	1867	Карл	Грунау
Циглер	329	Карл Циглер	Кароліна Козельські	8	06	1875	Едуард	Грунау
Цоллер	330	Іоганн Якоб Цоллер	Юстіна Вільгельміна Рейхерт	13	07	1852	Карл Фрідріх	Грунау
				23	06	1854	Елізабет	Грунау
				3	06	1857	Юстіна Вільгельміна	Грунау
				27	09	1859	Іоганн	Грунау
				15	05	1862	Кароліна	Грунау
	331	Карл Фрідріх Цоллер	Ганна Регіна Квірінг	26	08	1879	Йозефіна	Грунау

				1	08	1881	Кароліна	Грунау
				5	03	1883	Іоганн	Грунау
				23	06	1885	Пауліна	Грунау
	332	Крістіан Цоллер	Крістіна Хохн	9	07	1843	Карл Петер	Грунау
				21	01	1845	Елізабет	Грунау
	333	Фрідріх Цоллер	Кароліна Альбрехт	7	02	1863	Кароліна	Грунау
				27	12	1864	Елізабет	Грунау
				7	01	1867	Іоганн	Грунау
				18	12	1868	Марія	Грунау
				9	11	1872	Карл	Грунау
				3	01	1875	Карл	Грунау
				3	01	1875	Олександр	Грунау
	334	Фрідріх Цоллер	Шарлотта Райнгенн	11	02	1881	Фрідріх Олександр	Грунау
				28	11	1882	Вільгельм	Грунау
				14	11	1884	Емілія	Грунау
Швартцегер	335	Карл Швартцегер	Катаріна Неуманн	17	04	1863	Кароліна	Грунау
				12	05	1866	Юстіна	Грунау
				13	01	1868	Карл Август	Грунау
				1	10	1869	Вільгельміна	Грунау
Шварц	336	Петер Шварц	Крістіна Техель	7	08	1863	Крістіна	хутір Бауера біля Кіршвальду
Шеллер	337	Іоганн Шеллер	Хелена Кірх	26	11	1841	Іоганн Якоб	Грунау
				11	09	1843	Елізабет	Грунау
				14	06	1845	Августіна	Грунау
				16	10	1847	Ганна Елізабет	Грунау
				1	05	1850	Терезія	Грунау
				13	03	1853	Елізабет	Грунау
				7	06	1855	Кароліна	Грунау
				24	01	1858	Хелена	Грунау

				8	06	1860	Доротія	Грунау
	338	Самуель Шеллер	Флорентіна Баффс	24	08	1837	Ганна Елізабет	Грунау
				26	09	1839	Флорентіна	Грунау
	339	Якоб Шеллер	Рената Єтц	20	06	1843	Якоб	Грунау
Шенкнехт	340	Альберт Шенкнехт	Флорентіна Флейшгауер	5	03	1844	Мартін	Грунау
				29	10	1845	Едуард	Грунау
				24	07	1848	Флорентіна	Грунау
				21	01	1851	Фердінанд	Грунау
				5	03	1853	Іоганн	Грунау
				3	01	1855	Марія Терезія	Грунау
				7	08	1857	Фрідріх	Грунау
				3	01	1860	Петер	Грунау
	341	Генріх Віттовські	Вільгельміна Шенкнехт	22	07	1880	Герміна	Грунау
	342	Іоганн Шенкнехт	Хелена Клейн	24	09	1882	Іоганн Готфрід	на донській землі
				4	02	1884	Олександр	хутір Шенкнехта на донській землі
				23	04	1885	Йозефіна	хутір Шенкнехта на донській землі
	343	Мартін Шенкнехт	Терезія Шенкнех	24	10	1880	Фрідріх Вільгельм	Грунау
				16	10	1882	Ольга	на донській землі
				25	01	1885	Рудольф	на донській землі
	344	Натаніель Едуард Шенкнехт	Барбара Першке	1	06	1835	Едуард Фердінанд	Грунау
				20	11	1836	Едуард	Грунау
29				01	1839	Фрідріх	Грунау	
19				04	1843	Едуард	Грунау	
9				03	1845	Елізабет	Грунау	
26				07	1847	Терезія	Грунау	
22				05	1851	Мартін	Грунау	

			13	09	1853	Кароліна	Грунау
			8	01	1857	Вільгельміна	Грунау
			27	04	1859	Юстіна	Грунау
			1	10	1861	Терезія	Грунау
345	Отто Шенкнехт	Ганна Марія Томас	4	12	1845	Едуард	хутір Бауера біля Кіршвальду
			15	02	1848	Отто	Грунау
			8	07	1851	Фердінанд	Грунау
			24	12	1852	Юліус	Грунау
			29	01	1854	Карл	Грунау
			3	06	1855	Вільгельм	Грунау
			16	12	1857	Олександр	хутір Сарглі біля Марієнфельду
			7	06	1859	Марія Аліна	Грунау
			22	04	1861	Катаріна Елізабет	Грунау
			23	01	1865	Іоганн Даніель	Грунау
346	Отто Шенкнех	Шарлотта Цоллер	25	06	1868	Фрідріх	Грунау
			11	01	1871	мертвонароджена дитина	
			8	01	1872	Карл	Грунау
			29	05	1874	Едуард	хутір Янісселя біля Кіршвальду
347	Фердінанд Шенкнехт	Вільгельміна Гросс	6	08	1875	Марія	Грунау
			23	07	1879	Елізабет	Грунау
			9	01	1881	Кароліна	Грунау
			14	06	1882	Фердінанд	Грунау
			12	10	1884	Іоганн	Грунау
348	Фердінанд Шенкнехт	Флорентіна Шенкнехт	10	10	1871	Флорентіна	хутір Німзеновіча
			6	03	1875	Елізабет	на орендованій землі Мандрикіна
			16	09	1876	Іоганн	Краківський хутір
			23	09	1880	Кароліна	на донській землі

			23	01	1883	Терезія	Маленівка на донській землі
349	Фердінанд Шенкнехт	Елізабет Шенкнехт	25	05	1882	Фрідріх	на донській землі
			23	10	1883	Фердінанд	на донській землі
			2	04	1885	Адольф	на донській землі
350	Фрідріх Шенкнехт	Ганна Елізабет Брандт	24	11	1852	Фрідріх	Грунау
			19	03	1854	Іоганн	Грунау
			3	10	1857	Марія	Грунау
			28	09	1859	Якоб	Грунау
			7	09	1861	Кароліна	Грунау
351	Фрідріх Шенкнехт	Марія Терезія Шенкнехт	9	11	1883	Марія Терезія	на донській землі
352	Фрідріх Шенкнехт	Флорентіна Флейшгауер	2	10	1866	Фрідріх	Грунау
			15	11	1868	Едуард	Грунау
			23	04	1871	Карл	Грунау
			15	06	1874	Вільгельміна	Грюнфельд
			28	04	1881	Густав Адольф	хутір Крекора
			7	06	1884	Флорентіна	на донській землі
353	Фрідріх Шенкнехт	Хелена Флорентіна Мейш	23	12	1881	Фрідріх	на донській землі
			2	03	1883	Карл	Маленівка на донській землі
			19	01	1885	Генріх	на донській землі
354	Фрідріх Шенкнехт	Ганна Елізабет Брандт	12	01	1851	Флорентіна	Грунау
355	Едуард Шенкнехт	Барбара Першке	16	01	1841	Флорентіна	Грунау
356	Едуард Шенкнехт	Елізабет Тейссен	18	06	1871	Терезія	хутір Німзенівіча
			7	11	1872	Едуард	на орендованій землі у Німзенівіча
			7	10	1874	Фрідріх	хутір Німзенівіча

				1	03	1881	Елізабет	на донській землі
				21	03	1883	Теодор	Маленівка на донській землі
	357	Юліус Шенкнехт	Ганна Катаріна Томас	29	06	1838	Юліус	Грунау
				11	11	1839	Ганна Катаріна	Грунау
				23	09	1841	Ганна Марія	Грунау
				3	12	1845	Елізабет	хутір Бауера біля Кіршвальду
				30	06	1850	Даніель	Грунау
				26	10	1852	Едуард	Кіршвальд
				25	02	1855	Терезія	Грунау
				15	03	1857	Ганна Марія	Грунау
				8	01	1859	Кароліна	єврейська колонія Приютна
				25	07	1861	Елізабет	єврейська колонія Приютна
				25	05	1864	Елізабет	єврейське поселення Путяхен
	358	Юліус Шенкнехт	Елізабет Казимир (католичка)	7	11	1864	Едуард	Грунау
				25	07	1866	Марія Елізабет	Грунау
				8	11	1868	Кароліна	Грунау
				4	03	1871	Юлій	хутір Німзеновіча
				4	03	1871	Елізабет	хутір Німзеновіча
				24	12	1872	Давід	хутір Грюнфельд
				4	03	1878	Юліус	на орендованій землі Реховса
				18	02	1883	Йозефіна	Маленівка на донській землі
Шиллінг	359	Юліус Альбер Шиллінг	Марія Доротея Генріх	11	11	1874	Віктор Еліас	Грунау
				6	01	1872	Розалія Марія	Грунау
				31	01	1873	Юліус Альберт	Грунау
				7	03	1880	Людмила Крістіна	Грунау

Шлімм	360	Петер Шлімм	Конкордія Шлімм	13	05	1838	Іоганн	Грунау
	361	Петер Шлімм	Катаріна Ботхер	26	04	1866	Марія Елізабет	Кальчинівка
				7	01	1868	Хелена Флорентіна	хутір Ебельса на донській землі
				15	01	1871	Ганна	на донській землі
				26	05	1872	Катаріна	на донській землі
				13	02	1874	Марія	хутір Ебельса на донській землі
				6	11	1879	Марія	на донській землі
Шмідт	362	Август Шмідт	Флорентіна Шеллер	15	12	1859	Август	Грунау
				15	06	1862	Ганна	Грунау
				10	03	1865	Іоганн	Грунау
				12	09	1869	Якоб	Грунау
				1	11	1875	Фрідріх	на донській землі
				7	02	1879	Флорентіна	Кірпічников хутір на донській землі
	363	Іоганн Шмідт	Агнета Вільгельміна Вотс	21	03	1865	Елізабет	Грунау
				14	07	1867	Вільгельміна	Грунау
				31	08	1869	Іоганн	Грунау
				7	01	1871	Якоб	Грунау
				17	07	1872	Карл	Грунау
				13	07	1874	Генріх	Грунау
	364	Іоганн Шмідт	Кароліна Штейн	28	05	1835	Іоганн	Грунау
				30	03	1838	Юстіна	Грунау
	365	Іоганн Якоб Шмідт	Фредеріка Руф	4	02	1864	Олександр	Грунау
				15	04	1869	Ольга Матільда	Грунау
	366	Людвіг Шмідт	Розіна Ганске	10	01	1846	Вільгельм Готліб	Грунау
				24	02	1848	Іоганн	Грунау
				1	08	1850	Крістіан	Грунау

				8	04	1853	Йозефіна	Грунау
				21	05	1860	Ернестіна	Бломенталь
Шоон	367	Едуард Шоон	Кароліна Данневітц	24	07	1874	Вільгельміна	Грунау
				16	01	1880	Августіна	Грунау
				2	03	1882	Луїза Йозефіна	Грунау
				20	09	1883	Ганна	Грунау
				12	03	1885	Кароліна	Грунау
				12	03	1885	мертвонароджена дитина	
Шредер	368	Іоганн Фрідріх Шредер	Катаріна Елізабет Шредер	3	09	1855	Хелена	Грунау
	369	Іоганн Фрідріх Шредер	Хелена Барок	8	12	1866	Генріх	Грунау
	370	Іоганн Шредер	Марія Хелена Россін	18	02	1833	Адельгунда	Грунау
	371	Петер Шредер	Марія Брандт	16	03	1854	Флорентіна	Грунау
	372	Петер Шредер	Регіна Елізабет Вульфферг	21	06	1857	Катаріна	Грунау
				28	08	1859	Ганна	Грунау
				25	08	1861	Петер	Грунау
				30	10	1863	Іоганн	Грунау
				21	02	1866	Якоб	Грунау
				16	07	1868	Мартін	Грунау
				10	10	1872	Вільгельм	Грунау
15	12	1874	Марія	Грунау				
373	Петер Шредер	Елізабет Еллер	19	08	1855	Елізабет	Грунау	
Штах	374	Вільгельм Генріх Штах	Марія Елізабет Штах	1	10	1881	Ернестіна Емілія	Грунау
	375	Вільгельм Генріх Штах	Елізабет Вейтц	11	09	1865	Якоб	Грунау
				9	03	1868	Іоганн Генріх	Грунау
				28	12	1871	Карл	Грунау

			14	09	1874	Вільгельміна	Грунау
			1	09	1879	Маріна Йозефіна	Грунау
			23	08	1880	Кароліна Елізабет	Грунау
376	Готфрід Штах	Адельгунда Доденхофф	10	10	1837	Готфрід	Грунау
			16	04	1839	Іоганн	Грунау
			9	10	1840	Кароліна	Грунау
			2	02	1842	Кароліна	Грунау
			22	07	1844	Іоганн Готфрід	Грунау
			10	01	1846	мертвонароджена дитина	
			6	02	1847	Доротея	Грунау
			23	03	1851	Іоганн	Грунау
			28	02	1853	Готфрід	Грунау
			5	11	1854	Якоб	Грунау
			14	03	1857	Петер	Грунау
377	Іоганн Фрідріх Штах	Елізабет Вотс	30	06	1881	Карл	Грунау
			21	09	1882	Якоб	Грунау
			15	11	1883	Готфрід	Грунау
			23	10	1885	Якоб	Грунау
378	Іоганн Фрідріх Штах	Елізабет Штах	4	09	1853	Іоганн Фрідріх	Грунау
			30	08	1855	Кароліна	Грунау
			22	07	1860	Карл	Грунау
379	Іоганн Штах	Катаріна Ом	19	05	1872	Кароліна	Грунау
			9	09	1875	Пауліна	Грунау
			14	07	1879	Іоганн	Грунау
380	Генріх Іоганн Штах	Хелена Фрейманн	5	05	1855	Іоганн	Грунау
			31	07	1856	Петер	Грунау
			24	09	1858	Іоганн	Грунау
			15	01	1861	Якоб	Грунау
			1	06	1862	Якоб	Грунау

			5	09	1863	Генріх	Грунау
			16	01	1865	Елізабет	Грунау
			15	09	1867	Флорентіна	Грунау
			13	01	1875	Штах	Грунау
			28	08	1872	Кароліна	Грунау
381	Іоганн Едуард Штах	Амалія Шадай	30	10	1850	мертвонароджена дитина	
			3	04	1852	Едуард	Грунау
			15	01	1854	Амалія	Грунау
			16	08	1855	Кароліна Елізабет	Грунау
			25	10	1858	Юстіна	Грунау
382	Іоганн Едуард Штах	Ганна Марія Габріель	12	04	1860	Марія Елізабет	Грунау
			11	12	1861	Іоганн Якоб	Грунау
			6	10	1863	Марія	Грунау
			14	07	1865	Карл	Грунау
			13	02	1869	Якоб	Грунау
			1	03	1875	Ернестіна Матільда	Грунау
			23	03	1880	Генріх Олександр	Грунау
383	Іоганн Якоб Штах	Доротея Рената Крюгер	11	08	1875	Вільгельміна	Голобутський хутір біля Кіршвальду
			25	03	1879	Маріна	Голобутський хутір біля Кіршвальду
			14	07	1884	Кароліна	Голобутський хутір біля Кіршвальду
384	Карл Штах	Крістіна Цоллер	28	04	1885	Емілія	Грунау
385	Петер Штах	Вільгельміна Нікель	5	09	1883	Генріх	Голобутський хутір біля Кіршвальду
			22	07	1885	Пауліна	Голобутський хутір біля Кіршвальду
386	Петер Штах	Кароліна Шарлотта Воґус	4	07	1848	мертвонароджена	

						дитина	
				17	08	1851	Елізабет Грунау
				20	01	1854	Петер Грунау
				27	09	1856	Кароліна Грунау
				13	02	1859	Давід Грунау
				17	02	1861	Август Грунау
				19	06	1863	Марія Грунау
				17	03	1866	Август Грунау
				26	07	1868	Кароліна Грунау
387	Петер Штах	Катаріна Рената Елізабет Хахн		11	02	1855	Іоганн Грунау
				28	07	1856	Петер Грунау
				17	03	1858	Катаріна Грунау
				16	01	1860	Генріх Карл Грунау
				3	02	1862	Кароліна Елізабет Грунау
				30	06	1863	Хелена Грунау
				2	09	1865	Іоганн Карл Грунау
				12	08	1869	Вільгельміна Елізабетдорф
				16	07	1871	Петер Карл хутір Німзеновіча
				1	09	1872	Едуард хутір Німзеновіча
388	Петер Штах	Катаріна Клейн		7	12	1835	Готфрід Грунау
389	Петер Штах	Крістіна Ланг		18	02	1835	Марія Грунау
				17	02	1835	Хелена Грунау
				1	07	1837	Флорентіна Грунау
				7	04	1839	Якоб Грунау
				23	12	1840	Генріх Грунау
				3	05	1843	Хелена Грунау
390	Петер Штах	Хелена Розе		28	07	1880	Кароліна Вільгельміна Грунау
				12	11	1881	Йозефіна Пауліна Грунау
				16	03	1885	Марія Хелена хутір Бауера біля Кіршвальду

	391	Едуард Штах	Ганна Марія Габріель	14	01	1867	Карл	Грунау	
				17	10	1872	Вільгельміна	Грунау	
	392	Едуард Штах	Кароліна Рейнбаум	23	11	1880	Фрідріх	єврейська колонія Ровнаполь	
				10	08	1883	Карл	єврейська колонія Ровнаполь	
				10	10	1885	Марія Хелена	хутір Бауера біля Кіршвальду	
	Штейн	393	Невідомий	Кароліна Штейн (незаміжня, з хотора Чердаклера)	8	01	1882	Іоганн Генріх	Грунау
394		Невідомий	Хелена Штейн (незаміжня)	9	01	1879	Крістіна	Грунау	
				4	01	1881	Едуард	Грунау	
395		Август Штейн	Ганна Катаріна Кірхт	4	06	1860	Хелена	Грунау	
				6	10	1856	Юстіна	Грунау	
				22	06	1862	Кароліна	Грунау	
				28	05	1866	Генріх	Грунау	
				28	05	1866	Петер	Грунау	
396		Готфрід Штейн	Крістіна Ретслоу	5	03	1858	Мартін	Грунау	
				10	05	1859	Фредерика	Грунау	
				2	02	1861	Юстіна	Грунау	
				2	05	1867	Іоганн Якоб	Грунау	
397		Готфрід Штейн	Флорентіна Шредер	19	09	1856	Іоганн Готфрід	Грунау	
				22	08	1855	Флорентіна	Грунау	
398		Іоганн Штейн	Ганна Марія Клейн	28	02	1843	Флорентіна	Грунау	
	7			06	1844	Флорентіна	Грунау		
	2			11	1845	мертвонароджена дитина			

			30	11	1846	мертвонароджена дитина	
			14	02	1848	Якоб	Грунау
			11	04	1852	Марія Елізабет	Грунау
			27	10	1853	Іоганн	Грунау
399	Іоганн Штейн	Марія Елізабет Брандт	7	07	1885	Карл	Грунау
400	Іоганн Штейн	Елізабет Фросс	27	09	1882	Йозефіна	Грунау
401	Іоганн Штейн	Ернестіна Мокк	15	05	1884	Вільгельміна	Грунау
			18	11	1885	Едуард	Грунау
			18	11	1885	Емілія	Грунау
402	Іоганн Якоб Штейн	Ганна Марія Бітнер	23	12	1874	Марія	Грунау
			6	02	1871	Іоганн	Ключників хутір біля Кіршвальду
			13	05	1877	Амалія	Грінфендорф на донській землі
			10	11	1883	Йозефіна	Грунау
403	Крістіан Штейн	Ганна Крістіна Ланг	4	04	1842	Ганна Крістіна	Грунау
			10	12	1843	Кароліна Елізабет	Грунау
			16	02	1845	Хелена	Грунау
			13	08	1846	Елізабет	Грунау
			2	12	1847	Іоганн Якоб	Грунау
			14	02	1852	Петер	Грунау
404	Крістіан Штейн	Ганна Марія Елізабет Вілл	22	01	1853	Ганна Марія Елізабет	Грунау
			9	02	1854	Іоганн	Грунау
			9	02	1854	мертвонароджена дитина	
			10	05	1855	Петер	Грунау
			18	02	1857	Іоганн Георг	Грунау
			1	09	1858	Сімон	Грунау

			6	02	1860	Хелена	Грунау
			9	09	1861	Генріх	Грунау
			26	05	1863	Георг	Грунау
			15	09	1864	Марія	Грунау
			4	05	1866	Крістіан	Грунау
			30	05	1867	Генріх	Грунау
			23	07	1869	Вільгельміна Флорентіна	Грунау
405	Петер Штейн	Ганна Крістіна Клейн	4	12	1841	Петер	Грунау
			28	01	1841	Петер	Грунау
			22	10	1842	Ганна Крістіна	Грунау
			28	10	1844	Петер	Грунау
			25	10	1845	Хелена	Грунау
406	Петер Штейн	Елізабет Форт	6	09	1879	Крістіан	Грунау
			5	11	1880	Марія	на донській землі
			8	01	1882	Густав	на донській землі
			3	04	1884	Фрідріх	хутір Літке на донській землі
407	Якоб Штейн	Юстіна Штоббе	25	07	1873	Карл	Грунау
408	Якоб Штейн	Ганна Елізабет Вінтер	3	01	1852	Елізабет	Грунау
			13	08	1853	Ганна	Грунау
			13	02	1855	Іоганн	Грунау
			22	04	1856	Кароліна	Грунау
			2	01	1858	Якоб	Грунау
			17	11	1859	Кароліна	Грунау
			10	08	1861	Флорентіна	Грунау
			22	11	1863	Петер	Грунау
			13	10	1866	Генріх	Грунау
			29	01	1871	Фрідріх	Грунау
			30	11	1872	Петер	хутір Чердаклера

	409	Якоб Штейн	Юстіна Юліанна Штоббе	7	04	1871	Генріх	Грунау
				23	10	1875	Кароліна	Грунау
				19	08	1880	Елізабет	Грунау
				17	11	1882	Вільгельміна	Грунау
				20	02	1885	Карл	Грунау
	410	Якоб Штейн	Катаріна Бітнер	1	10	1879	Олександр	Грунау
Штоббе	411	Петер Штоббе	Елізабет Моррей	16	01	1866	Германн	Грунау
				3	01	1868	Генріх	Грунау
				1	01	1873	Вільгельміна	Грунау
Штраус	412	Ернст Ніколаус Штраус	Генріетта Ельвіна Хохн	14	10	1875	Марія Августіна	Грунау
Шуллер	413	Вільгельм Крістіан Шуллер	Марія Брандт	16	08	1879	Пауліна	Фрейденталь на донській землі
				9	09	1881	Амалія	Фрейденталь на донській землі
	414	Крістіан Шуллер	Марія Конкордія Йохім	6	04	1864	Марія	Тігенхофф
				24	08	1865	Елізабетт	хутір Шульца Фельзенбаха біля Кіршвальду
				5	03	1867	Юстіна	хутір Лоока біля Затишця
				17	08	1874	мертвонароджена дитина	
22	03	1878	мертвонароджена дитина					
Шульц	415	Іоганн Якоб Петер Шульц	Кароліна Штах	21	06	1875	Емілія	Фрейденталь на донській землі
				20	07	1877	Пауліна	на донській землі
	416	Іоганн Якоб Петер Шульц	Кароліна Штах	16	08	1861	Іоганн	Грунау
				6	07	1863	Кароліна	Ключників хутір біля Кіршвальду

				16	04	1865	Ганна Доротея	Ключників хутір біля Кіршвальду
				6	02	1867	Петер	Ключників хутір біля Кіршвальду
				16	01	1869	Марія	Ключників хутір біля Кіршвальду
				14	02	1872	Елізабет	на донській землі
				6	07	1873	Елізабет	Фрейденталь на донській землі
				19	04	1877	Юстіна	Фрейденталь на донській землі
				5	12	1878	Юстіна	на донській землі
				6	02	1880	Карл	на донській землі
				6	12	1883	Пауліна	Фрейденталь на донській землі
Шутц	417	Іоганн Шутц	Ганна Луїза Цейгер	25	04	1863	Карл	Грунау
				11	12	1864	Йозефіна	Грунау
				16	03	1867	Марія	Грунау
				9	02	1869	Іоганн	Грунау
				29	03	1872	мертвонароджена дитина	
				29	03	1872	Едуард	Грунау
				23	09	1879	(нерозбірливо)	Фрейденталь на донській землі
				7	05	1882	Олександр	Грунау
				7	05	1882	Вільгельміна	Грунау
	418	Петер Шульц	Ганна Регіна Ян	31	05	1833	мертвонароджена дитина	Грунау
				12	08	1834	Іоганн Якоб Петер	Грунау
				5	10	1835	Іоганн Якоб	Грунау
				19	10	1836	Ганна Регіна	Грунау
				10	12	1837	Іоганн	Грунау
				12	12	1838	Карл Едуард	Грунау
				2	02	1840	Катаріна	Грунау

Еллер	419	Якоб Еллер	Доротея Клейн	2	04	1834	Марія Магдалена	Грунау
Енгельмейер	420	Фрідріх Енгельмейер	Готтлебін Альт	6	06	1867	Марія Готтлебін Крістіна	Грунау
Ян	421	Бенджамін Готліб Ян	Флорентіна Гольдбрандт	2	01	1869	Фредеріка	хутір Сонцева
	422	Іоганн Якоб Ян	Катаріна Клаассен	13	12	1869	Флорентіна	Грунау
	423	Іоганн Ян	Адельгунда Флорентіна Флодлер	29	10	1882	Марія Елізабет	Грунау
	424	Іоганн Ян	Марія Абермет	27	08	1854	Іоганн Якоб	Грунау
				5	03	1856	Карл Фрідріх	Грунау
				3	11	1857	Карл Іоганн	Грунау
				9	10	1859	Марія	Грунау
				24	01	1861	Йозефіна	Грунау
				21	08	1862	Генріх	Грунау
				27	09	1864	Йозефіна	Грунау
				27	09	1866	Генріетта Вільгельміна	Грунау
				28	04	1869	Ніколаус Фрідріх	Грунау
				7	04	1871	Олександр	Грунау
	27	03	1873	Амалія	Грунау			
23	03	1875	Вільгельміна	Грунау				
425	Петер Ян	Рената Шумахер	13	11	1840	Іоганн Петер	Грунау	
426	Якоб Ян	Ганна Майер	3	10	1883	Фрідріх	Грунау	
Янцен	427	Іоганн Янцен	Рената Отт	4	07	1848	Готфрід	Грунау
				26	09	1850	Кароліна	Грунау
				22	03	1853	Катаріна Елізабет	Грунау

Схема руху родини Іоганна Готліба Клаассена та Регіни Кайзер⁶³

Схема руху родини Карла Готліба Лінке і Ганни Катерини Рогальські

⁶³ Схеми руху колоністів створено за допомогою інтернет ресурсу Google maps. Населені місця XIX ст. на картах замінено сучасними.

Схема руху родини Петера Брандта і Марії Дорк

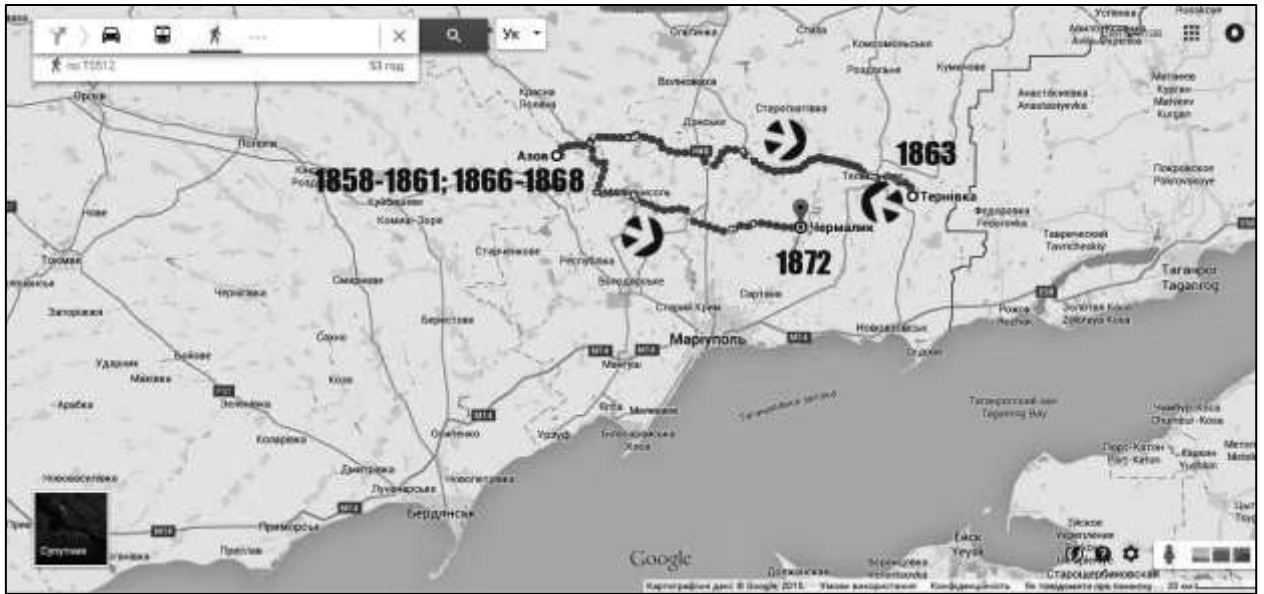

Схема руху родини Якоба Ланга і Ганни Клейн

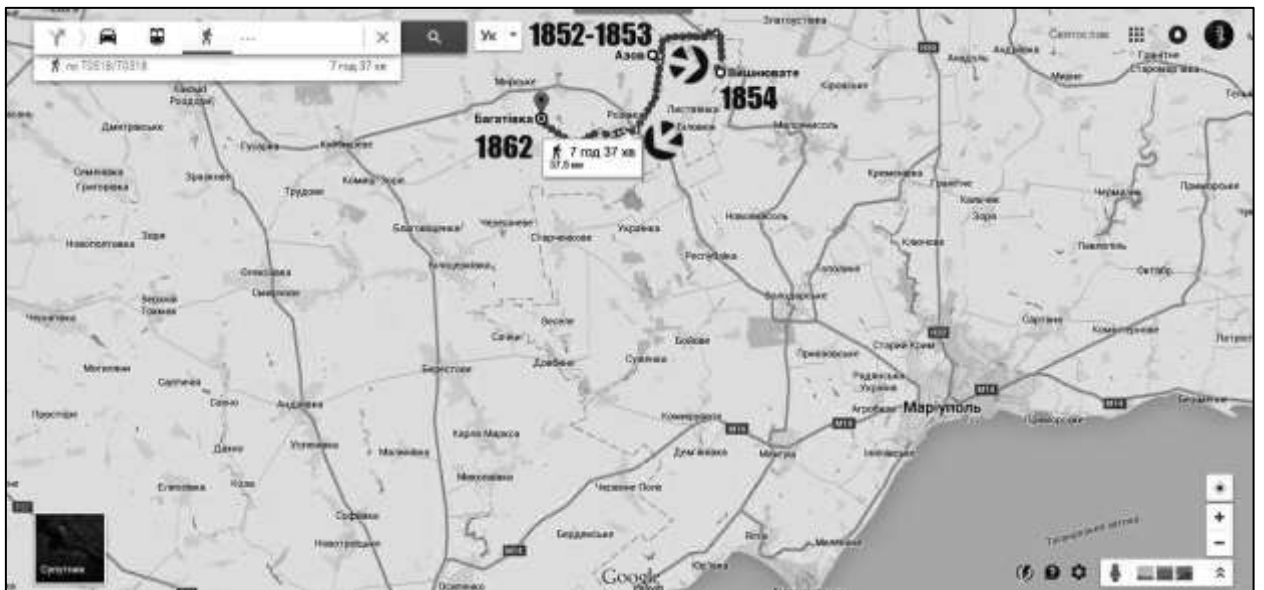
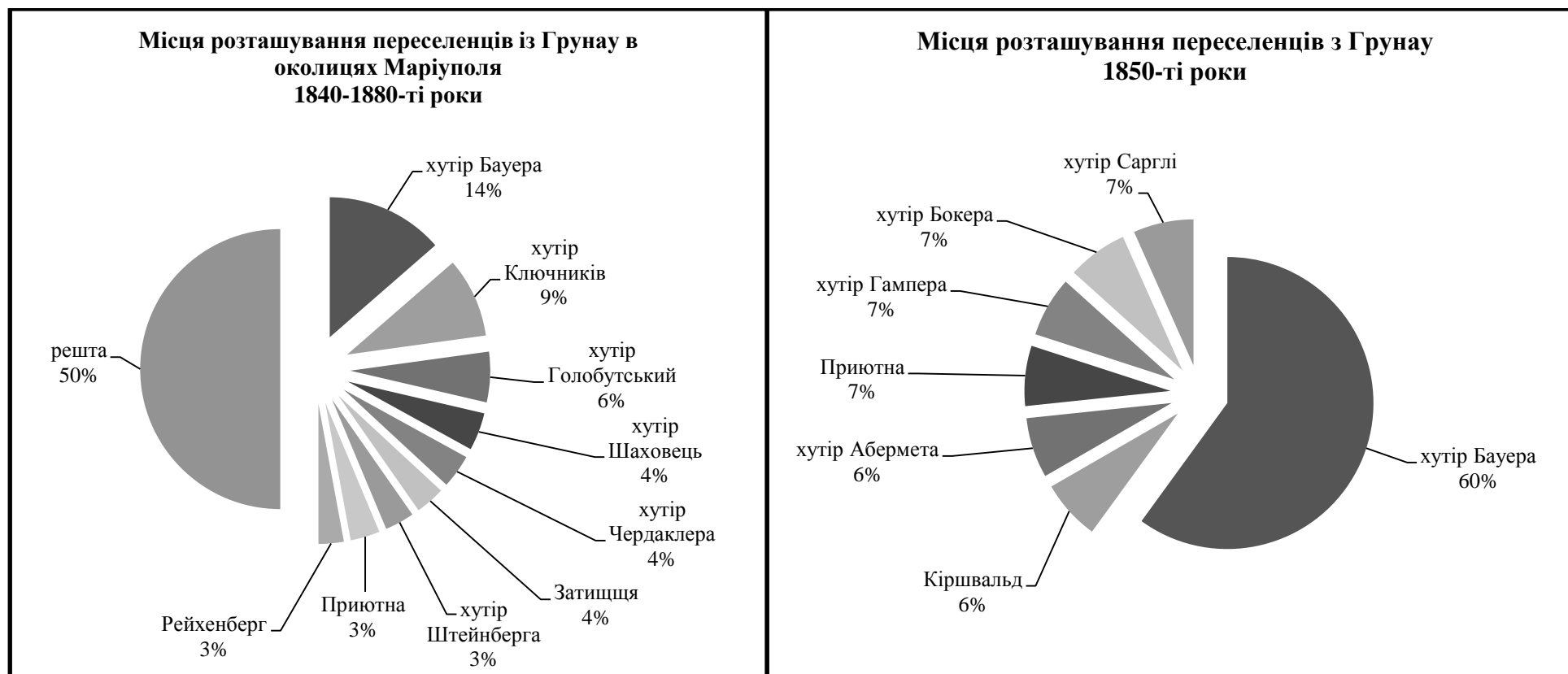

Схема руху родини Якоба Фердінанда Габрієля і Ганни Катаріни Лодде

Місця тимчасового проживання безземельних із колонії Грунау

Джерела: Метрическая книга прихода Грунау. Российский государственный исторический архив. Ф. 828, оп. 14, д. 25, 30, 34, 38, 40, 44, 48, 50, 54, 59, 63, 71, 78, 79, 84, 87, 92, 96, 98, 107, 118, 124, 129, 134, 143, 148, 152, 158, 162, 174, 176, 182, 194, 200, 201, 210, 216, 223, 232, 241, 247, 255, 263, 272.

Сутність методу компонентів

«В основі методу лежить рівняння демографічного балансу:

$$P_1 = P_0 + B - D + M_i - M_0$$

P_0 та P_1 – це кількість населення на початку та в кінці періоду (року), B – кількість народжень за період, D – кількість смертей за період, M_i – міграційний притік за період, M_0 – міграційний відтік за період.<...>

Він полягає в тому, що з вихідної чисельності населення кожного віку віднімають число померлих, а тих, хто залишилися в живих, вважають на рік старшими. Процедуру повторюють для кожного року прогнозного періоду. У такий спосіб *«визначається чисельність населення кожного віку і статі, загальна чисельність населення. <...> Кількість населення обох статей і його вікова структура виходить простим підсумовуванням кількості жіночого і чоловічого населення. <...>»*⁶⁴.

Теоретично, для застосування методу компонентів можна задіяти джерела з даними про статевовіковий склад населення на певний момент часу. Однак, це можливо лише для достатньо великої вибірки, інакше даних буде недостатньо. Таку інформацію можна почерпнути з посімейних списків із доповненням відомостей про кількість народжених і померлих з метричних книг.

У даному дослідженні документи, що фіксують міграції, не виявлено, тому їх облік неможливий. Відтак формула набуває такого вигляду (для віку «0 років»):

$$P_1 = P_0 + B - D$$

де P_0 – це дані про кількість населення певної статі за ключовий рік, B – кількість народжених, D – кількість померлих. Для всіх інших вікових категорій: $P_1 = P_0 - D$. При цьому, для всіх наступних років, окрім ключового, і для всіх вікових категорій окрім віку «0 років» $P_{0b} = P_{1a}$, де P_{0b} – це дані року за який ведеться пошук, а P_{1a} – кількість населення тієї ж

⁶⁴ Медков Д. М. Демография: Учебное пособие / Д. М. Медков. – Ростов-на-Дону, 2002. – 448 с.

когорти за минулий рік (наприклад, P_0 для дівчат у віці 13 років за 1784 р. = P_1 для дівчат у віці 12 років за 1783 р. і т. д.). Таким чином, кожного разу відбувається пересування на один рік.

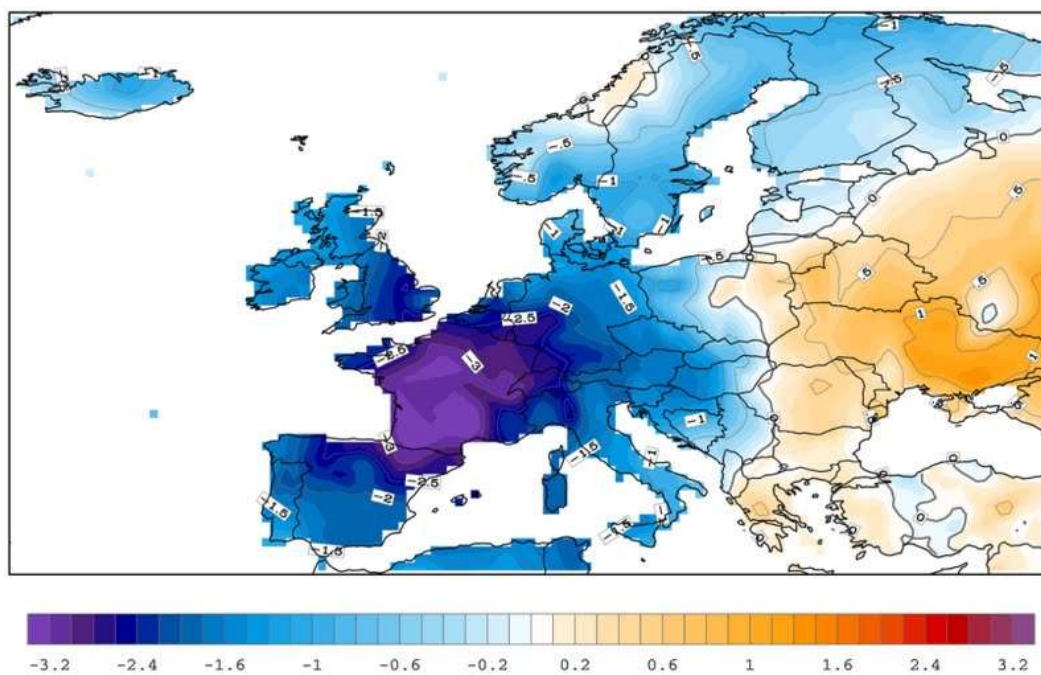
Аналіз даних за цим методом в даному дослідженні здійснено засобами програми MS Excel. Були укладені 4 таблиці: по 2 для кожної статі. Перша таблиця – результатів, в якій відображається кількість людей певної статі і віку. Друга – таблиця смертей. Стовпцями таблиць є роки, тоді як вік – рядками. У перший рядок таблиці результатів (вік 0 років) вносяться дані про народжених протягом року. У ключовий стовпець таблиці (рік складання родинного списку) – дані про віковий склад населення. Далі формула застосовується до всього масиву даних. При необхідності обчислення вікового складу для років попередніх ключовому операція проводиться в зворотному порядку. Алгоритм дій повторюється для іншої статі. За наявності лакун підставляються середні між минулим і наступним роком.

Додаток В

Кліматична аномалія 1816 р.

Рисунок В. 1

Літня температура у 1816 р.

Джерело: <http://scied.ecuar.edu/shortcontent/mount-tambora-and-year-without-summer>

Додаток В. 1

Причини температурної аномалії 1816 р.

На сьогоднішній день вважається, що похолодання у Європі в 1816 р. і спровокований ним неврожай були викликані виверженням вулкану Тамбора на острові Сумбава в Індонезії 10 квітня 1815 р. За індексом інтенсивності виверження мало найвищий показник 7 і було одним із наймасштабніших за останні 200 років до того. Найвища гора у архіпелазі – Тамбора майже зникла, залишивши по собі широкий кратер, а її маса разом із магмою опинилася в повітрі. Загальний обсяг викидів склав 30 мегатонн. Вулканічний стовп досягав висоти 43 км. Попіл падав із неба протягом тижня, а хмара пилу повністю закрила небо на дві доби в радіусі 600 км. Потрапивши в атмосферу, вулканічний пил протягом року розходився по всьому світу, в тому числі, над Західною Європою, створивши пилову завісу, яка, в свою чергу, викликала ефект «ядерної зими». Особливо відчутними її наслідки були у Західній Європі. У сучасній англо-американській історіографії 1816 рік отримав усталену назву «рік без літа». Хоча, загалом, 1816 рік вписувався до низьких температур, що спостерігались в Європі протягом т.зв. малого льодовикового періоду (1350–1850 рр.), а сильні морози спостерігалися також у 1565, 1566, 1571, 1573, 1587, 1614, 1644, 1681, 1716, 1731, 1770, 1785, 1789, 1824 роках, тим не менше, температури у 1816 р. були найнижчими за останні 500 років. Від низьких температур найбільше постраждали Швейцарія та землі Південній Німеччені, серед яких: Баварія, Вюртемберг та Баден. У 1816 та 1817 рр. у Вюртемберзі та Бадені лише рівень легальної міграції складав від 15 до 20 тис. чоловік на рік. Відомо, що з окремих округів Вюртембергу виїхало близько 30 % населення. Саме з цих територій спостерігався найбільший наплив колоністів до Південної України. Враховуючи те, що вони належали до найперших протестантських князівств, серед них було чимало лютеран.

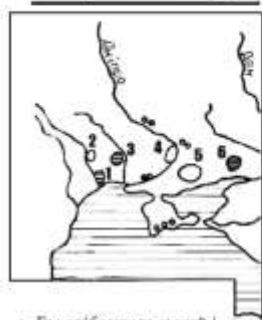
Додаток Г

Розміщення лютеранських колоністів у Південній Україні

Рисунок Г. 1

Географічний розподіл німецьких колоністів, протестантів та лютеран у Південній Україні

Розміщення первинних німецьких колоній на Півдні України (поч. XIX ст.).

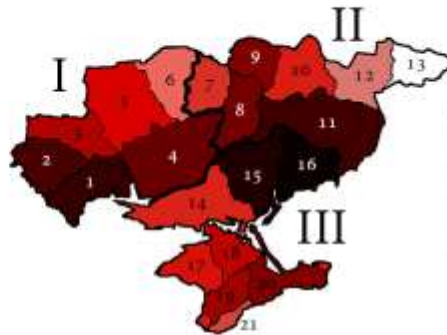
1. Проспібентальський і Кучурганський округи;
2. Глокстальський округ;
3. Березанський округ;
4. Хортицький округ;
5. Молочанський округ;
6. Маріупольський округ.

Умовні позначки:

- — окремі колонії
- — лютеранські округи
- — Старокозівський округ

Джерело: Малиновский, Л.В. Садничьяя и колонизационная история немецких колонистов в Южной России. - Барнаул, 2010. - С. 29.

Розміщення протестантів у губерніях та повітах Південної України, 1870 р.

I. Херсонська губ.

- повіти:
1. Одеський (25811);
 2. Тираспільський (16898);
 3. Ананьєвський (1648);
 4. Херсонський (14834);
 5. Єлизаветградський (1154);
 6. Олександрійський (68).

II. Катеринославська губ.

- повіти:
7. Верхньодніпровський (135);
 8. Катеринославський (8838);
 9. Новомосковський (2193);
 10. Павлоградський (209);
 11. Олександрійський (17801);
 12. Бахмутський (56);
 13. Словожаносербський (0).

III. Таврійська губ.*

- повіти:
14. Дніпровський (200);
 15. Мелітопольський (18560);
 16. Бердянський (30580);
 17. Євпаторійський (767);
 18. Перекопський (1544);
 19. Сімферопольський (1951);
 20. Феодосійський (5202);
 21. Ялтинський (122).

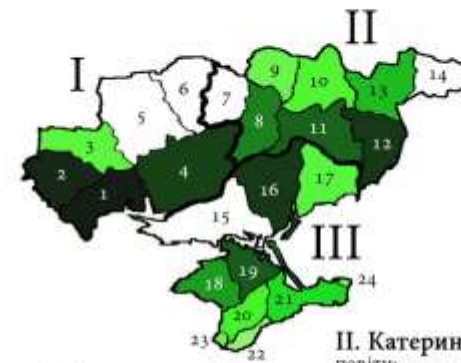
Умовні позначки:

- кордони губерній;
- кордони повітів.

* Дані не містять чисельності лютеран у градоначальствах

Джерело: Статистический вѣстникъ Россійской имперіи. - Серия II: Наличное население. - Вып. 10. - СПб., 1875. - С. 37-44.

Розміщення лютеран в губерніях та повітах Південної України, 1897 р.*

I. Херсонська губ.

- повіти:
1. Одеський (24836);
 2. Тираспільський (16035);
 3. Ананьєвський (3017);
 4. Херсонський (9842);
 5. Єлизаветградський (0);
 6. Олександрійський (0).

II. Катеринославська губ.

- повіти:
7. Верхньодніпровський (0);
 8. Катеринославський (6212);
 9. Новомосковський (2596);
 10. Павлоградський (3702);
 11. Олександрійський (7752);
 12. Маріупольський (11720);
 13. Бахмутський (5507);
 14. Словожаносербський (0).

III. Таврійська губ.

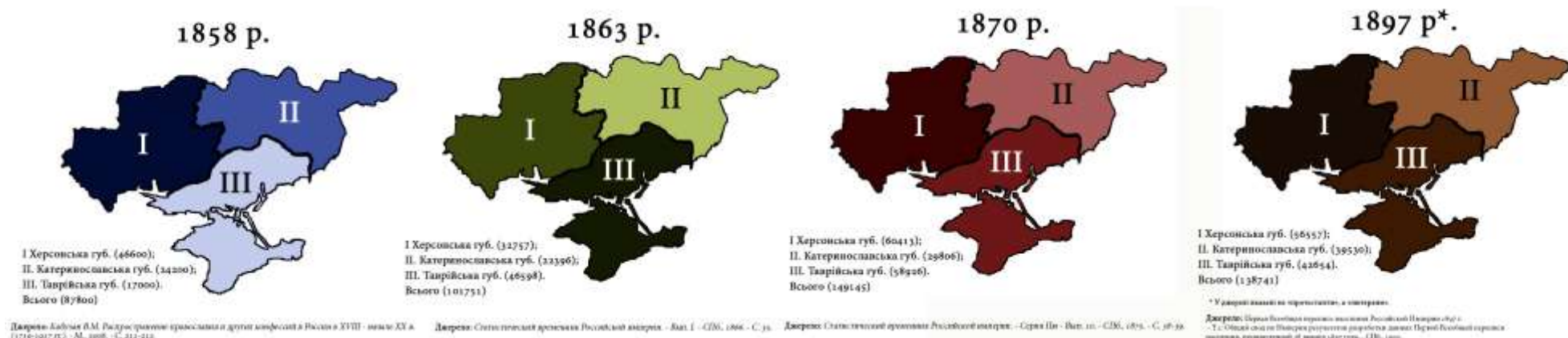
- повіти:
15. Дніпровський (0);
 16. Мелітопольський (12488);
 17. Бердянський (4084);
 18. Євпаторійський (6059);
 19. Перекопський (8270);
 20. Сімферопольський (4082);
 21. Феодосійський (4612);
 22. Ялтинський (257).
- градоначальства:**
23. Севастопольське (1015);
 24. Керч-Єнікальське (391).

* Попередні результати перепису.

Джерело: Первая всеобщая перепись населения Российской имперіи 1897 г. - Вып. 6: Наличное население обоего пола по уездам и городам, с указанием преобладающих вероисповеданий и сословий. - СПб., 1905. - С. 10-83.

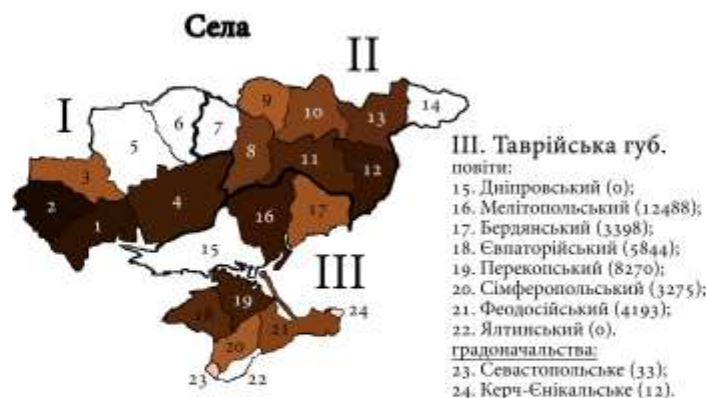
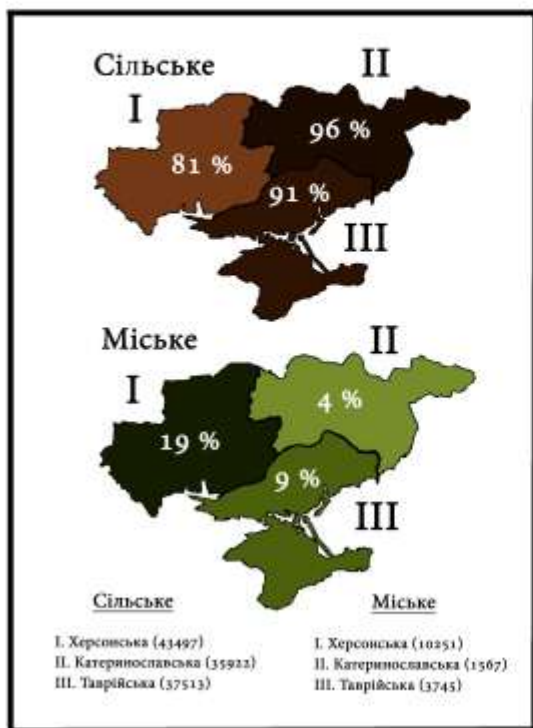
Співвідношення протестантського та лютеранського населення в 3-х губерніях Південної України.

Друга пол. XIX ст.

Лютерани в сільській та міській місцевості. Південна Україна, 1897 р. Розподіл по повітах та губерніях.

Співвідношення сільського та міського населення серед лютеран Південної України.
Розподіл по губерніях, 1897 р.

Джерело: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. - Вып. 6: Наличное население обоего пола по уездам и городам, с указанием преобладающих вероисповеданий и сословий. - СПб., 1905. - С. 10-85.

Додаток Д

Розгляд справи про вінчання всупереч волі світської влади

Колоністське керівництво втручалося у справи укладання шлюбів, відстоюючи «державні інтереси». Піклувальному Комітету вдалось домогтись від вищого лютеранського духовництва надання пасторам у колоніях відповідних інструкцій, які, втім, не завжди ними послуговувалися. Про це свідчить той факт, що інструкції неодноразово повторювалися. Один із таких інцидентів відбувся у 1821 р. в колонії Пришиб Молочанського колоністського округу, коли всупереч забороні Контори опіки пастор Цилінг обвінчав пару, яка не мала на це письмового дозволу.

У даному випадку цікавими є застереження, до яких у своїх виправдовуваннях долучалися пастор та наречений, оскільки в них містяться відсилки до закону, а отже сторони готувалися до свідчень. Як пастор, так і наречений знали, що на священика, який прогнівив світське керівництво, чекатиме покарання. Втім, схоже, що вони не були певні того, яке саме. Згідно зі Статутом євангелічно-лютеранської Церкви Російської імперії, для пасторів були передбачені наступні види покарання: догана (яка могла бути звичайною або суворою, а також могла супроводжуватись чи не супроводжуватись, грошовим штрафом різного розміру), відсторонення від посади, позбавлення духовного сану. Покарання призначалися Консисторією в залежності від ступеню провини священика. Щодо порушення пастором правил укладання шлюбів у Статуті малося дві статті – 384 та 385 (тут та нижче нумерація статей наводиться за виданням «Зводу законів» (Свод законів) 1857 р.). При цьому виправдовування пастора та нареченого вказують на те, що вони передбачали, що порушувались норми ст. 385 і намагались зменшити покарання пастору. Для того, щоби краще зрозуміти сутність питання, варто навести статтю у повному обсязі: *«Якщо проповідник всуперч встановленим вище у главі четвертій правилам, з якихось корисних або інших особистих видів здійснить шлюб заборонений законами, хоча і не такий, що вважається недійсним, то негайно позбавляється посади і підлягає позбавленню духовного сану; коли ж, навпаки, його втягнуто у пробачливу*

за обставинами помилку, то на перший раз йому робиться тільки сувора догана, а у випадку нової необачності такого роду він, як неблагонадійний, позбавляється посади із заборonoю знову встановлювати його на місце».

Розглядаючи свідчення Корнеліуса Вільмса, можна помітити, що наречений акцентував увагу на тому, що пастор здійснив обряд *«не застосовуючи зваблення»*. Останнє відсилає нас до тієї частини статті, в якій мова йде про *«корисливі або інші особисті види»* пастора. У той же час сам пастор, виправдовуючи себе, хотів показати, що його обдурили, а отже, *«його було втягнуто у пробачливу за обставинами помилку»*.

Звичайно, що на сьогоднішній день встановити істину в цьому питанні не уявляється можливим, проте, вищеописані збіги дають підстави припустити, що між священиком та нареченим попередньо могло відбутися обговорення стосовно покарання священика за допущене порушення. По-своєму розуміючи статтю Статуту та виділивши в ній різні акценти, кожна зі сторін намагалася зменшити свою провину в очах світської влади і в той же час не хотіла завдати аж надто значної шкоди іншій. Так, пастор не стверджував, що його силою примусили провести обряд. У такому випадку дії нареченого та його рідних підлягали під дію ст. 30 *«Зводу законів громадських»* (Свод законов гражданских). Натомість, він акцентував увагу на тому, що в разі його відмови, наречені могли понести додаткові матеріальні втрати. У той же час наречений наголошував на тому, що не давав пастору хабара. З одного боку, це не давало підстав звинувачувати самого нареченого у сприянні злочину, а з іншого, вберігало пастора від позбавлення сану.

Тим не менше, пастор та колоністи даремно переймалися щодо можливості застосування по відношенню до священика ст. 385 Статуту, оскільки, з одного боку, сама вимога Контори опіки вимагати від колоністів видачі дозволів на шлюб не була передбачена законодавством. З іншого боку, хоча у ст. 385 передбачалося покарання за укладання шлюбів *«заборонений законами, хоча і не такий, що вважається недійсним»*, в ній чітко зазначено, які саме шлюби малися на увазі – *«всуперч встановленим вище у главі четвертій правилам»*. А отже, очікуване покарання

могло спіткати пастора за вінчання людей, які не досягли 16 та 18 років (у випадку дівчат та хлопців відповідно), вінчання без дозволу батьків або порушуючи їх заборону, вінчання державних чи військових службовців без дозволу їх керівництва, вінчання з магометанами чи євреями без дозволу Консисторії, вінчання опікунів із їх дітьми без дозволу Сирітського суду, вінчання повторного шлюбу без попереднього розлучення тощо. Тобто у випадках, де дійсно було потрібно отримувати дозвіл від влади (*про колоністів тут мови не було*).

Суворі догани від суперінтенданта були єдиним покаранням, якого могла домогтись і домагалась у цьому випадку Контора опіки над іноземними поселенцями. Пастора було засуджено за нормами ст. 365 за *непокору духовному чи світському начальству*, що передбачало догану, у тому числі догану з грошовим штрафом, але тільки в тому випадку, якби йому, окрім того, спало б на думку ображати керівництво лайкою. Сам шлюб було визнано дійсним, новоспечену родину внесли до ревізійних казок. Даний випадок свідчить про те, що дії колоністської влади стосовно видачі дозволів на шлюб носили сумнівний характер, оскільки механізму протидії таким ситуаціям (як і покарання пасторів) вироблено не було. Влада не мала юридичних підстав для визнання шлюбу недійсним.

Додаток Ж
Статевовікова структура лютеранських колоністів
Південної України

Таблиця Ж 1

Статевовікова структура безземельних колоністів⁶⁵

рік	вік	чоловіки %	жінки %	чоловіки (кількість)	жінки (кількість)
1850-ті	0-4	9,27	6,62	14	10
	5-9	3,97	3,97	6	6
	10-14	2,65	6,62	4	10
	15-19	5,3	9,93	8	15
	20-24	4,64	11,26	7	17
	25-29	7,29	1,33	11	2
	30-34	5,96	3,31	9	5
	35-39	2,65	2,65	4	4
	40-44	1,99	1,99	3	3
	45-49	2,65	0,66	4	1
	50-54	0	0	0	0
	55-59	0	1,33	0	2
	60-64	0,66	0,66	1	1
	65-69	0,66	0,66	1	1
	70-74	0,66	0,66	1	1
	75-79	0	0	0	0
80 >	0	0	0	0	
всього				73	78

⁶⁵ Зведені дані колоній Старошведське та Грунау

Таблиця Ж 2

Колонія Грунау. Статевовікова структура населення, 1850 р.⁶⁶

рік	вік	чоловіки %	жінки %	чоловіки (кількість)	жінки (кількість)
1850	0-4	8,29	6,15	31	23
	5-9	5,62	5,88	21	22
	10-14	9,36	5,88	35	22
	15-19	5,08	8,02	19	30
	20-24	5,61	6,68	21	25
	25-29	2,67	2,41	10	9
	30-34	2,14	2,94	8	11
	35-39	2,14	2,41	8	9
	40-44	2,41	1,34	9	5
	45-49	1,07	2,94	4	11
	50-54	1,87	1,87	7	7
	55-59	0	1,07	0	4
	60-64	0,27	1,07	1	4
	65-69	1,34	1,34	5	5
	70-74	0,8	0,27	3	1
	75-79	0,54	0,27	2	1
80 >	0,27	0	1	0	
всього				185	189

⁶⁶ Джерело: Державний архів Запорізької області, Ф. 12, Оп. 2, спр. 230.

Таблиця Ж 3

Колонія Фрейденталь. Статевовікова структура населення, 1858 р.⁶⁷

рік	вік	чоловіки %	жінки %	чоловіки (кількість)	жінки (кількість)
1858	0-4	10,39	8,72	143	120
	5-9	6,76	7,63	93	105
	10-14	5,96	6,47	82	89
	15-19	4,29	6,11	59	84
	20-24	6,25	4,58	86	63
	25-29	3,2	3,85	44	53
	30-34	3,27	3,2	45	44
	35-39	2,18	2,47	30	34
	40-44	2,33	2,11	32	29
	45-49	1,38	1,53	19	21
	50-54	1,3	0,95	18	13
	55-59	1,38	0,87	19	12
	60-64	0,73	0,65	10	9
	65-69	0,29	0,36	4	5
	70-74	0,22	0,22	3	3
75-79	0,15	0,15	2	2	
80 >	0	0,07	0	1	
всього				689	687

⁶⁷ Джерело: Freudental. Libental district Odessa. 1858 census: a joint project of GRHS & AHSGR/ edited by D.L. Wahl. – Bismarck, 2000. – 176 p.

Рисунок Ж 1

Статевовікова піраміда безземельних колоністів

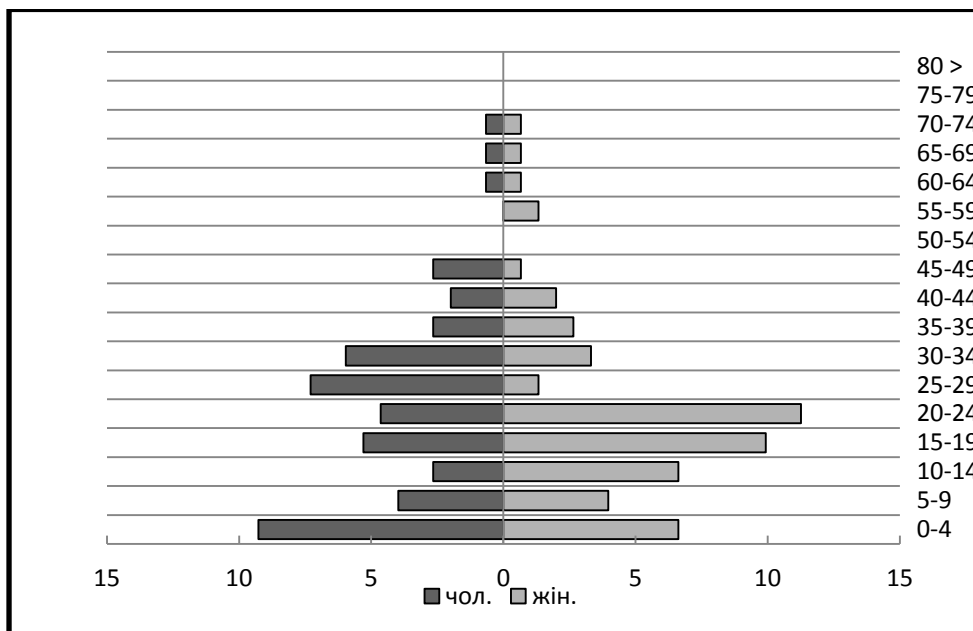

Рисунок Ж. 2

Статевовікова піраміда колонії Грунау. 1850 р.

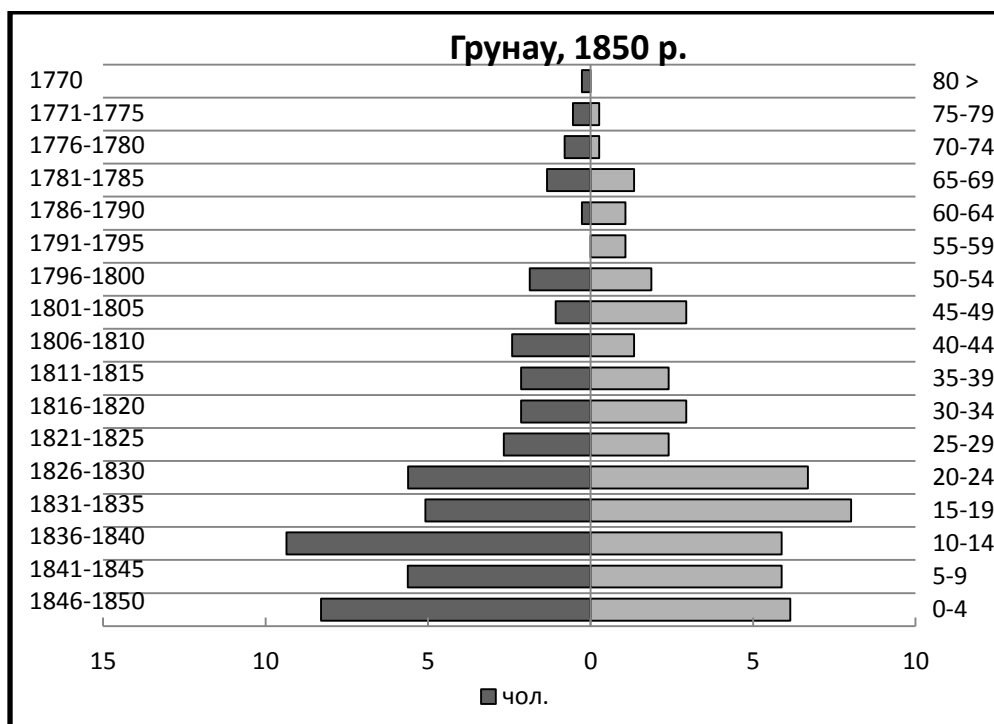

Рисунок Ж 3

Статевовікова піраміда колонії Фрейденталь. 1858 р.

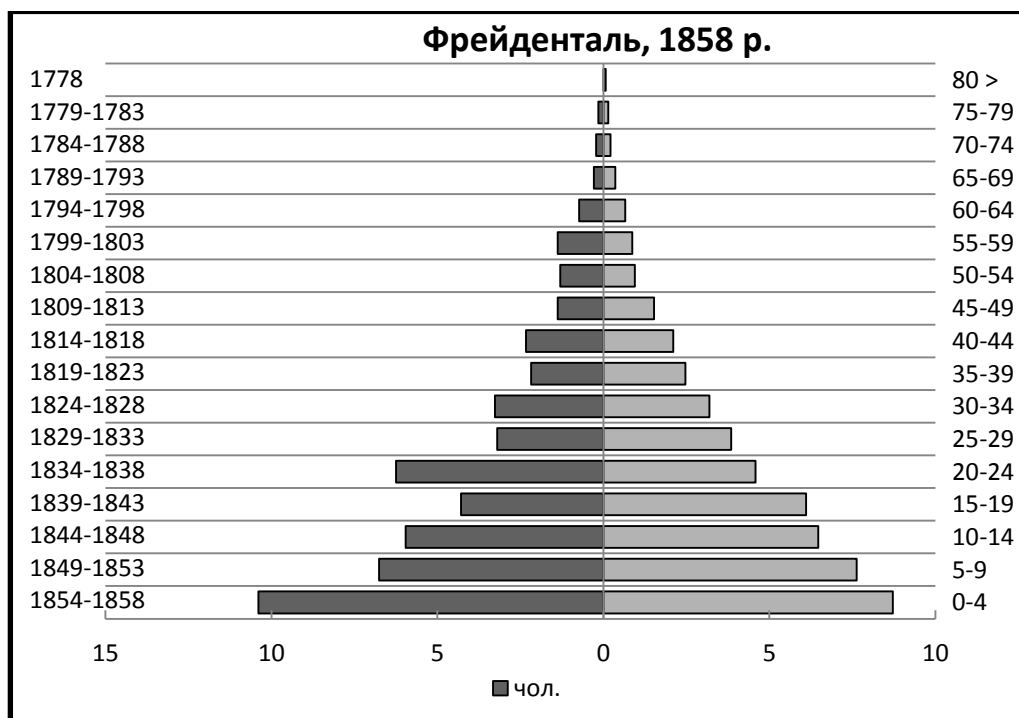
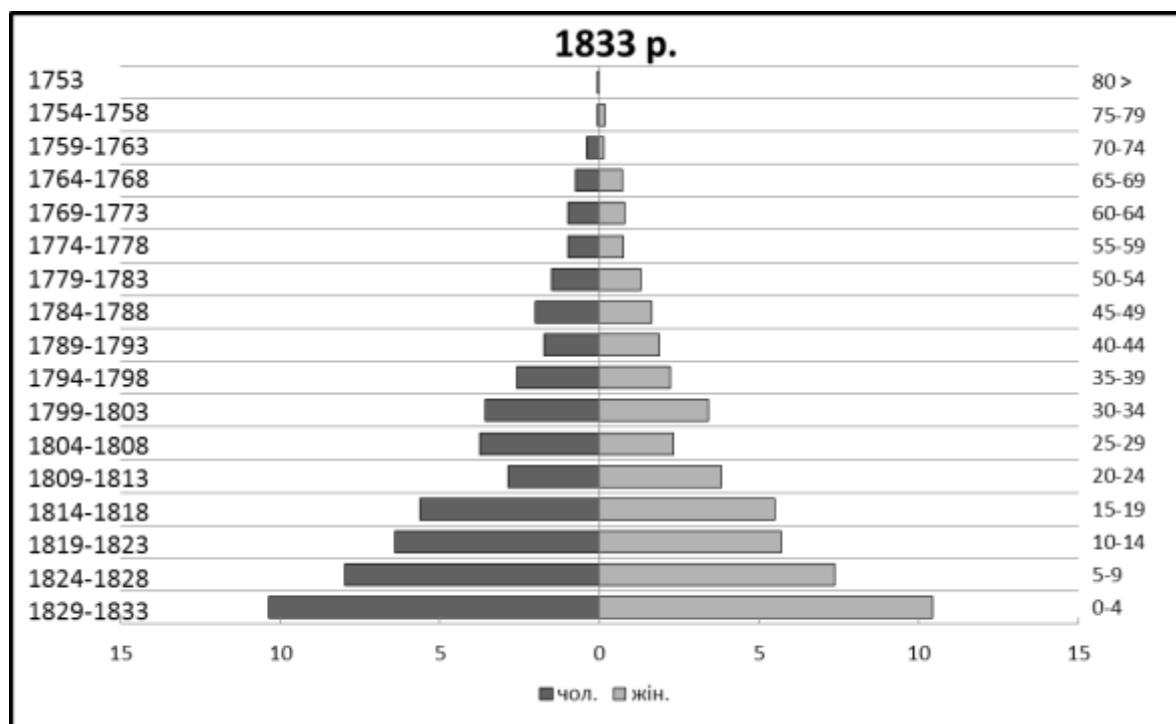

Рисунок Ж 4

Статевовікова піраміда лютеранських колоній в Південній Україні⁶⁸ 1833

⁶⁸ Зведені дані колоній Фрейденталь, Грунау та Старошведської.

Рисунок Ж 5

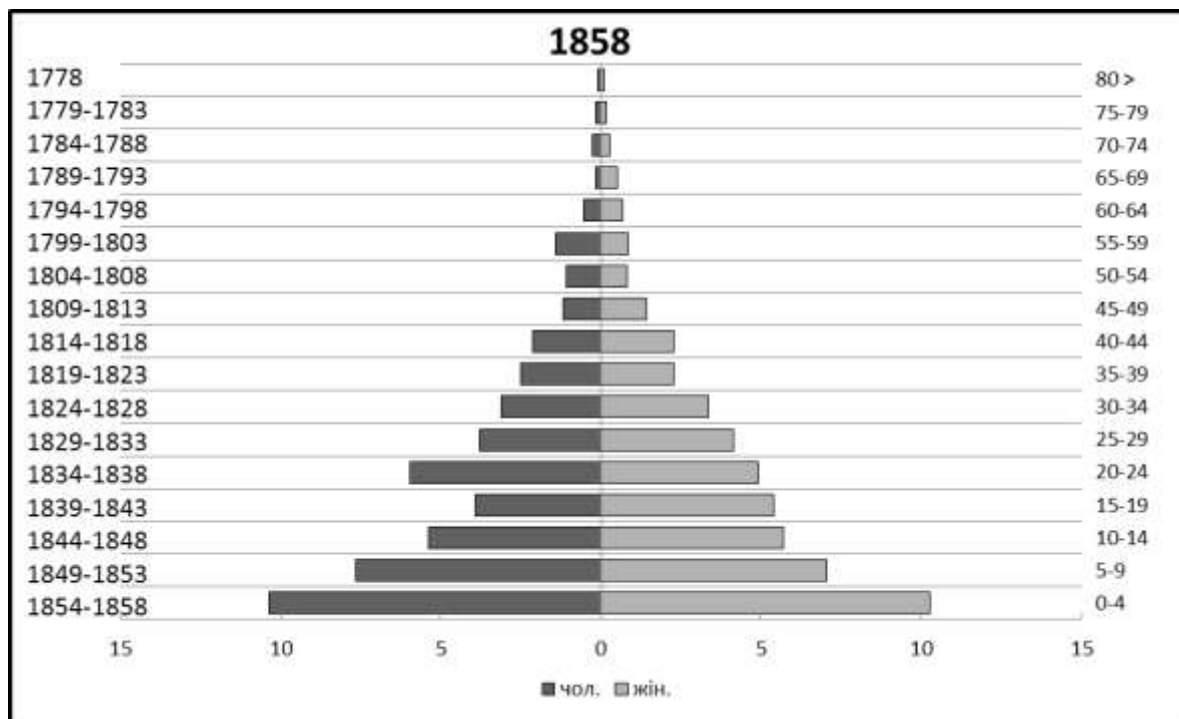
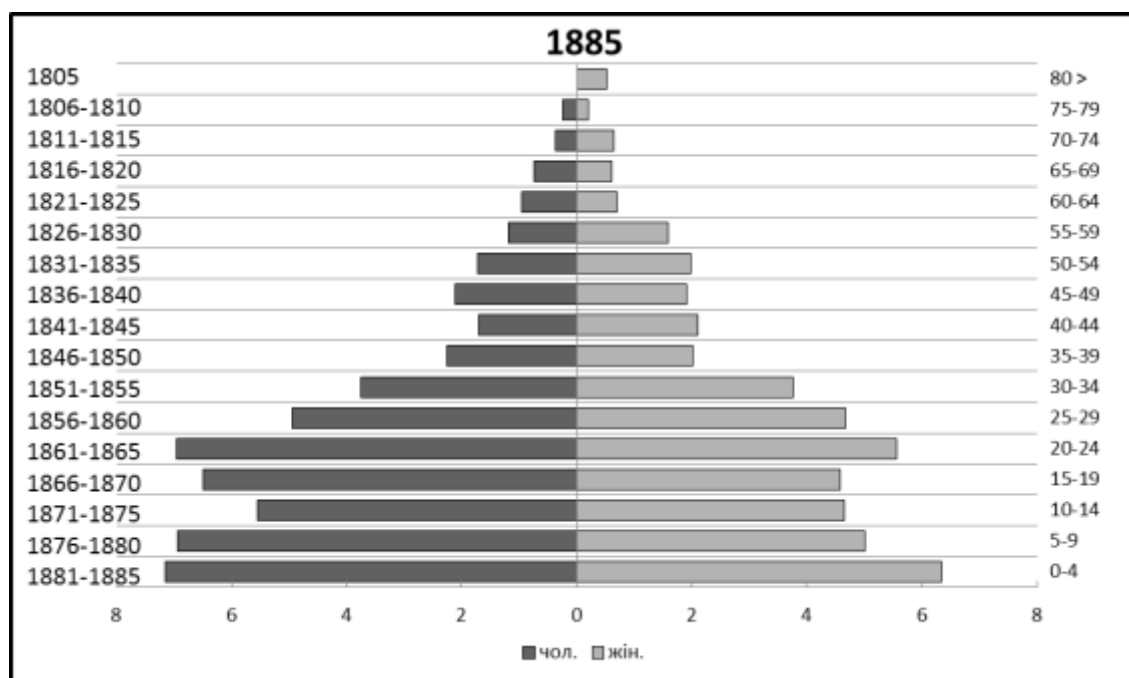
Статевікова піраміда лютеранських колоній в Південній Україні⁶⁹ 1858 р.

Рисунок Ж 6

Статевікова піраміда лютеранських колоній в Південній Україні⁷⁰ 1885 р.

⁶⁹ Зведені дані колоній Фрейденталь, Грунау та Старошведської.

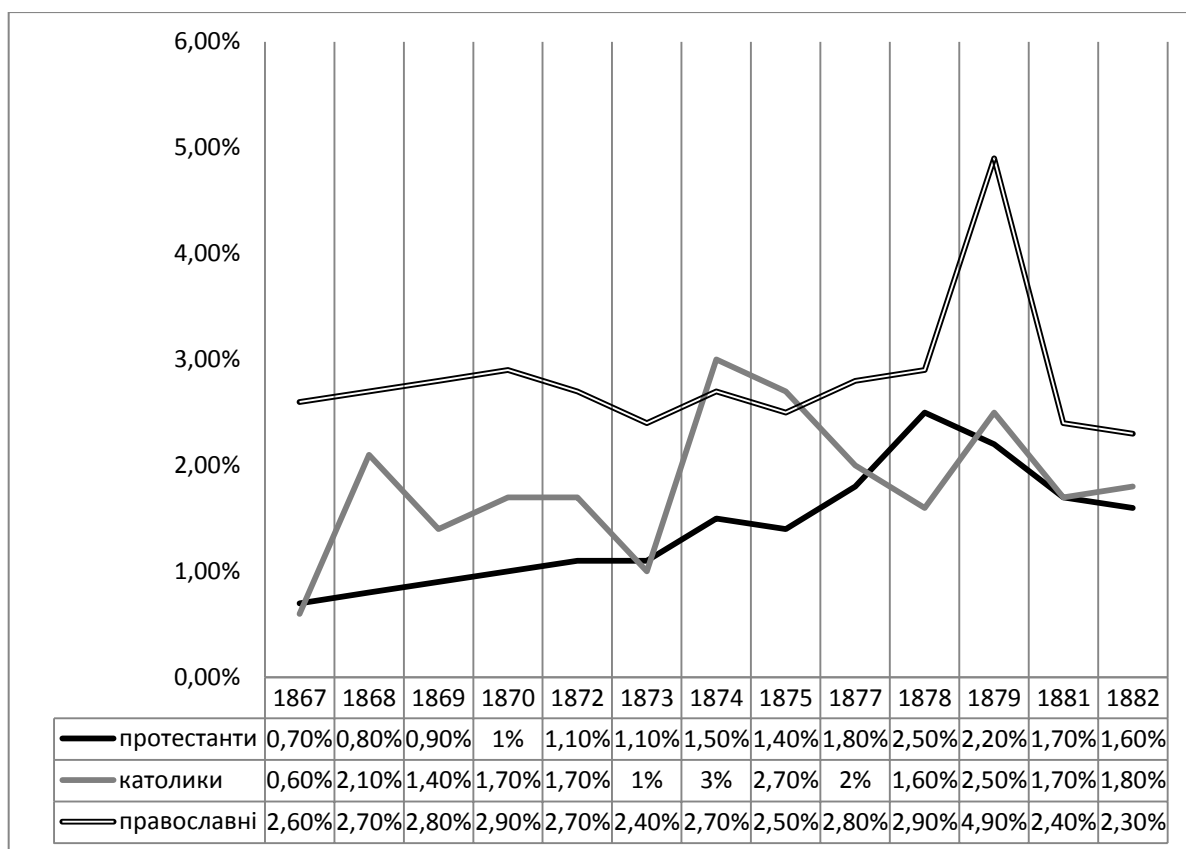
⁷⁰ Зведені дані колоній Фрейденталь, Грунау та Старошведської.

Додаток 3

**Конфесійні відмінності позашлюбної народжуваності
у Південній Україні XIX ст.**

Рисунок 3 1

**Частка позашлюбних дітей у протестантів, католиків та православних у
Південній Україні (%)**

Додаток К

Історія родини Гінасів

Грейс Маттіассон народився на хуторі Кітас на о. Дагьо у 1774 р. у бідній родині Маттіаса Ларсона (1746 – 1783 рр.) та Марії (р.н. 1749, по-батькові невідомо). У порівнянні з іншими сім'ями, родина мала небагато майна. Разом з ними жив дядько Грейса – Хрiстiан Ларсон (1756–?), який змушений був працювати найманим робітником⁷¹.

Після переїзду до Південної України хлопець втратив усіх своїх родичів та залишився повним сиротою (батько, імовірно за все помер вже у Старошведському 16.01.1783 р. від цинги, інформацію про інших родичів знайти не вдалося)⁷². Через це Грейс Маттіассон, як колись і його дядько, змушений був працювати найманим робітником у сторонніх людей, які мали власні господарства⁷³. Займатися цим він змушений був достатньо довго (не менше 11 років), а одружитися зміг тільки у 36.

Його дружина – Елізабетта походила із відносно заможної, як для Старошведського, родини. Іще у 1801 р., родина мала 3-х коней, 15 голів рогатої худоби, 21 вівцю та 2 свині⁷⁴. Окрім того, батько Елізабет – Міхель Монсон (1741–1801/1808 рр.) займався не тільки сільським господарством, а знав також ткацьке ремесло і робив одяг для своєї родини та на продаж⁷⁵. Між 1801 та 1808 рр. помер голова господарства – Міхель Монсон. Після його смерті родину очолив його син – Юганн Міхельсон⁷⁶. Утім, він дуже рано став вдівцем, втратив своїх малих дітей, а згодом помер і сам (у 1821 р.)⁷⁷. Перед цим із життя пішла і мати Елізабетти – Марія Томасдоттір та сестра Елізабетт – Маргаретта. Увесь цей час поряд із Елізабеттою був старший за неї на 17 років робітник – Грейс, який став її чоловіком, очолив господарство і разом із нею започаткував одну з найбільших родин у колонії – Гінасів⁷⁸.

⁷¹ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), Ф. 134, Оп. 1, спр. 1, 2.

⁷² Gammalsvenskbydokument / A. Loit, N. Tiberg. – Uppsala, 1958. – S. 149–159.

⁷³ ДАДО, Ф. 134, Оп. 1, спр. 55, 193, 308.

⁷⁴ ДАДО, Ф. 134, Оп. 1, спр. 55.

⁷⁵ ДАДО, Ф. 134, Оп. 1, спр. 55.

⁷⁶ Stumpp C. Alt-Schwedendorf. Revisionliste 1816 / Die Auswanderung aus Deutschland nach Rußland in den Jahren 1763 bis 1862. - Leipzig, 1993. - S. 811-813.

⁷⁷ Landsarkivet i Visby. Gammalsvenskbys kyrkoarkiv. Lista över bönder I Gammalsvenskby 1821. kyrkobok.SE/ViLA/23094/4.

⁷⁸ Російський державний історичний архів, Ф. 828, Оп. 14, спр. 5 а; 10; 13; 16; 18; 22; 25; 30; 34; 38; 40; 44; 48; 50; 54; 59; 63; 71; 78; 79; 84; 87; 92; 96; 98; 107, 118, 124, 129, 134, 143, 148, 152, 158, 162, 174, 176, 182, 194, 200, 201, 210, 216, 223, 232, 241, 247, 255, 263, 272; Державний архів Херсонської області, Ф. 323, Оп. 1, спр. 1; 2; 3.

Додаток Л

Демографічні характеристики Старошведської колонії

Рисунок Л. 1.

Статевікова структура Старошведської колонії

о. Дагьо, 1781

рік	вік	чоловіки %	жінки %	чоловіки (кількість)	жінки (кількість)
1781	0-4	7,18	5,49	68	52
	5-9	5,81	4,65	55	44
	10-14	5,49	4,86	52	46
	15-19	4,12	4,65	39	44
	20-24	4,65	5,28	44	50
	25-29	2,75	2,96	26	28
	30-34	4,54	5,28	43	50
	35-39	2,32	2,11	22	20
	40-44	3,48	3,48	33	33
	45-49	2,01	2,28	19	21
	50-54	2,01	2,53	19	24
	55-59	2,11	0,95	20	9
	60-64	2,11	3,17	20	30
	65-69	0,74	0,53	7	5
	70-74	0,74	0,63	7	6
	75-79	0,32	0,32	3	3
80 >	0	0,32	0	3	
всього				477	468
Старошведське, 1795					
1795	0-4	11,4	10,6	15	14
	5-9	5	8	2	9
	10-14	4,58	2,29	6	3
	15-19	3,82	3,82	5	5
	20-24	7,63	3,82	10	5
	25-29	6,87	4,58	9	6
	30-34	3,82	5,34	5	7
	35-39	3,82	2,29	5	3
	40-44	1,53	3,05	2	4
	45-49	4,58	1,53	6	2
	50-54	1,53	0,76	2	1
	55-59	0,76	0,76	1	1
	60-64	0	1,53	0	2
	65-69	0	0,76	0	1
	70-74	0	0	0	0
	75-79	0	0	0	0
80 >	0	0	0	0	
всього				68	63
Старошведське, 1801					
1801	0-4	7,89	9,21	12	14
	5-9	7,24	9,21	11	14
	10-14	5,92	7,89	9	12
	15-19	1,32	1,97	2	3
	20-24	3,29	2,63	5	4
	25-29	7,24	2,63	11	4
	30-34	2,63	3,29	4	5
	35-39	5,26	3,95	8	6
	40-44	1,97	1,32	3	2
	45-49	1,32	1,97	2	3
	50-54	1,97	1,32	3	2
	55-59	0,66	0,66	1	1
	60-64	2,63	0,66	4	1
	65-69	0,66	0,66	1	1
	70-74	0	0,66	0	1
	75-79	0	0	0	0
80 >	0	1,32	0	2	
всього				76	75

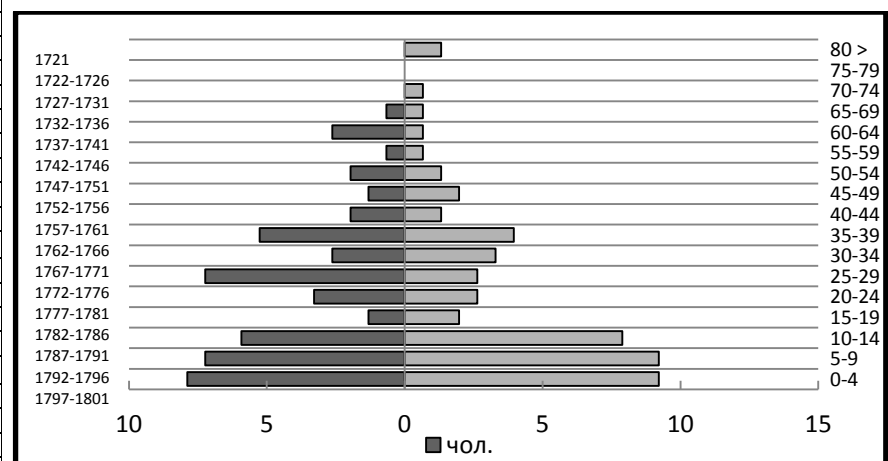
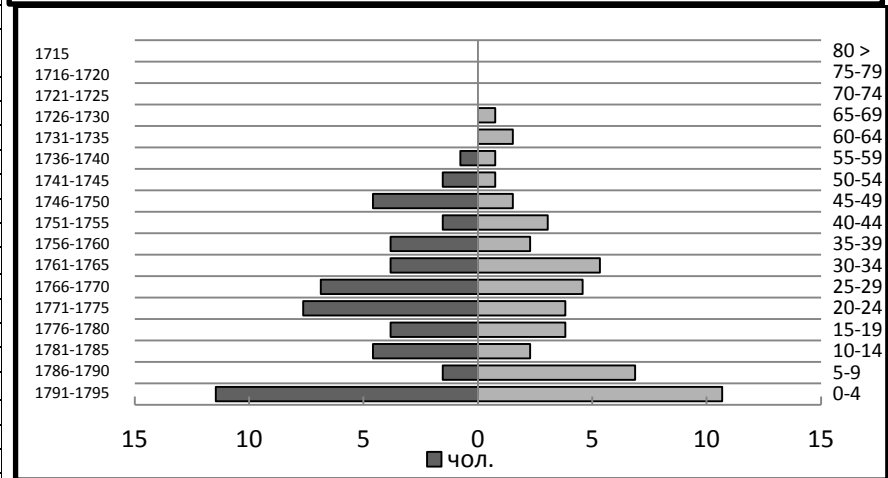
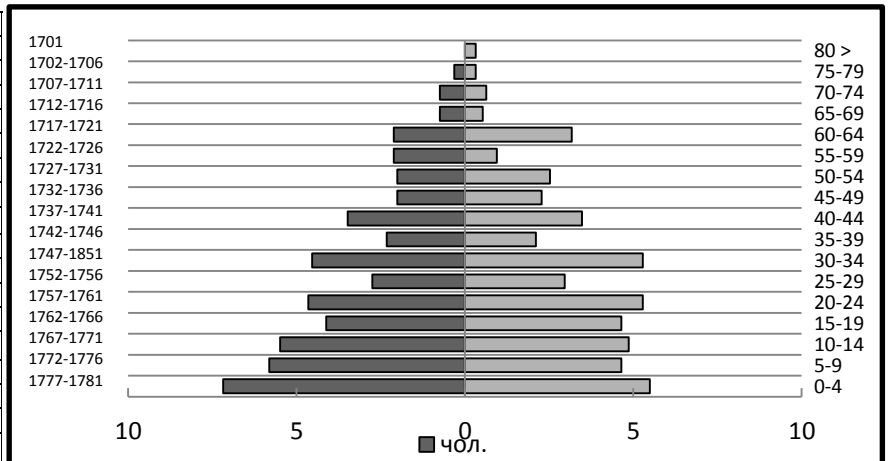

Рисунок Л. 2.

Середній вік укладання шлюбу. Старошведська колонія 1772–1856 рр.

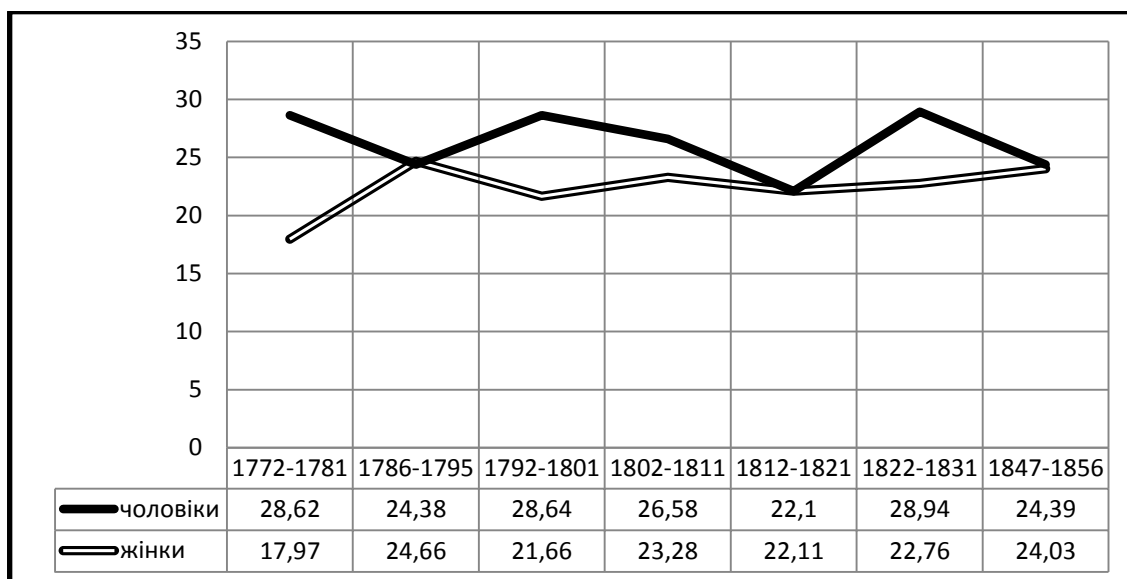

Рисунок Л. 3.

Коефіцієнт шлюбності, %. Старошведська колонія. 1772–1856 рр.

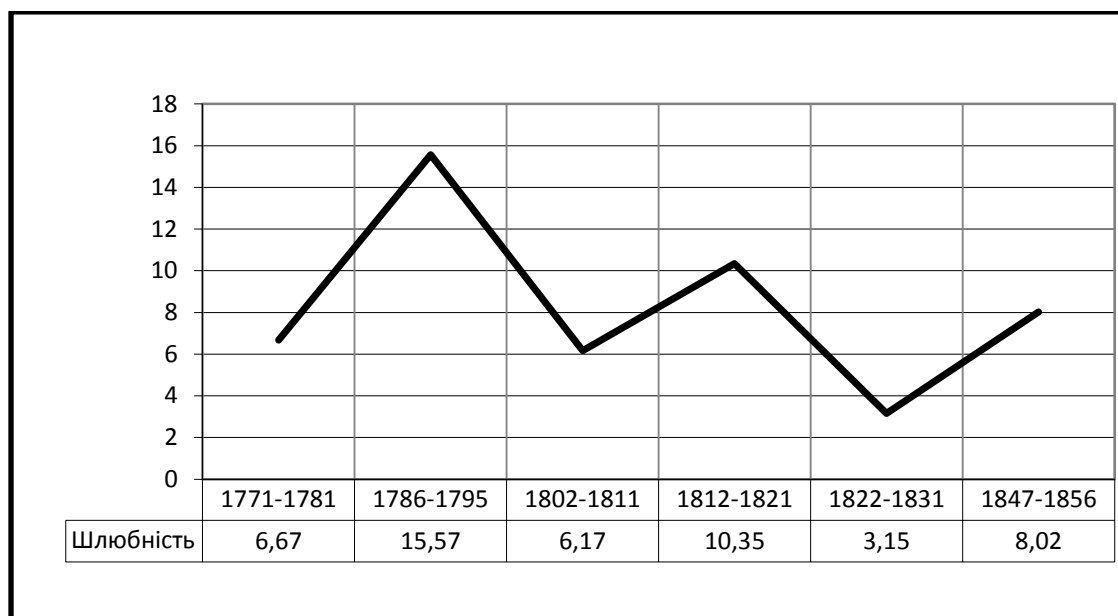

Рисунок Л. 4.

**Частка населення шлюбоздатного віку (15–59 років).
Старошведська колонія, %.**

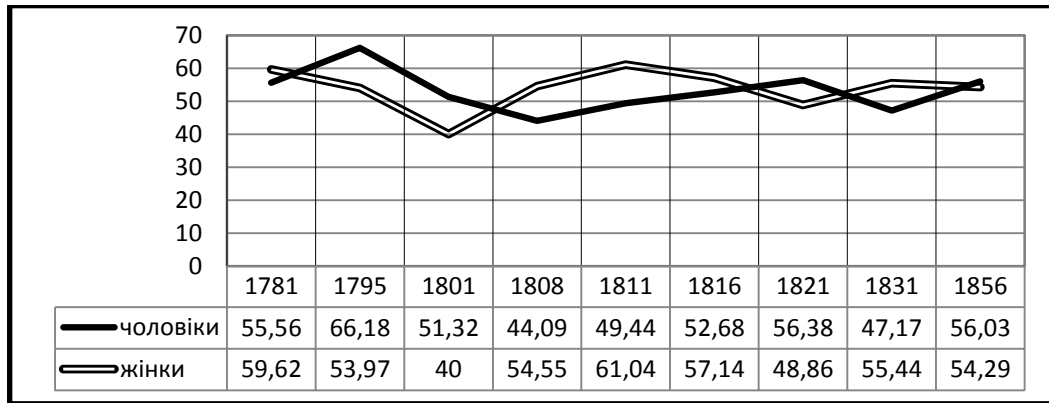
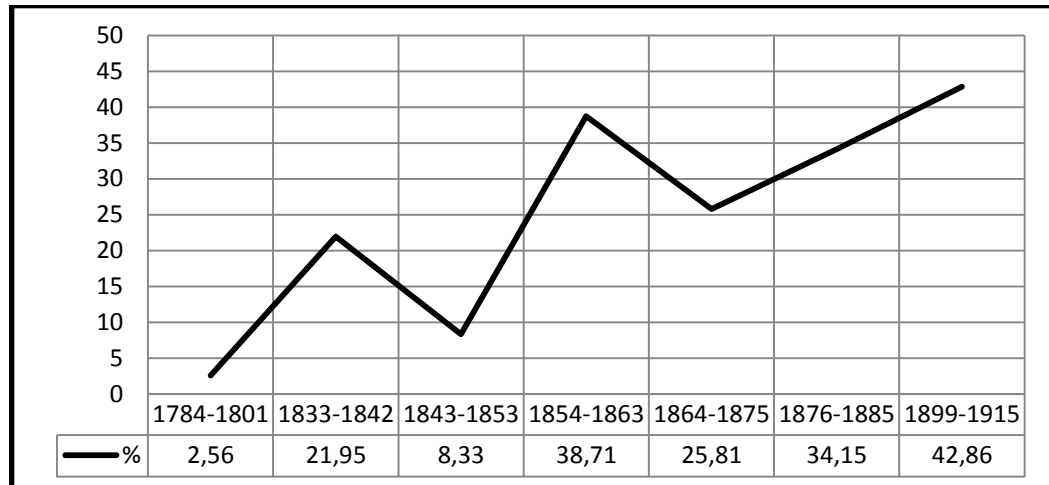

Рисунок Л. 5.

Частка «екзогамних» шлюбів. Старошведська колонія, %.

Джерела: Державний архів Дніпропетровської області (далі – Держ. Архів Дніпр. обл.), Ф. 134, Оп. 1, спр. 1; Riksarkivet. Visby Landsarkiv. Referens code: SE/ViLA/23094/4; Держ. Архів Дніпр. обл., Ф. 134, Оп. 1, спр. 55; Державний архів Дніпропетровської області (далі – Держ. архів Дніпр. обл.), Ф. 134, оп. 1, спр. 1; Riksarkivet. Landsarkiv i Visby. Gammalsvenskby kyrkoarkiv. SE/ViLA/23094/4; Держ. архів Дніпр. обл., Ф. 134, оп. 1, спр. 308; Держ. архів Дніпр. обл., Ф. 134, оп. 1, спр. 55.

Додаток М

Динаміка народжуваності, смертності та шлюбності
в лютеранських колоніях Південної України

Таблиця М. 1.

Демографічні показники колонії Грунау

Рік	Кількість населення	Кількість народжених	Кількість померлих	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт дитячої смертності (до 1-го року), ‰	Коефіцієнт природного приросту, ‰
1833	260	12	3	46,15	11,54		34,62
1834	264	6	4	22,73	15,15	125	7,58
1835	282	17	5	60,28	17,73	225	42,55
1836	286	10	6	34,97	20,98	81,08	13,99
1837	303	19	7	62,71	23,1	0	39,6
1838	316	16	3	50,63	9,49	58,82	41,14
1839	326	17	7	52,15	21,47	60	30,68
1840	333	15	6	45,05	18,02	255,32	27,03
1841	342	14	19	40,94	55,56	279,07	-14,62
1842	337	13	4	38,58	11,87	75	26,71
1843	352	20	9	56,82	25,57	113,21	31,25
1844	355	17	13	47,89	36,62	277,78	11,27
1845	361	19	12	52,63	33,24	163,64	19,39
1846	360	11	13	30,56	36,11	146,34	-5,56
1847	369	19	15	51,49	40,65	306,12	10,84
1848	370	24	19	64,87	51,35	134,33	13,51
1849	356	10	0	28,09	0		28,09
1850	370	14	21	37,84	56,76	473,68	-18,92
1851	367	18	6	49,05	16,35	180	32,7
1852	381	20	12	52,49	31,5	155,17	21
1853	395	26	11	65,82	27,85	125	37,98
1854	412	28	9	67,96	21,85	146,34	46,12

1855	428	25	8	58,41	18,69	192,31	39,72
1856	442	22	15	49,77	33,94	260,87	15,84
1857	454	27	34	59,47	74,89	315,79	-15,42
1858	447	28	10	62,64	22,37	253,01	40,27
1859	461	24	9	52,06	19,52	157,9	32,54
1860	482	30	8	62,24	16,6	178,57	45,64
1861	508	34	9	66,93	17,72	91,84	49,21
1862	527	28	33	53,13	62,62	133,33	-9,49
1863	526	32	11	60,84	20,91	163,04	39,92
1864	539	24	16	44,53	29,69	150	14,84
1865	543	20	6	36,83	11,05	0	25,78
1866	569	32	13	56,24	22,85	142,86	33,39
1867	588	32	6	54,42	10,2	93,75	44,22
1868	618	36	6	58,25	9,71	28,85	48,54
1869	634	22	13	34,7	20,51	150	14,2
1870	644	23	1	35,71	1,55		34,16
1871	668	25	7	37,43	10,48	123,29	26,95
1872	685	24	5	35,04	7,3	41,1	27,74
1873	699	19	3	27,18	4,29	0	22,89
1874	715	19	7	26,57	9,79	157,9	16,78
1875	732	24	7	32,79	9,56	179,11	23,22
1876	747,5	23,5	2	31,44	2,68		28,76
1877	769,5	24	10	31,19	13	125,87	18,19
1878	776,5	17	5	21,89	6,44	0	15,45
1879	792,5	21	12	26,5	15,14	50,85	11,36
1880	803,5	23	11	28,63	13,69	179,11	14,94
1881	813,5	21	13	25,81	15,98	138,46	9,83
1882	827,5	27	13	32,63	15,71	40	16,92
1883	835,5	21	15	25,14	17,95	86,96	7,18
1884	832,5	13	7	15,62	8,41	63,83	7,21
1885	845,5	21	13	24,84	15,38	109,09	9,46

Демографічні показники колонії Петерсталь

Рік	Кількість населення	Кількість народжених	Кількість померлих	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт природного приросту, ‰
1833	459	39	31	85,71	68,13	17,58
1834	471	34	22	73,12	47,31	25,81
1835	489	40	22	83,33	45,83	37,5
1836	504	36	21	72,51	42,3	30,21
1837	526	35	13	67,96	25,24	42,72
1838	559	41	8	75,58	14,75	60,83
1839	571	33	21	58,41	37,17	21,24
1840	583	33	21	57,19	36,4	20,8
1841	583	37	37	63,47	63,47	0
1842	590,5	34,5	27	58,8	46,02	12,78
1843	605,5	32	17	53,51	28,43	25,08
1844	620,5	34	19	55,47	31	24,47
1845	635,5	36	21	57,33	33,44	23,89
1846	646,5	34	23	53,04	35,88	17,16
1847	655,5	32	23	49,16	35,33	13,83
1848	652,5	40	43	61,16	65,75	-4,59
1849	651	44	45,5	67,51	69,81	-2,3
1850	651	48	48	73,73	73,73	0
1851	672	45	24	68,03	36,28	31,75
1852	693	54	33	79,12	48,35	30,77
1853	718	56	31	79,38	43,94	35,44
1854	740	47	25	64,47	34,29	30,18
1855	766	59	33	78,35	43,83	34,53
1856	774	42	34	54,55	44,16	10,39
1857	811	64	27	80,76	34,07	46,69
1858	853	58	16	69,71	19,23	50,48
1859	867	46	32	53,49	37,21	16,28
1860	881	63	22	72,08	25,17	46,91

1861	922	50	11	55,46	12,2	43,26
1862	961	58	27	61,6	28,68	32,93
1863	992	39	30	39,94	30,72	9,22
1864	1001	43	23	43,15	23,08	20,07
1865	1021	44,5	24	44,02	23,74	20,28
1866	1041,5	44,5	24	43,15	23,27	19,88
1867	1062	46	25	43,74	23,77	19,97
1868	1083	33	29	30,77	27,04	3,73
1869	1087	42	34	38,71	31,34	7,37
1870	1095	39	17	35,75	15,58	20,17
1871	1117	48	25	43,4	22,6	20,8
1872	1140	44	21,5	38,99	19,05	19,94
1873	1162,5	44	21,5	38,22	18,68	19,54
1874	1185	40	18	34,08	15,34	18,74
1875	1207	37	27	30,94	22,58	8,36
1876	1217	40	16	33	13,2	19,8
1877	1241	36	43	29,29	34,99	-5,7
1878	1234	37	21	29,9	16,97	12,93
1879	1250	48	24	38,65	19,32	19,32
1880	1274	44	20	34,87	15,85	19,02
1881	1298	40	16	31,1	12,44	18,66
1882	1322	45	22	34,35	16,79	17,56
1883	1345	42	25	31,5	18,75	12,75
1884	1362	49	35	36,2	25,86	10,34
1885	1376	58	22	42,37	16,07	26,3

Таблиця М. 3.

Демографічні показники колонії Фрейденталь

Рік	Кількість населення	Кількість народжених	Кількість померлих	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт дитячої смертності (до 1-го року), ‰	Коефіцієнт природного приросту, ‰
1833	783,5	47	35	59,99	44,67		15,32
1834	795,5	51	20	64,6	25,33	161,07	39,27
1835	826,5	37	15	45,62	18,5	144	27,13
1836	848,5	44	11	52,54	13,13	96	39,4
1837	881,5	50	26	57,8	30,06	229,17	27,75
1838	905,5	61	26	68,27	29,1	209,3	39,17
1839	940,5	57	28	61,76	30,34	240	31,42
1840	969,5	52	31	54,45	32,46	223,6	21,99
1841	990,5	61	51	62,25	52,04	258,62	10,2
1842	1000,5	51	41,5	51,23	41,69	276,07	9,54
1843	1010	41	28	40,79	27,85	338,35	12,93
1844	1023	49,5	37	48,7	36,4	407,14	12,3
1845	1035,5	58	34	56,35	33,03	416,92	23,32
1846	1059,5	54	22	51,55	21	253,01	30,55
1847	1091,5	68	24	63,23	22,32	157,9	40,9112
1848	1135,5	58	37	52,09	33,23	179,35	18,86
1849	1156,5	56	60,5	48,87	52,79	255,88	-3,93
1850	1152	54	67	46,78	58,05	329,27	-11,26
1851	1139	55	31	48,01	27,06	201,22	20,95
1852	1163	87	37	75,59	32,15	262,01	43,44
1853	1213	65	47	54,71	39,56	317,97	15,15
1854	1231	88	59	72,01	48,28	585,06	23,73
1855	1260	99	42	79,49	33,72	167,83	45,77
1856	1317	48	46	37,25	35,7	276,92	1,55
1857	1319	76	48	57,66	36,42	360	21,24
1858	1347	68	42	51,01	31,51	268,87	19,51
1859	1373	65	42	47,79	30,88	242,42	16,91

1860	1396	65	27	46,95	19,5	200	27,45
1861	1411	89	35	63,41	24,94	246,91	38,48
1862	1465	76	56	52,85	38,94	248,96	13,91
1863	1485	75	36	50,85	24,41	199,12	26,44
1864	1524	60	21	39,88	13,96	123,08	25,92
1865	1563	67,5	34,5	43,73	22,35	176,92	21,38
1866	1596	61,75	46,75	39,1	29,6	231,68	9,5
1867	1611	56	40	34,92	24,95	310,79	9,98
1868	1627	79	35	48,8	21,62	224,3	27,18
1869	1671	55	52	33,35	31,53	206,35	1,82
1870	1674	61	19	36,47	11,36	203,39	25,11
1871	1716	63	32	37,17	18,88	208,56	18,29
1872	1747	62	33	35,81	19,06	200,54	16,75
1873	1776	56	35	31,79	19,87	150,86	11,92
1874	1797	50	22	27,99	12,32	96,15	15,67
1875	1825	51	8	28,16	4,42	197,37	23,74
1876	1868	54	35	29,25	18,96	264,15	10,29
1877	1887	51	47	27,16	25,03	346,15	2,13
1878	1891	71	31	37,59	16,41	186,53	21,18
1879	1931	70	43	36,63	22,5	241,71	14,13
1880	1958	79,5	53	40,89	27,26	275,11	13,63
1881	1984,5	89	42	45,15	21,31	291,26	23,84
1882	2031,5	88	46	43,83	22,91	294,34	20,92
1883	2073,5	67	43	32,64	20,95	229,73	11,69
1884	2097,5	99	39	47,47	18,7	181,13	28,77
1885	2157,5	70	42	32,9	19,74	175,73	13,16
1899	1303	60	32	46,55	24,83		21,72
1900	1331	66	38	50,11	28,85	218,75	21,26
1901	1359	66	38	49,07	28,25	227,27	20,82
1902	1387	72	44	52,44	32,05	228,57	20,39
1903	1417,5	79,5	49	56,7	34,94	253,25	21,75
1904	1443	79,5	54	55,59	37,76	289,31	17,83
1905	1481	87	49	59,51	33,52	130,18	25,99
1906	1526	83,5	38,5	55,54	25,61	141,73	29,93
1907	1578	80	28	51,55	18,04	160,16	33,51
1908	1609	64	33	40,16	20,71	129,81	19,45
1909	1650	87	46	53,39	28,23	189,08	25,16
1910	1687	73	36	43,75	21,58	141,63	22,18
1911	1730	74,5	31,5	43,61	18,44	135,14	25,17
1912	1779	76	27	43,32	15,39	119,21	27,93
1913	1824	78	33	43,3	18,32	181,03	24,98

Демографічні показники Старошведської колонії

Рік	Кількість населення	Кількість народжених	Кількість померлих	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт дитячої смертності (до 1-го року), ‰	Коефіцієнт природного приросту, ‰
1782	967	0	483	0	499,5		-499,5
1783	483	1	374	2,1	774,3		-772,2
1784	108	5	3	46,3	27,78	571,43	18,52
1785	112	9	5	80,36	44,64	333,33	35,71
1786	120	11	3	91,67	25		66,67
1787	113	5	12	44,25	106,19		-61,95
1788	110	11	14	100	127,27		-27,27
1789	113	5	2	44,25	17,7		26,55
1790	117	5	1	42,74	8,55		34,19
1791	124	8	1	64,52	8,07		56,45
1792	127	5	2	39,37	15,75		23,62
1793	130	6	5	46,15	38,46		7,69
1794	131	9	5	68,7	38,17		30,53
1795	135	5	4	37,04	29,63		7,41
1796	136	12	5	88,24	36,76		51,47
1797	143	10	5	69,93	34,97		34,97
1798	148	7	7	47,3	47,3		0
1799	148	7	5	47,3	33,78		13,51
1800	150	10	8	66,67	53,33		13,33
1801	152	11	11	72,37	72,37		0
1802	152	4	7	26,32	46,05		-19,74
1803	149	11	20	73,83	134,23		-60,40
1804	140	9	6	64,3	42,86		21,43
1808	181	6	2	33,15	11,05		22,1
1833	201	6	6	29,85	29,85	642,86	0
1834	200	4	5	20	25	0	-5

1835	200	4	4	20	20	0	0
1836	209	10	1	47,85	4,79	0	43,06
1837	218	9	0	41,28	0	0	41,28
1838	231	17	4	73,59	17,32	0	56,28
1839	233	5	3	21,46	12,88	103,45	8,58
1840	241	12	4	49,79	16,6	236,84	33,2
1841	249	13	5	52,21	20,08	96,77	32,13
1842	255	9	3	35,29	11,77	103,45	23,53
1843	262	10	3	38,17	11,45	125	26,72
1844	263	7	6	26,62	22,81	96,77	3,8
1845	264	12	11	45,46	41,67	0	3,79
1846	271	11	4	40,59	14,76	0	25,83
1847	276	8	3	28,99	10,87	0	18,12
1848	284	13	5	45,78	17,61	0	28,17
1850	293	13	4	44,37	13,65	0	30,72
1851	302	15	6	49,67	19,87	90,91	29,8
1852	305	9	6	29,51	19,67	0	9,84
1853	316	16	5	50,63	15,82	0	34,81
1854	326	13	3	39,88	9,20	0	30,68
1855	324	15	17	46,3	52,47	230,77	-6,17
1856	319	12	17	37,62	53,29	142,86	-15,67
1857	322	15	12	46,58	37,27	133,33	9,32
1858	330	15	7	45,46	21,21	226,42	24,24
1859	328	19	21	57,92	64,02	266,67	-6,1
1860	335	13	6	38,81	17,91	92,31	20,9
1861	354	26	7	73,45	19,77	454,55	53,67
1862	359	20	15	55,71	41,78	118,42	13,93
1863	379	28	8	73,88	21,11	206,9	52,77
1864	385	15	9	38,96	23,38	0	15,58
1865	398	23	10	57,79	25,13	244,9	32,66
1866	399	13	12	32,58	30,08	0	2,51
1867	416	22	5	52,89	12,02	136,36	40,87
1868	430	22	8	51,16	18,6	111,11	32,56
1869	432	16	14	37,04	32,41	150	4,63
1871	446	22	8	49,33	17,94	195,65	31,39
1872	438	12	20	27,4	45,66	394,74	-18,27
1873	448	32	22	71,43	49,11	102,27	22,32
1874	460	28	16	60,87	34,78	121,62	26,09
1875	477	23	6	48,22	12,58	193,55	35,64
1876	503	35	9	69,58	17,89	123,3	51,69
1877	501	19	21	37,92	41,92	130,44	-3,99
1878	517	25	9	48,36	17,41	138,46	30,95
1879	529	20	8	37,81	15,12	104,65	22,68

1880	551	33	11	59,89	19,96	205,48	39,93
1881	555	20	16	36,04	28,83	187,5	7,21
1882	575	38	18	66,09	31,3	326,1	34,78
1883	572	27	29	47,20	50,7	134,83	-3,5
1884	596	31	7	52,01	11,75	253,01	40,27
1885	611	26	11	42,55	18		24,55
1892	600	14	8	23,33	13,33		10
1893	606	8	2	13,20	3,3		9,9
1894	612	9	3	14,71	4,9		9,8
1895	618	10	4	16,18	6,47		9,71
1896	624	10	4	16,03	6,41		9,62
1897	630	12	5,4	19,05	8,57		10,48
1898	637	16	9,4	25,12	14,76		10,36
1899	643	10	3,4	15,55	5,3		10,26
1900	650	29	22,4	44,62	34,46		10,15
1901	656	21	14,4	32,01	21,95		10,06
1902	663	26	19,4	39,22	29,26		9,96
1903	687	48	24	69,87	34,93		34,93
1904	704	38	21	53,98	29,83	217,74	24,15
1905	727	41	18	56,4	24,76	75	31,64
1906	745	32	14	42,95	18,79	200	24,16
1907	776	52	21	67,01	27,06	110,29	39,95
1908	783	31	24	39,59	30,65	184,21	8,94
1909	808	39	14	48,27	17,33	110,1	30,94
1910	832	39	15	46,86	18,03	102,56	28,85
1911	851	37	18	43,48	21,15	345,13	22,33
1912	880	43	14	48,86	15,91	170,73	32,95
1913	896	36	20	40,18	22,32	130,43	17,86
1914	912	40	32	43,86	35,09	206,9	8,77

Демографічні показники колонії Йозефсталь

Рік	Кількість населення	Кількість народжених	Кількість померлих	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт дитячої смертності (до 1-го року), ‰	Коефіцієнт природного приросту, ‰
1838	560	24	9	42,86	16,07		26,79
1839	584	33	9	56,51	15,41	66,67	41,1
1840	604	35	15	57,95	24,83	174,76	33,11
1841	617	35	22	56,73	35,66	257,14	21,07
1842	635	30	12	47,24	18,9	126,32	28,35
1843	658	35	12	53,19	18,24	120	34,95
1844	680	34	12	50	17,65	87,38	32,35
1845	706	38	12	53,82	16,10	163,64	36,83
1846	726	36	16	49,59	22,04	136,36	27,55
1847	732	39	33	53,28	45,08	52,63	8,2
1848	729	40	43	54,87	58,99	226,89	-4,12
1850	754	42	17	55,29	40,77	169,36	14,52
1851	774	39	19	55,7	22,55	75	33,16
1852	802	46	18	50,39	24,55	183,21	25,84
1853	839	51	14	57,36	22,44	101,35	34,91
1854	864	47	22	60,79	16,69	186,21	44,1
1855	861	45	48	54,4	25,46	153,29	28,94
1856	895	58	24	52,27	55,75	149,07	-3,48
1857	941	62	16	64,81	26,82	82,42	37,99
1858	985	61	17	65,89	17	114,13	48,88
1859	998	49	36	61,93	17,26	264,15	44,67
1860	1044	70	24	49,1	36,07	158,73	13,03
1861	1087	69	26	67,05	22,99	100,96	44,06
1862	1120	61	28	63,48	23,92	125,66	39,56
1863	1144	60	36	54,46	25	165,75	29,46
1864	1176	54	22	52,45	31,47	125	20,98

1865	1221	57	12	45,92	18,71	142,86	27,21
1866	1254	61	28	46,68	9,83	150,84	36,86
1885	1095		37	48,64	22,33		26,32
1911	2372		30				
1914	1553		30				

Демографічні показники парафії Грунау

Рік	Кількість населення	Кількість народжених	Кількість померлих	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт природного приросту, ‰
1833	2853	196	101	68,7	35,4	33,3
1834	2914	155	94	53,19	32,26	20,93
1835	2993	185	106	61,81	35,42	26,4
1836	3148	236	81	74,97	25,73	49,24
1837	4238	123	121	29,02	28,55	0,47
1838	4424	280	94	63,29	21,25	42,04
1839	4874	279	129	57,24	26,47	30,78
1840	5089	297	102	58,36	20,04	38,32
1841	5284	314	166	59,43	31,42	28,01
1842	5432	347	176	63,88	32,4	31,48
1843	5603	353	193	63	34,45	28,56
1844	5763	408	165	70,8	28,63	42,17
1845	6006	356	226	59,27	37,63	21,65
1846	6136	396	192	64,54	31,29	33,25
1847	6340	415	255	65,46	40,22	25,24
1848	6500	409	378	62,92	58,15	4,77
1849	6531	398	252	60,94	38,59	22,36
1850	6677	387	126	57,96	18,87	39,09
1851	6938	358	244	51,6	35,17	16,43
1852	7052	382	196	54,17	27,79	26,38
1853	7238	427	250	59	34,54	24,45
1854	7415	471	227	63,52	30,61	32,91
1855	7659	487	235	63,59	30,68	32,9
1856	7911	462	236	58,4	29,83	28,57
1857	8137	484	423	59,48	51,99	7,5
1858	8198	563	244	68,68	29,76	38,91
1859	8517	523	267	61,41	31,35	30,06

1860	8773	642	217	73,18	24,74	48,44
1861	9198	551	287	59,9	31,2	28,7
1862	9462	605	366	63,94	38,68	25,26
1863	9701	621	364	64,01	37,52	26,49
1864	9958	529	219	53,12	21,99	31,13
1865	10268	420	180	40,9	17,53	23,37
1866	10508	420	243	39,97	23,13	16,84
1867	10685	492	255	46,05	23,87	22,18
1868	10922	477	281	43,67	25,73	17,95
1869	11118	504	212	45,33	19,07	26,26
1870	11410	512	197,5	44,87	17,31	27,56
1871	11724,5	520	183	44,35	15,61	28,74
1872	12061,5	567	223	47,01	18,49	28,52
1873	12405,5	567	267	45,71	21,52	24,18
1874	12705,5	543	215	42,74	16,92	25,82
1875	13033,5	594	231	45,58	17,72	27,85
1876	13396,5	558	198	41,65	14,78	26,87
1877	13756,5	547	182	39,76	13,23	26,53
1878	14121,5	561	275	39,73	19,47	20,25
1879	14407,5	561	243	38,94	16,87	22,07
1880	14725,5	483	199	32,8	13,51	19,29
1881	15009,5	659	190	43,91	12,66	31,25
1882	15478,5	597	267	38,57	17,25	21,32
1883	15808,5	654	244	41,37	15,44	25,94
1884	16218,5	635	290	39,15	17,88	21,27
1885	16563,5	649	282	39,18	17,03	22,16

Таблиця М. 7.

Демографічні показники колонії Гросслібенталь

Рік	Кількість населення	Кількість народжених	Кількість померлих	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт природного приросту, ‰
1833	773,5	68	48	87,91	62,06	25,86
1834	806,5	94	61	116,55	75,64	40,92
1835	841,5	84	49	99,82	58,23	41,59
1836	917,5	171	95	186,38	103,54	82,83
1837	985,5	161	93	163,37	94,37	69
1838	1063,5	159	81	149,51	76,16	73,34
1839	1130,5	180	113	159,22	99,96	59,27
1840	1212,5	174	92	143,51	75,88	67,63
1841	1240,5	168	140	135,43	112,86	22,57
1842	1243,5	144	141	115,8	113,39	2,41
1843	1309,5	151	85	115,31	64,91	50,4
1844	1381	160	88,5	115,86	64,08	51,77
1845	1458	169	92	115,91	63,1	52,81
1846	1486	148	120	99,6	80,75	18,84
1847	1579	167	74	105,76	46,87	58,9
1848	1653	159	85	96,19	51,42	44,77
1849	1723	168,5	98,5	97,8	57,17	40,63
1850	1789	178	112	99,5	62,61	36,89
1851	1837	184	136	100,16	74,03	26,13
1852	1953	227	111	116,23	56,84	59,4
1853	2034	209	128	102,75	62,93	39,82
1854	2115	213	132	100,71	62,41	38,3
1855	2174	213	154	97,98	70,84	27,14
1856	2235	190	129	85,01	57,72	27,29
1857	2369	219	85	92,44	35,88	56,56
1858	2519	265	115	105,2	45,65	59,55

1859	2635	261	145	99,05	55,03	44,02
1860	2751	282	111	102,51	40,35	62,16
1861	2922	263	96	90,01	32,85	57,15
1862	3089	242	93	78,34	30,11	48,24
1863	3238	205	96	63,31	29,65	33,66
1864	3347	218	87	65,13	25,99	39,14
1866	3478	154	58,5	44,28	16,82	27,46
1867	3573,5	90	30	25,19	8,4	16,79
1868	3633,5	101	56	27,8	15,41	12,39
1869	3678,5	95	52	25,83	14,14	11,69
1870	3721,5	102	47	27,41	12,62932	14,78
1871	3776,5	89	59	23,57	15,62	7,94
1873	3806,5	94,5	63	24,92	16,62	8,31
1874	3838	100	67	34,26	22,95	11,3
1875	3871	88	53	42,93	25,86	17,08
1876	3906	120	59	57,21	28,13	29,08
1877	3967	110	54	51,02	25,05	25,97
1878	4023	105	64	47,63	29,03	18,6
1879	4064	93	89	41,76	39,96	1,8
1880	4068	104	65	46,25	28,91	17,35
1881	4107	115	41	49,89	17,79	32,1
1882	4181	108	72	45,76	30,51	15,25
1883	4217	124	59	51,44	24,48	26,97
1884	4282	129	53	51,1	21,36	30,63
1885	4358	130	57	50,87	22,31	28,57

Демографічні показники протестантів Катеринославської губ.

Роки	Кількість населення	Кількість народжених	Кількість померлих	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Коефіцієнт природного приросту, ‰
1867	23033	1193	556	52,52	24,48	28,04
1868	23803	1570	800	67,04	34,16	32,88
1869	24864	1660	599	68,22	24,62	43,6
1870	26248	2349	965	91,92	37,76	54,16
1871	27858	2594	984	95,89	36,37	59,51
1872	29264	2372	966	83,05	33,82	49,23
1873	30488	1977	753	66,17	25,2	40,97
1874	31701	1988	775	63,93	24,92	39,01
1875	32598	1385	488	43,08	15,18	27,9
1876	33593	1541,5	546,5	46,58	16,51	30,07
1877	33691	1698	605	51,23	18,25	32,98
1878	34316	1147	522	33,73	15,35	18,38
1879	35315	1769	770	50,81	22,12	28,69
1880	36495	1902,5	722,5	52,99	20,12	32,87
1881	36676	2036	675	56,56	18,75	37,81
1882	37680	2006	1002	53,96	26,95	27,01
1883	38541,5	2110,5	1249	55,38	32,77	22,61
1884	39260,5	2215	1496	57,58	38,89	18,69
1885	40816,5	2719	1163	67,91	29,05	38,86
1886	41715,5	1520	621	36,83	15,05	21,79
1887	43012,5	1988	691	46,93	16,31	30,62
1903		2644	1144			
1907		1669	1018			

Динаміка народжуваності і смертності в колонії Грунау

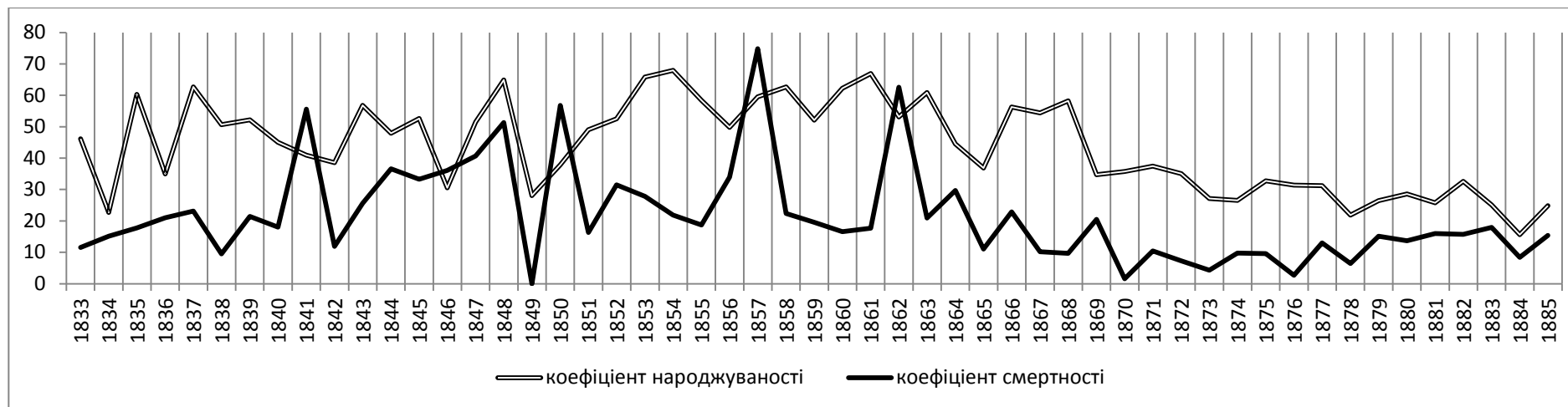
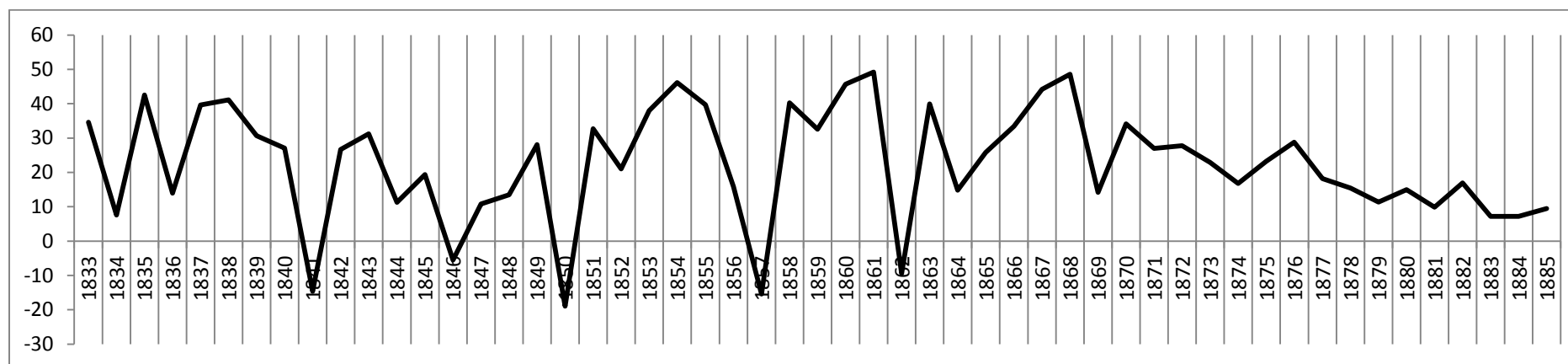
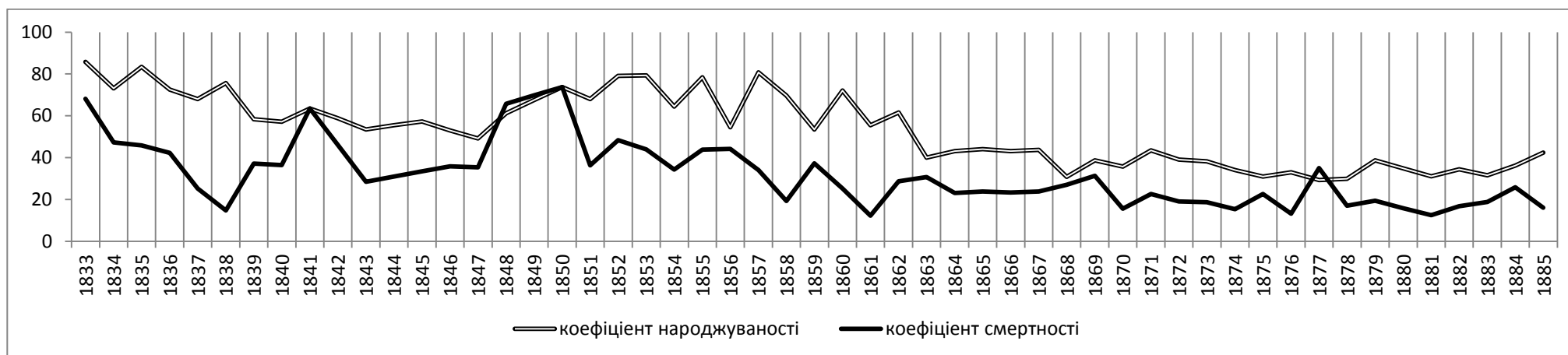

Рисунок М. 2.

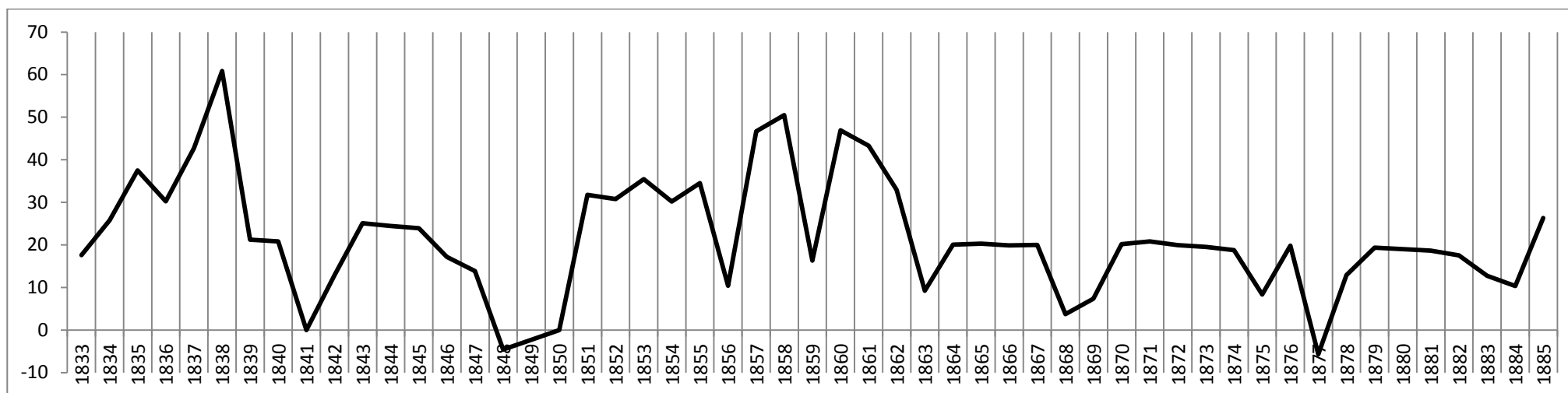
Динаміка природного приросту в колонії Грунау

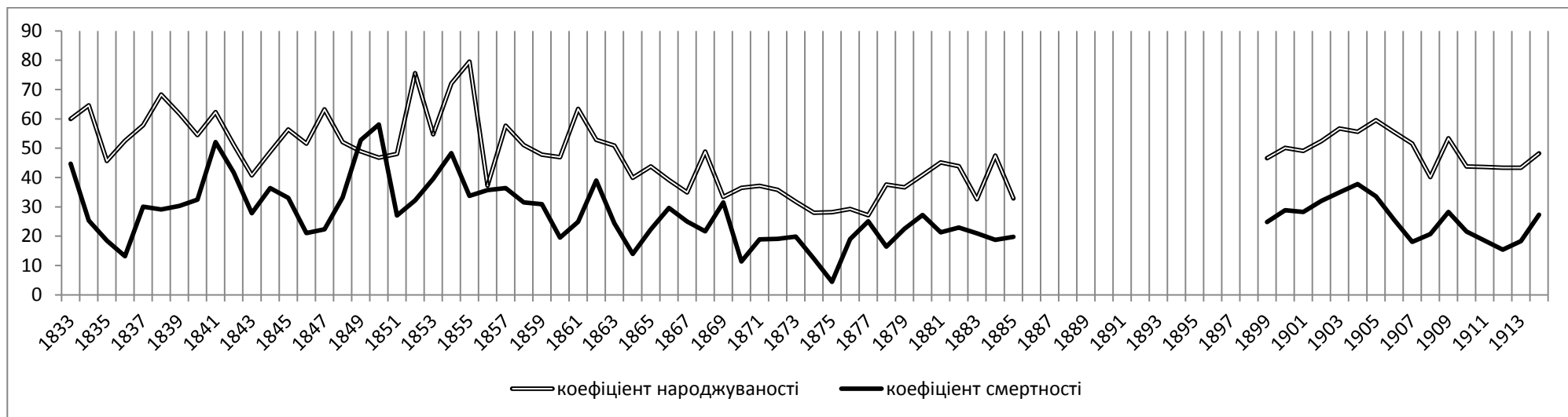
Динаміка народжуваності і смертності в колонії Петерсталь

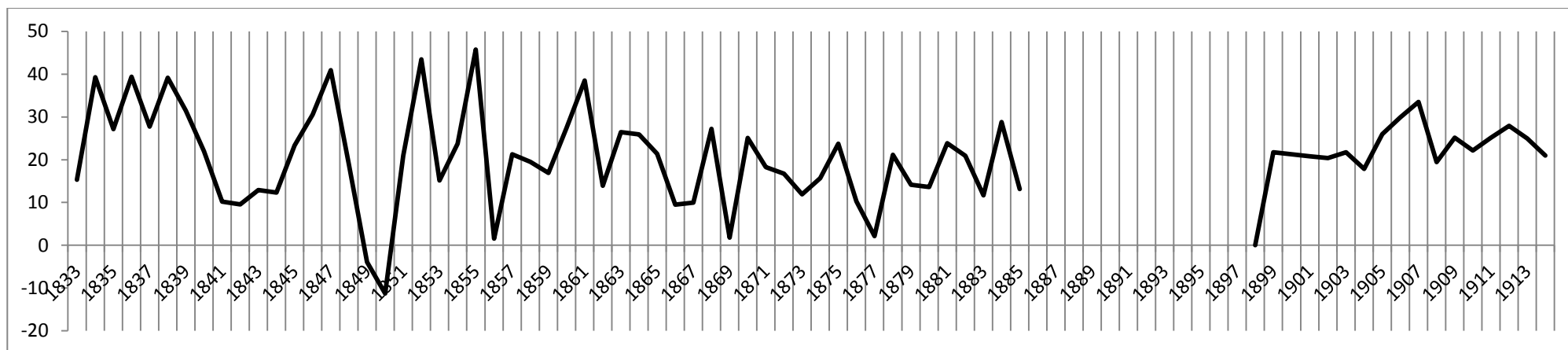
Динаміка природного приросту в колонії Петерсталь

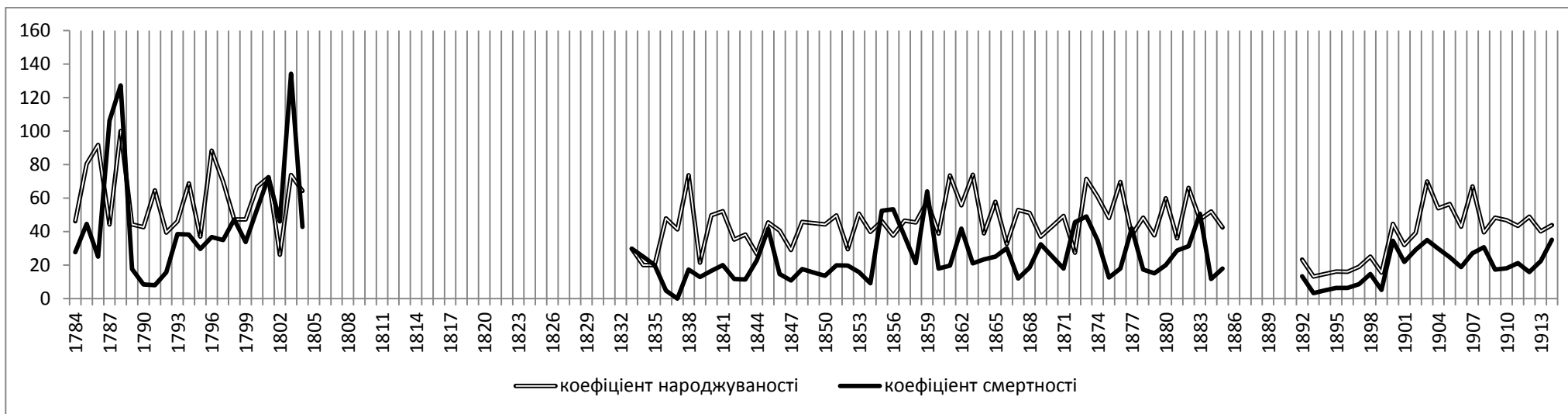
Динаміка народжуваності і смертності в колонії Фрейденталь

Динаміка природного приросту в колонії Фрейденталь

Динаміка народжуваності і смертності в Старошведській колонії

Динаміка природного приросту в Старошведській колонії

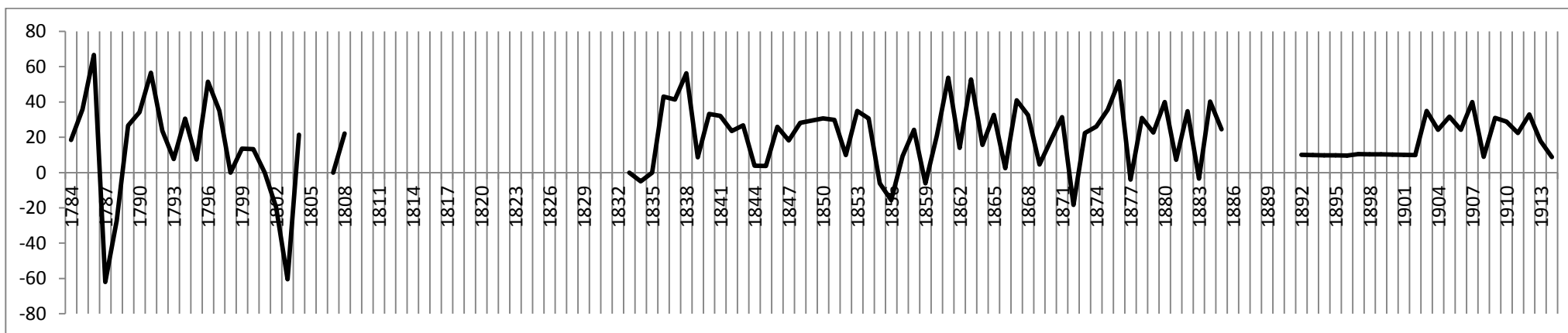

Рисунок М. 9.

Динаміка народжуваності і смертності в колонії Йозефсталь

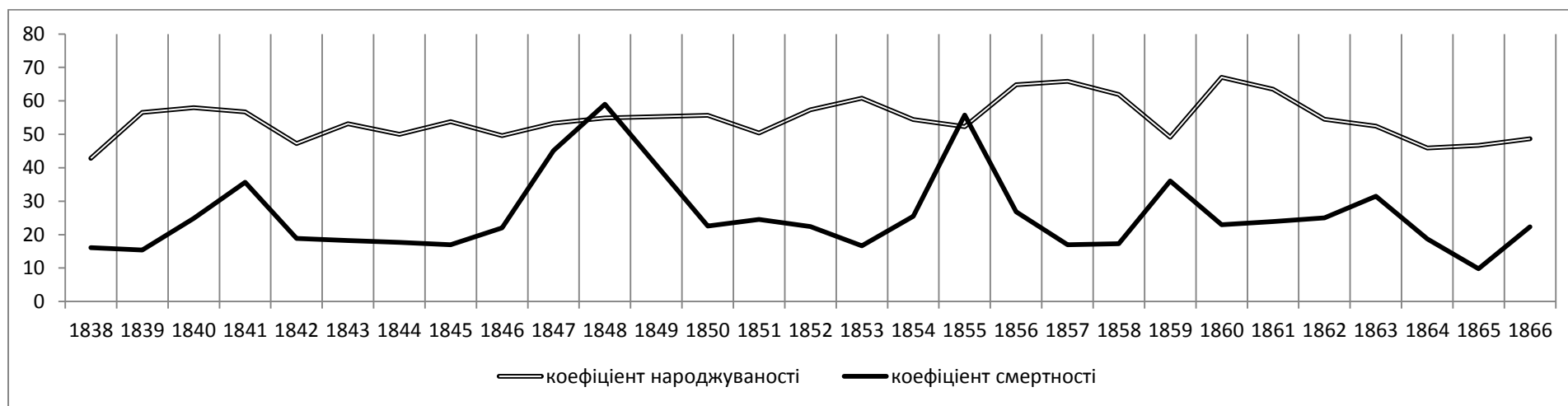

Рисунок М. 10.

Динаміка природного приросту в колонії Йозефсталь

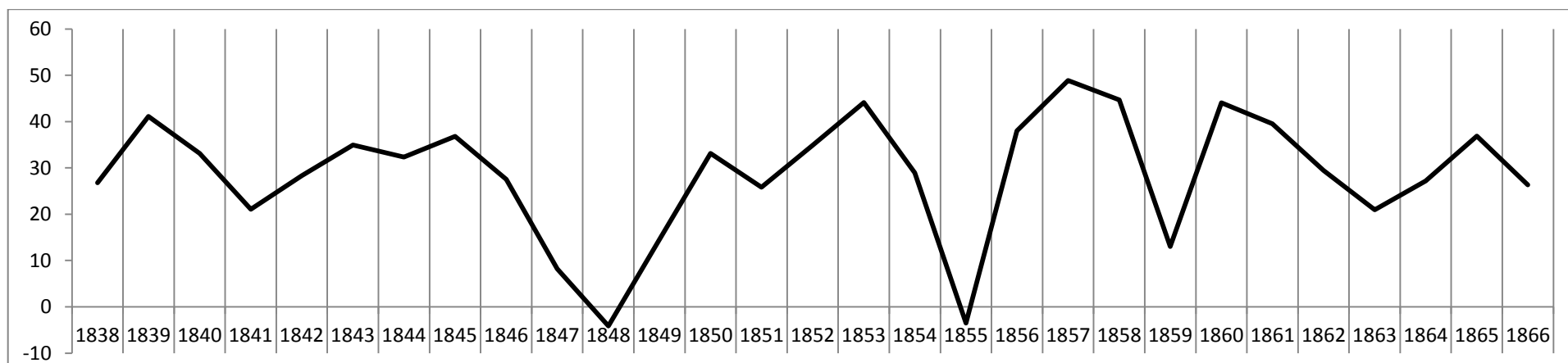

Рисунок М. 11.

Динаміка народжуваності і смертності в парафії Грунау

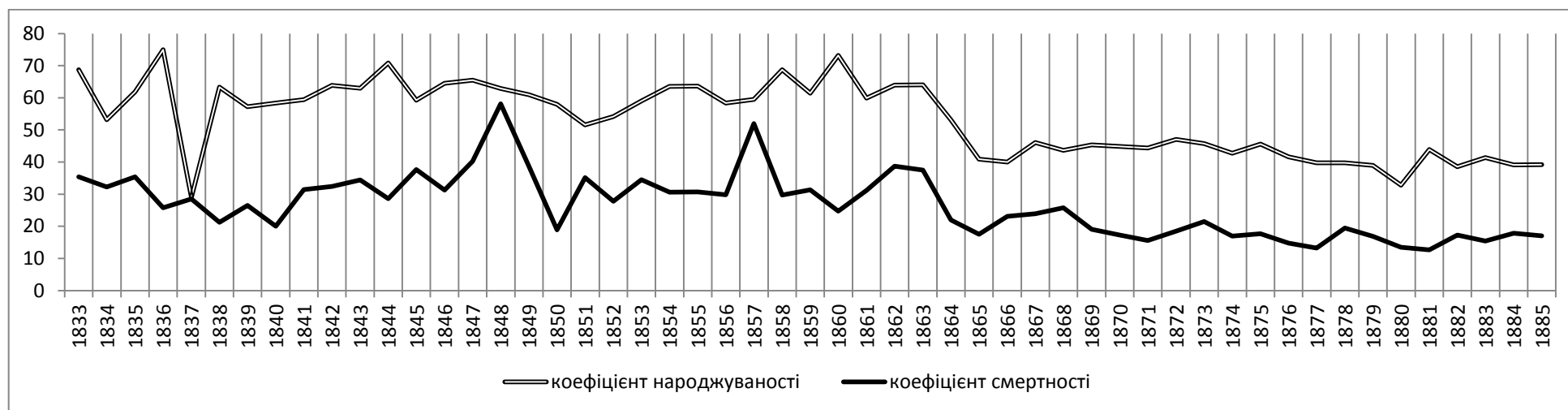

Рисунок М. 12.

Динаміка природного приросту в парафії Грунау

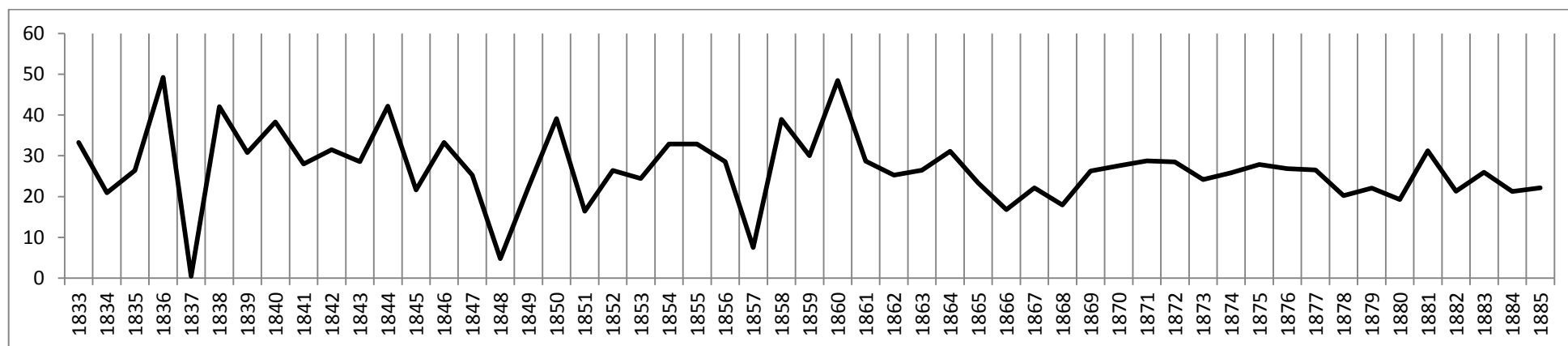

Рисунок М. 13.

Динаміка народжуваності і смертності в колонії Гросслібенталь

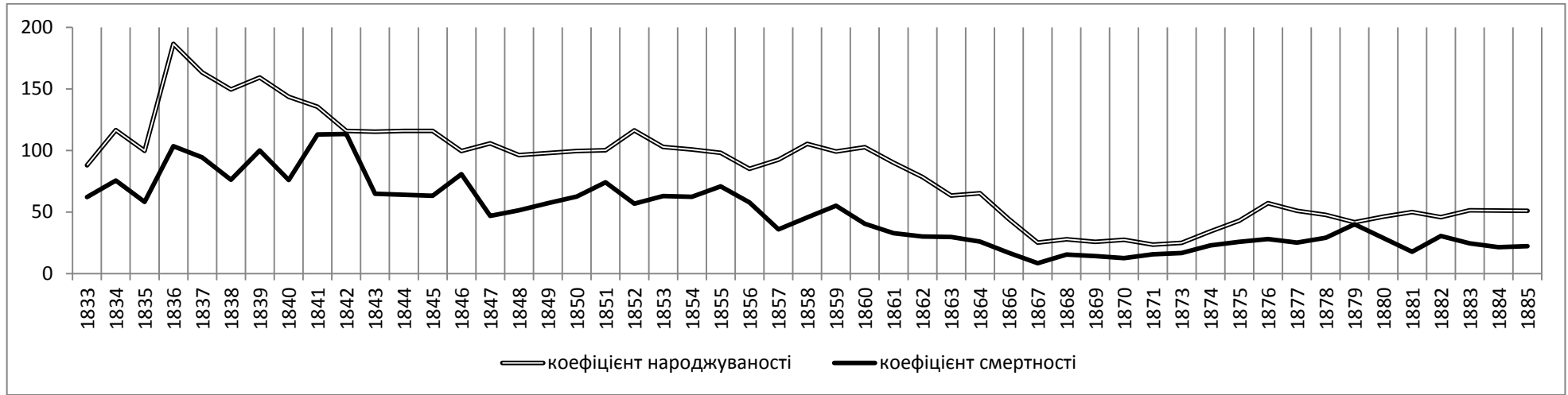

Рисунок М. 14.

Динаміка природного приросту в колонії Гросслібенталь

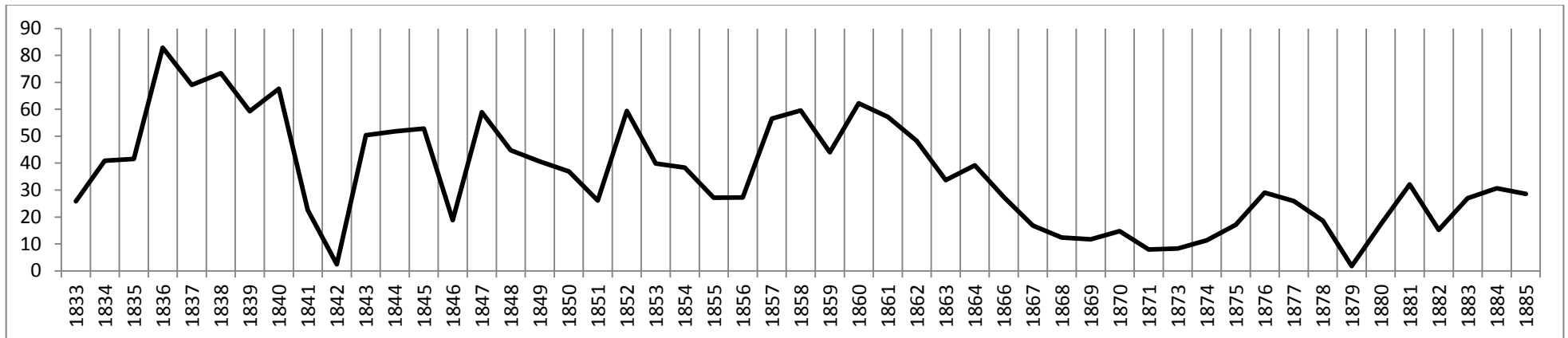

Рисунок М. 15.

Динаміка народжуваності і смертності протестантів Катеринославської губ.

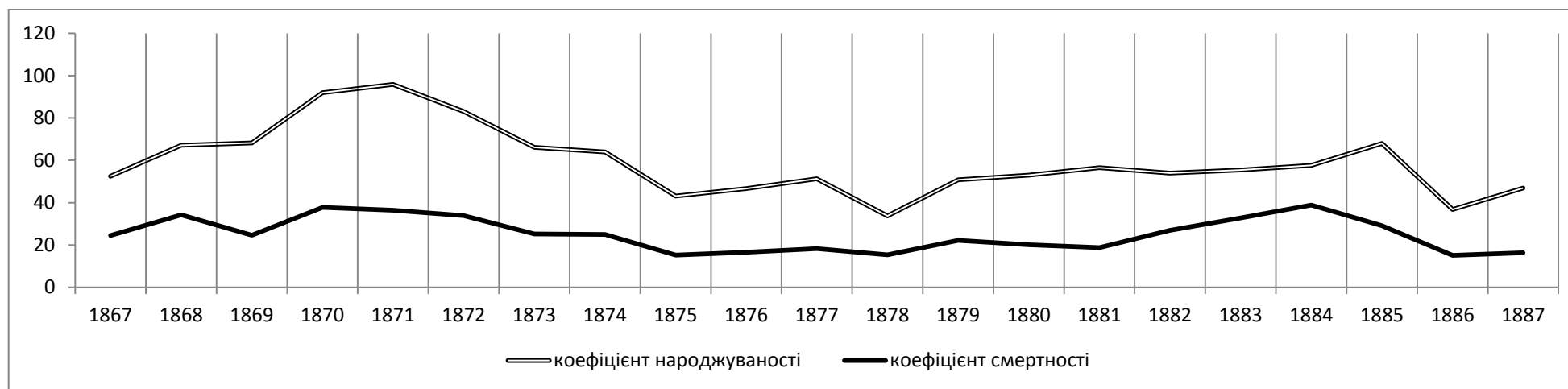

Рисунок М. 16.

Динаміка народжуваності природного приросту протестантів Катеринославської губ.

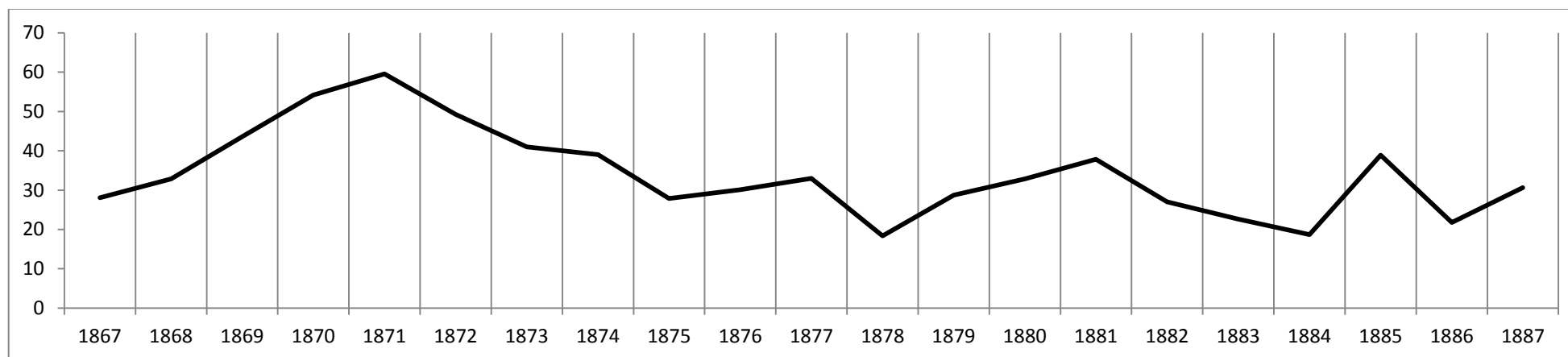

Рисунок М. 17.

Динаміка народжуваності і смертності лютеранських колоністів Південної України (зведені дані)

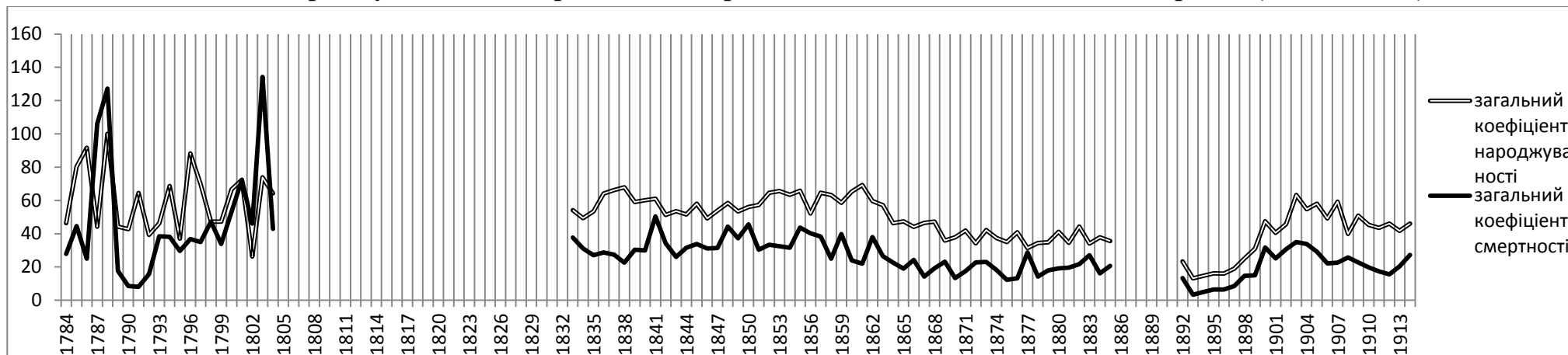

Рисунок М. 18.

Природний приріст в колоніях Південної України (зведені дані)

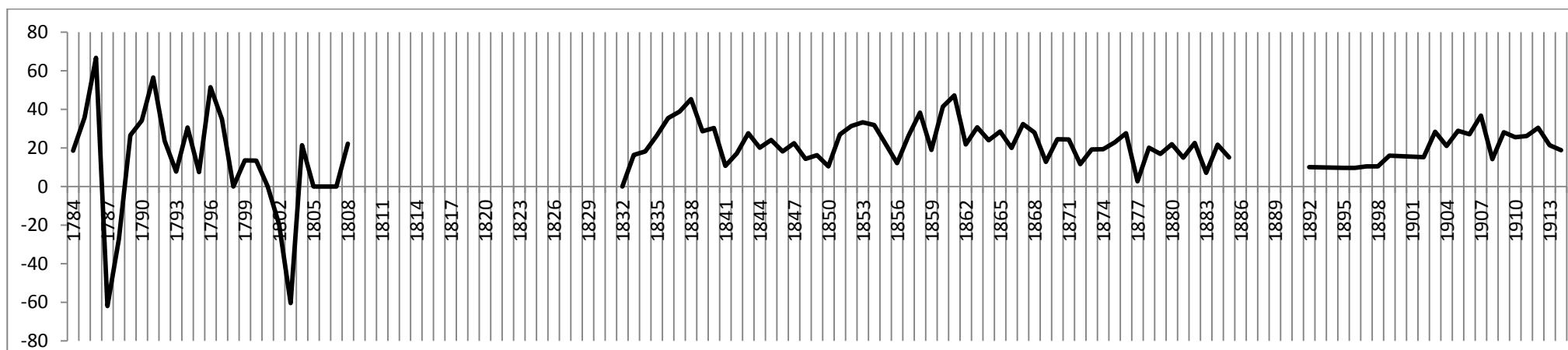

Рисунок М. 19.

Загальна динаміка дитячої смертності в лютеранських колоніях Південної України (зведені дані)

Рисунок М. 20.

Динаміка дитячої смертності. Компаративні дані (%)

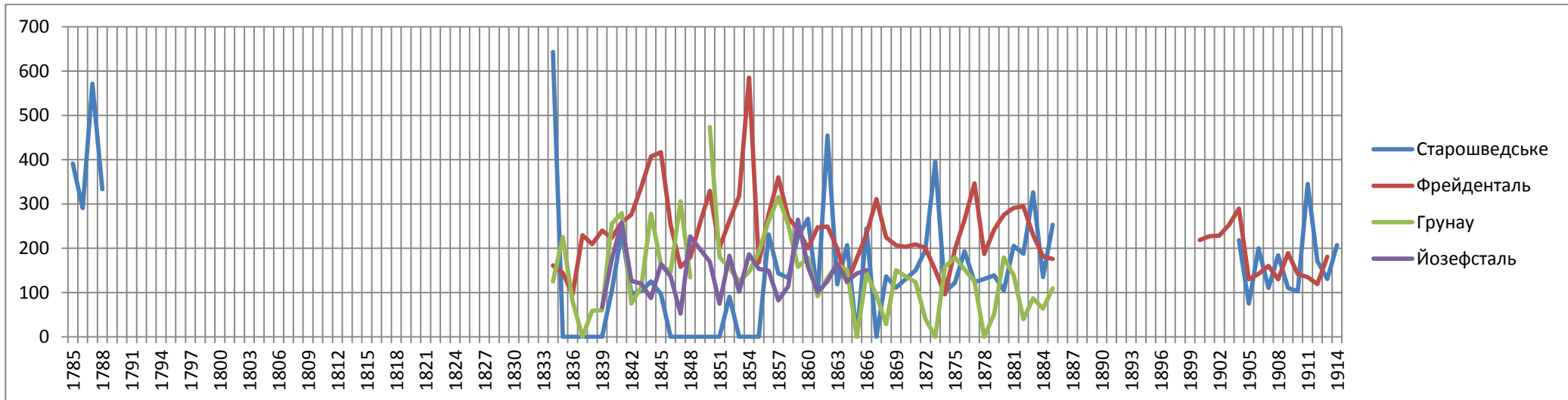

Рисунок М. 21.

Динаміка дитячої смертності. Старошведська колонія

Рисунок М. 22.

Динаміка дитячої смертності. Колонія Фрейденталь

Рисунок М. 23.

Динаміка дитячої смертності. Колонія Йозефсталь

Рисунок М. 24.

Динаміка дитячої смертності. Колонія Грунау

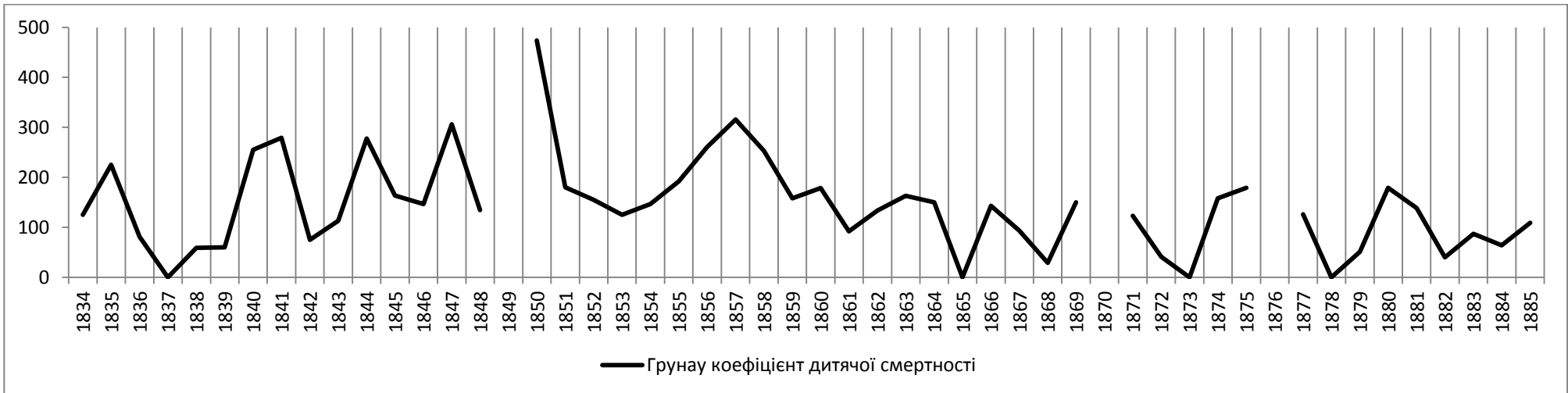

Рисунок М. 25.

Динаміка шлюбності в лютеранських колоніях Південної України (%)

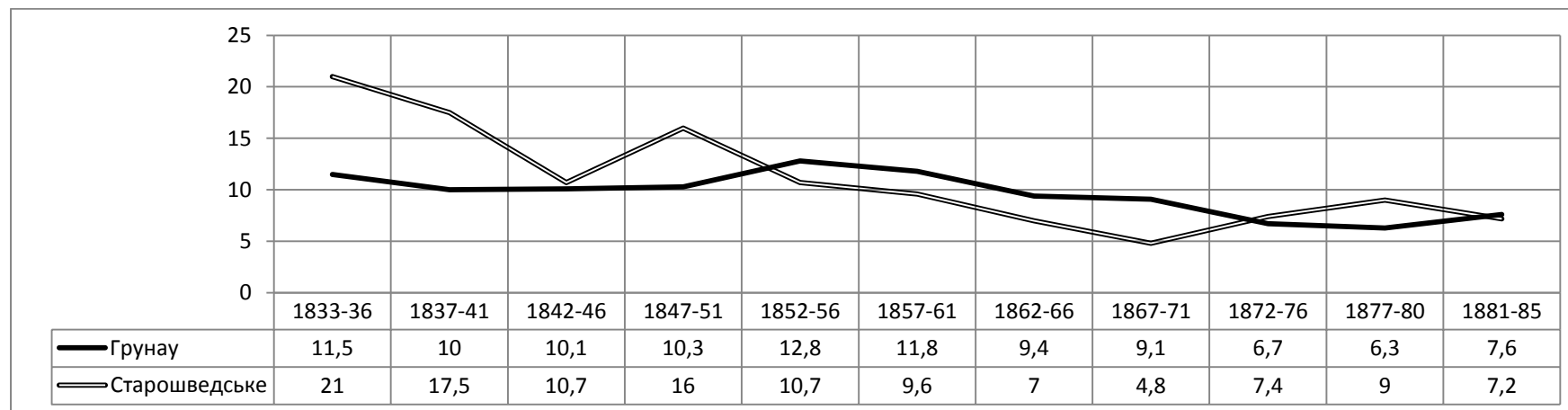
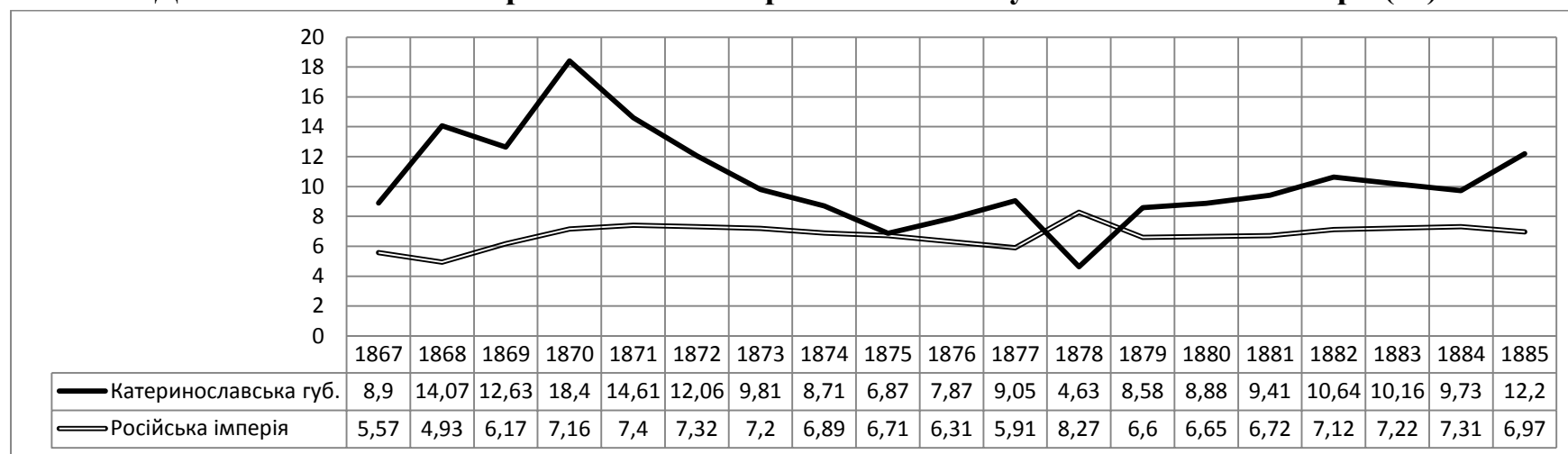

Рисунок М. 26.

Динаміка шлюбності протестантів Катеринославської губ. та Російської імперії (%)

Додаток Н

Співвідношення динаміки народжуваності та смертності серед лютеранських колоністів івденної України із видами демографічного переходу

Рисунок Н. 1.

Види демографічного переходу⁷⁹

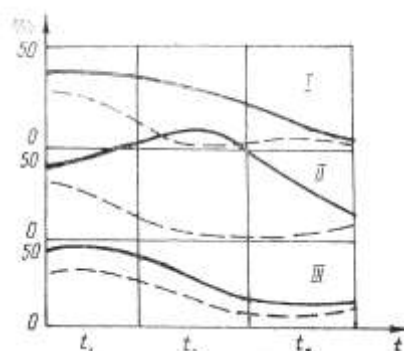
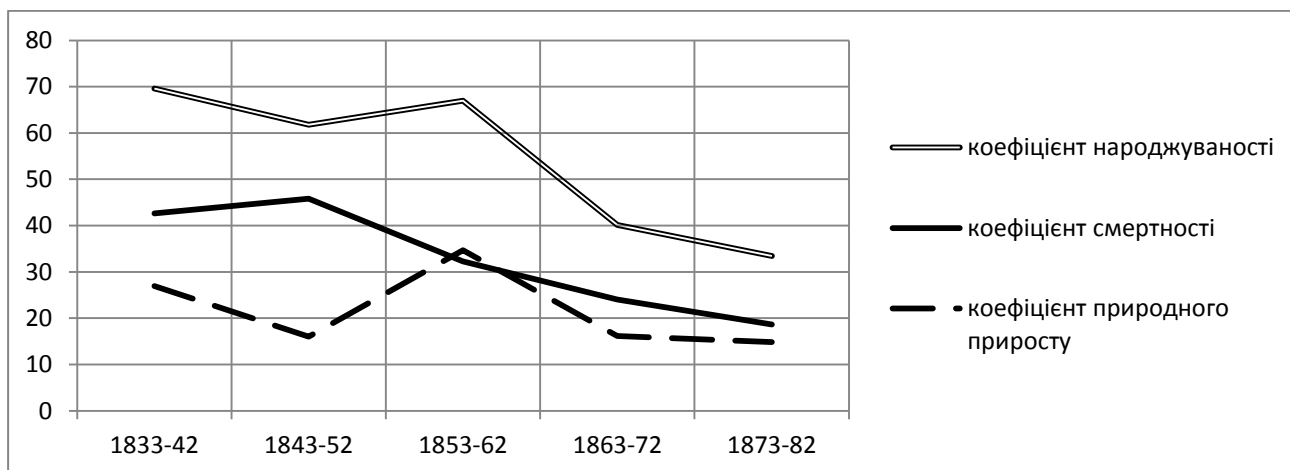

Рис. 1. Види демографічного переходу:
 I — англійський;
 II — японо-мексиканський;
 III — французький
 — — — коефіцієнт народжуваності;
 — — — коефіцієнт смертності

Рисунок Н. 2.

Колонія Петерсталь. Динаміка народжуваності, смертності і природного приросту. Згруповані дані по 10-річним групам.

⁷⁹ Джерело: Стеценко С. Г. Статистика населення: Підручник / С. Г. Стеценко, В. Г. Швець. — К.: Вища школа, 1993. — С. 18.

Рисунок Н. 3.

**Колонія Грунау. Динаміка народжуваності, смертності і природного приросту.
Згруповані дані по 10-річним групам.**

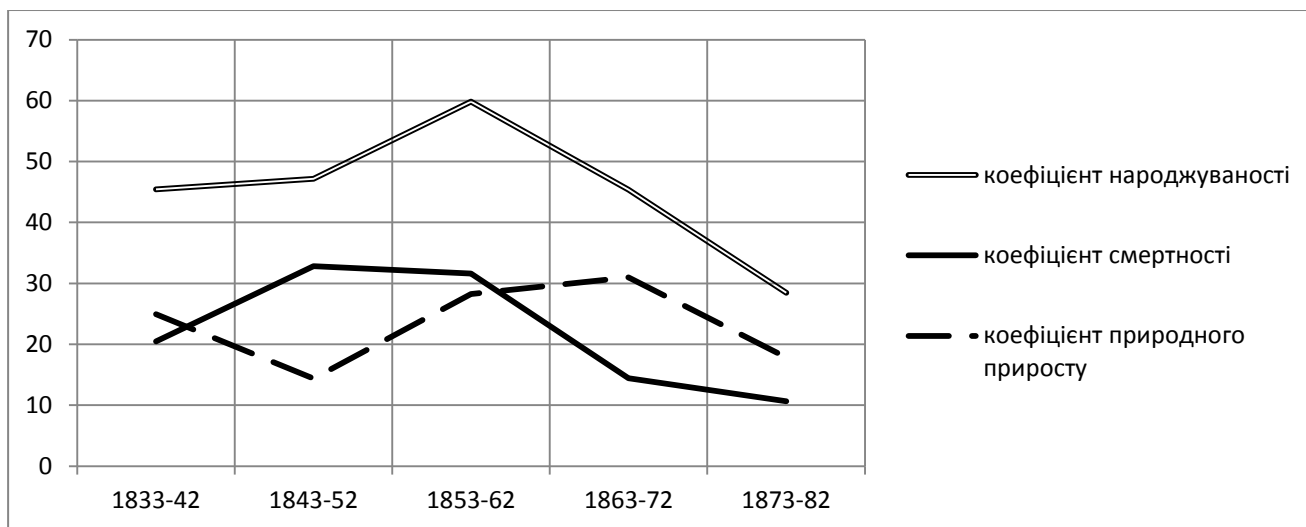
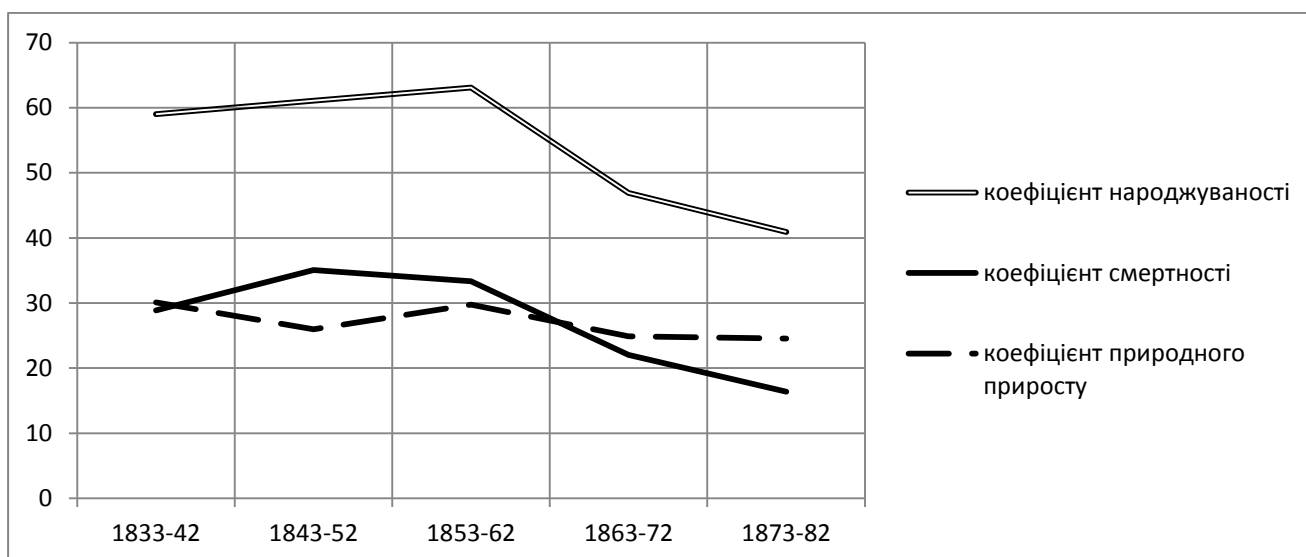
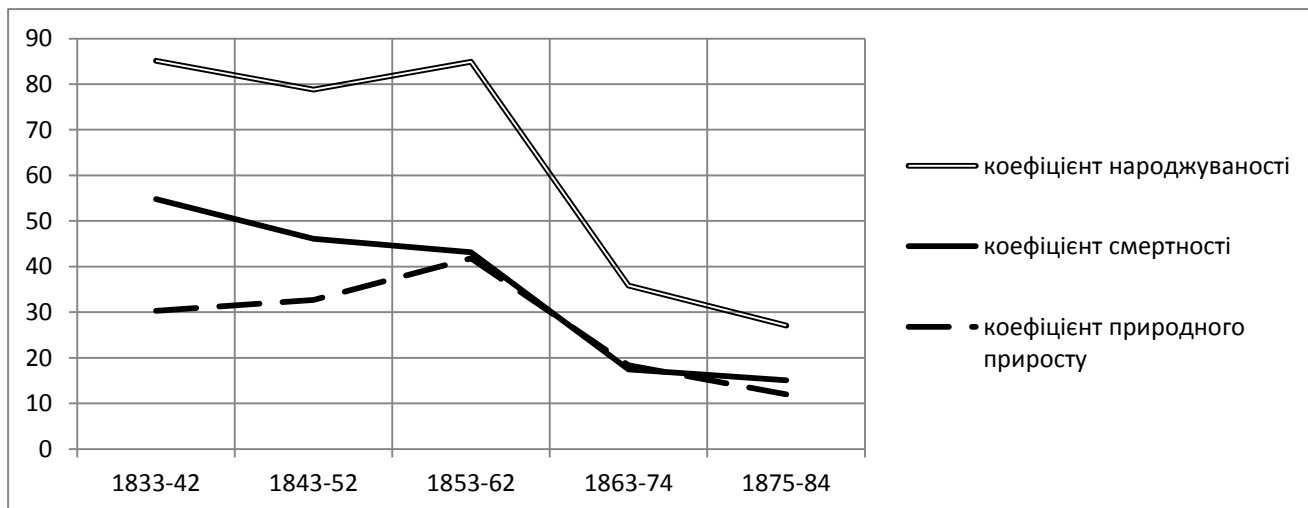

Рисунок Н. 4.

**Парафія Грунау. Динаміка народжуваності, смертності і природного приросту.
Згруповані дані по 10-річним групам**

Колонія Гросслібенталь. Динаміка народжуваності, смертності і природного приросту. Згруповані дані по 10-річним групам

Додаток П

Причини смерті лютеранських колоністів Південної України

Рисунок П. 1.

Причини смерті лютеранських колоністів (узагальнені дані).

Кін. XVIII – поч. XX ст.

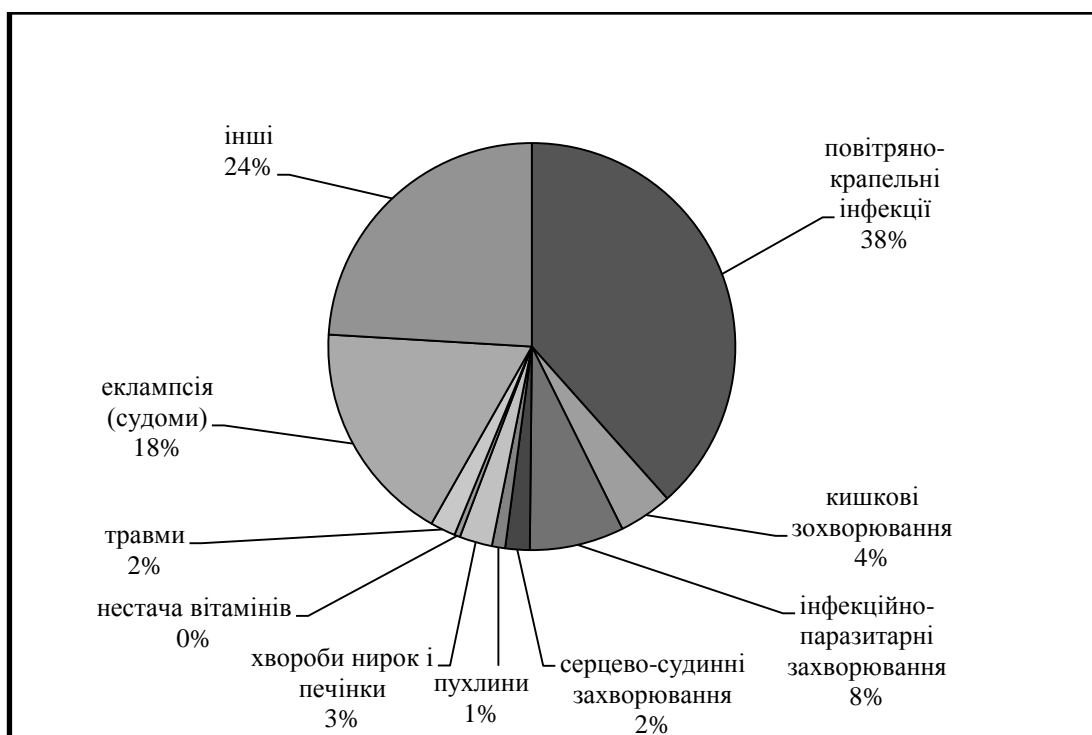

Рисунок П. 2.

Причини смерті немовлят (узагальнені дані).

Кін. XVIII – поч. XX ст.

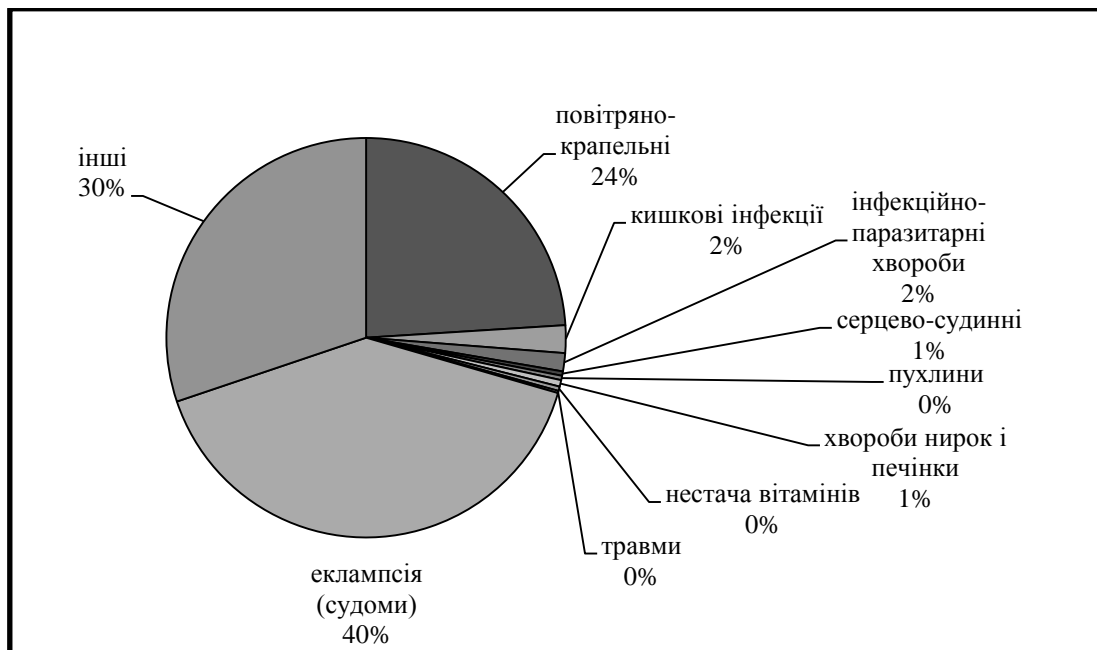

Рисунок П. 3.

Причини дитячої смерті. 1–15 років (узагальнені дані).

Кін. XVIII – поч. XX ст.

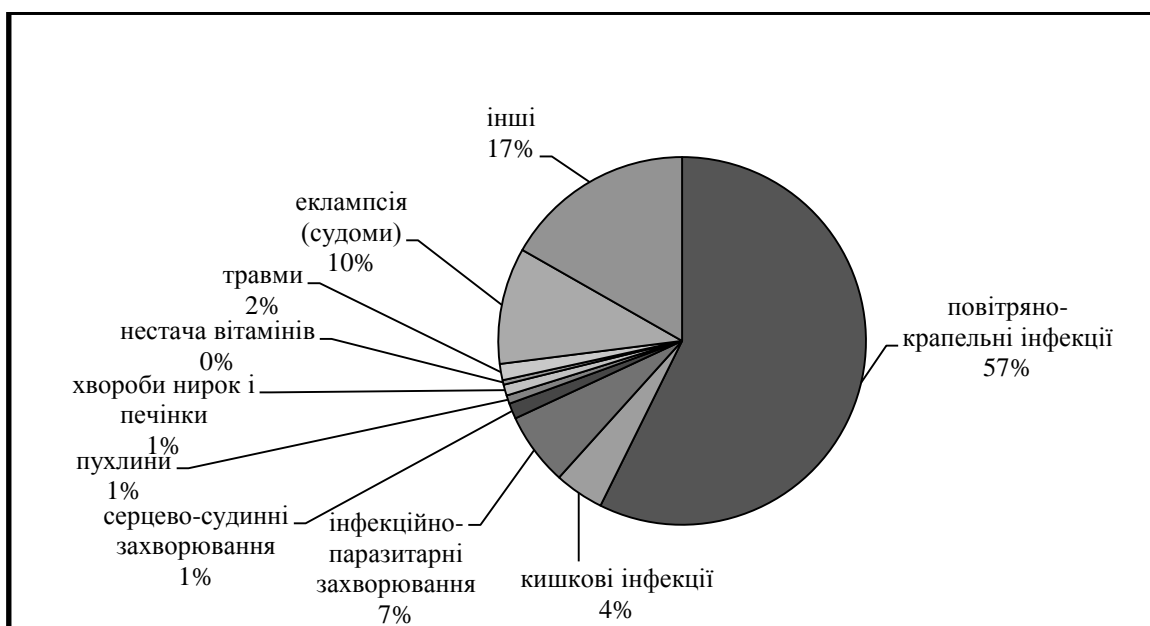
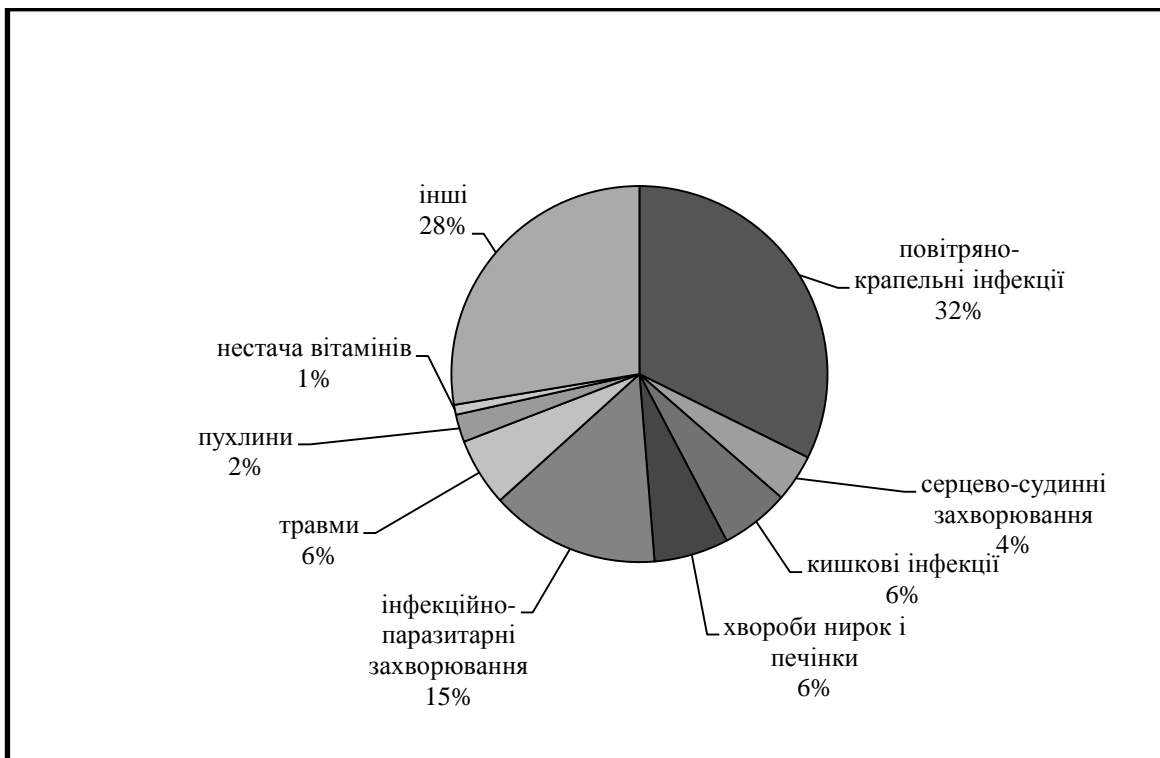

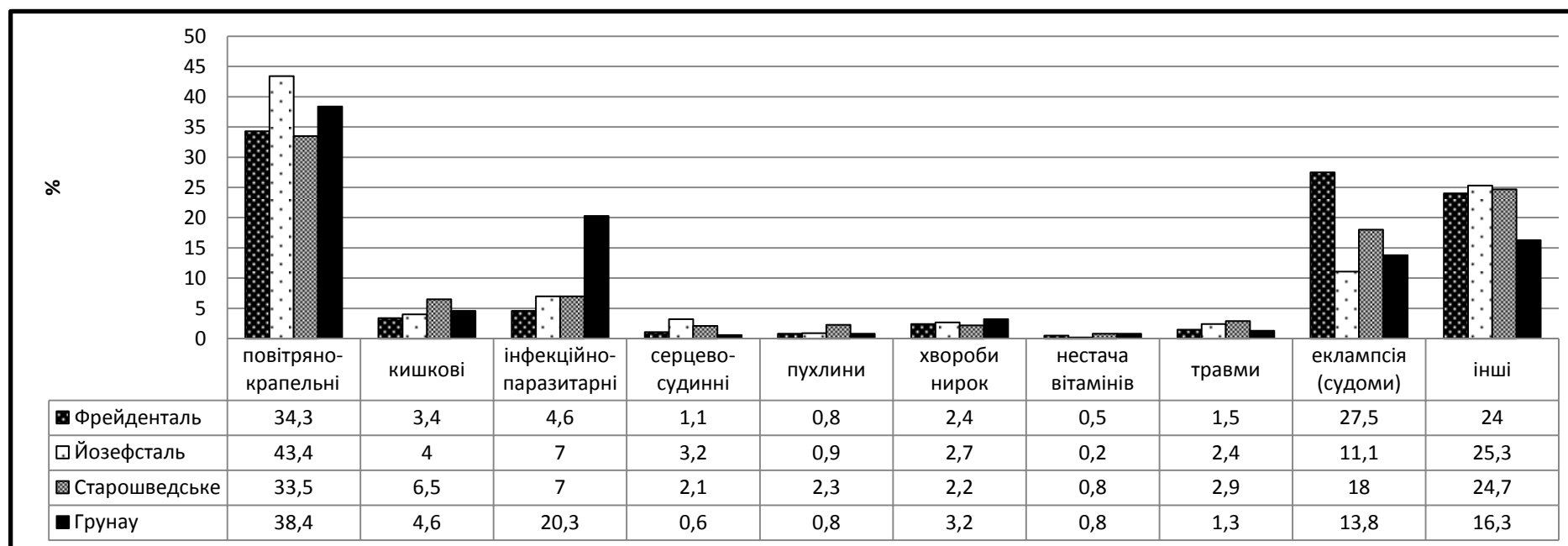
Рисунок П. 4.

Причини дорослої смерті. 16 і > років (узагальнені дані).

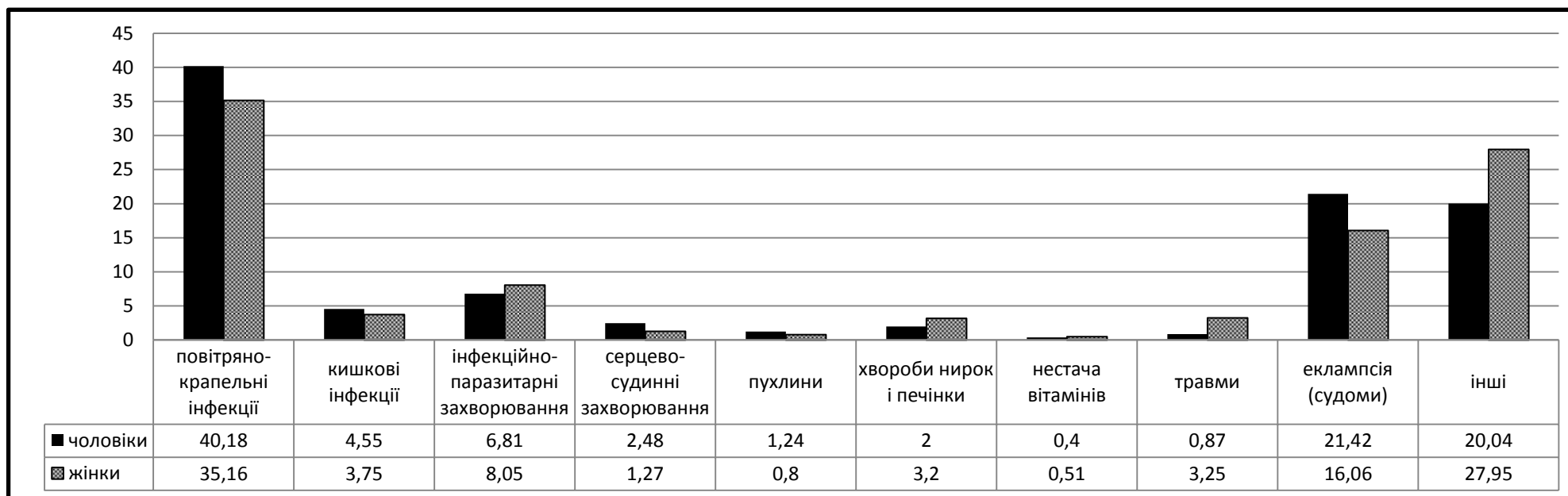
Кін. XVIII – поч. XX ст.

Географічний розподіл причин смертності лютеранських колоністів Південної України

Статевий розподіл причин смертності лютеранських колоністів Південної України

Хронологічний розподіл причин смертності лютеранських колоністів Південної України

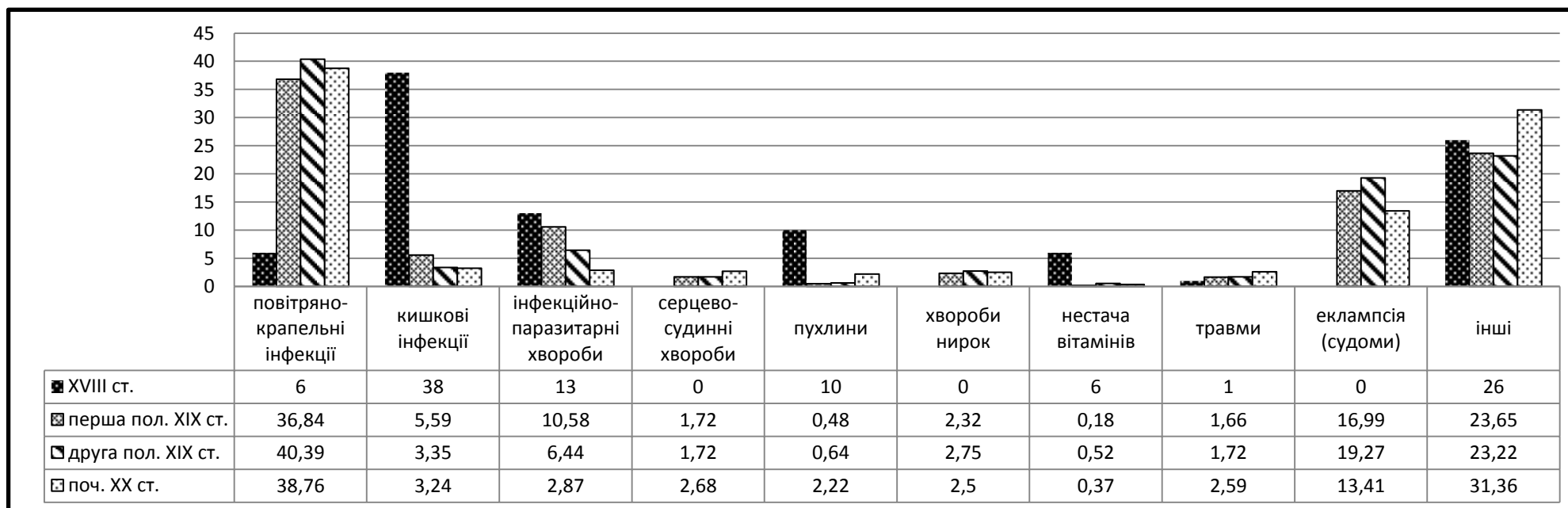

Рисунок П. 8.

Загальна динаміка смертності від повітряно-крапельних інфекцій в лютеранських колоніях Південної України

Рисунок П. 9.

Загальна динаміка смертності від кишкових інфекцій в лютеранських колоніях Південної України

**Загальна динаміка смертності від інфекційно-паразитарних захворювань
в лютеранських колоніях Південної України**

